ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Львівський національний університет імені Івана Франка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПЕРЕТЯТКО ГАЛИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.13

ДИСЕРТАЦІЯ
ВПЛИВ МОРАЛІ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Г.В. Перетятко
(підпис)

Науковий керівник
Рабінович Петро Мойсейович
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Перетятко Г.В. Вплив моралі на правове регулювання в Україні: загальнотеоретичні аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018.

Метою дисертаційного дослідження є комплексна загальнотеоретична характеристика впливу моралі на правове регулювання в Україні. Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці загальнотеоретичним комплексним дослідженням впливу моралі на правове регулювання в Україні, що обумовлено загальнотеоретичним аналізом під кутом зору впливу моралі, окрім правотворчої діяльності, також практики правозастосування і правотлумачення.

З'ясовано, що вплив моралі на правотворчість може здійснюватися у двох формах: прямій та непрямій. Пряма форма полягає у закріпленні у нормативно-правовому акті можливості прямого застосування моралі (інтегрованість моралі у право) та регламентації суспільних відносин нормами об'єктивного права з використанням морально-оціночних понять. Непряма форма впливу моралі на правотворчість полягає у впливі моральних принципів учасників правотворчого процесу на прийняття правотворчих рішень та визначенні способу правового урегулювання певних суспільних відносин.

Дослідивши законодавство України на предмет впливу моралі, виявлено такі прояви цього впливу: санкціонування моральних норм шляхом закріплення у нормативно-правовому акті можливості прямого застосування цих норм; регламентація суспільних відносин нормами моралі через норми об'єктивного права. Перший із них полягає у тому, що стосовно певних суспільних відносин нормами права не встановлюється конкретно визначена модель поведінки суб'єктів права, а зазначається, що модель поведінки визначається іншим соціальним (неправовим) регулятором – мораллю. З'ясування другого названого

способу прямого впливу моралі на правотворчість в Україні здійснено через дослідження використання морально-оціночних понять у Конституції України, деяких основних міжнародно-правових актах, законах та кодексах України. Результати такого дослідження підтверджують зазначену у літературі тенденцію, що полягає у збільшенні використання морально-оціночних понять у нормативно-правових актах України.

Вирізнено такі правові передумови непрямого впливу моралі на законотворчість: зобов'язання народних депутатів України дотримуватися під час виконання своїх повноважень загальновизнаних норм моралі, зокрема у процесі законотворчості; вимога дотримуватися державним службовцем професійної етики, зокрема під час його залучення до законотворчого процесу; залучення представників громадськості до законотворчого процесу.

У межах дослідження означеного питання ґрунтовно проаналізовано законопроекти та відповідні супровідні документи, які торкаються питань моралі, у результаті чого виявлено, що способами непрямої форми впливу моралі на законотворчість є: вплив моральних принципів, позицій і поглядів законотворця та суб'єктів, які залучаються до законотворчого процесу, на прийняття ними законотворчих рішень (зокрема при висловленні та розгляді пропозицій і зауважень до законопроекту, а також голосуванні); врахування вимог моралі при розробленні проекту правової норми (визначенні способу правового врегулювання певних суспільних відносин).

За результатами аналізу практики Верховного Суду України (1991 – 2017 рр.), Конституційного Суду України (1997 – 2018 рр.), деяких правозастосувальних та інформаційних актів інших судових органів України з'ясовано, що у процесі судового правозастосування значна увага приділяється питанням дотримання моральних засад суспільства загалом, але насамперед принципів справедливості, добросовісності, гуманності, захисту честі і гідності особи. Застосування цих принципів у судовій практиці не обмежується лише галуззю цивільного права, вони також використовуються у сфері кримінального та кримінально-процесуального права.

Зроблено спробу з’ясувати зміст терміно-поняття «доброчесність» виходячи з аналізу нормативно-правових актів, що урегульовують здійснення оцінки відповідності судді та кандидата на посаду судді критеріям доброчесності й професійної етики. Запропоновано рекомендації щодо удосконалення правового регулювання здійснення зазначеної оцінки Громадською радою доброчесності (далі – ГРД). Зокрема, видається доцільним рекомендувати усунути дублювання показників оцінювання соціальної компетентності, професійної етики та доброчесності, що визначені Положенням про порядок та методологію такого оцінювання. Окрім того, запропоновано шляхом внесення відповідних змін та доповнень до Регламенту ГРД конкретизувати коло питань, які мають розглядатися стосовно кожного із суддів (кандидатів на посади суддів) у процесі здійснення перевірки відповідності критерію доброчесності та професійної етики, та визначити критерії допустимості джерела інформації стосовно них і способи перевірки її достовірності.

Досліджено практику Європейського суду з прав юдини (далі – ЄСПЛ), що стосується обмежень реалізації прав і свобод людини з метою охорони моралі. Виокремлено такі усталені позиції (принципи) аналізованої правозастосувальної практики: мораль не є уніфікованою для усіх країн–учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; у питаннях моралі розсуд держав є ширшим, аніж розсуд ЄСПЛ, але не безмежним; ЄСПЛ у таких справах більше акцентує увагу на питаннях пропорційності обмежень та необхідності у демократичному суспільстві, ніж на розгляді справи по суті; ЄСПЛ у таких справах бере до уваги інтереси вразливих верств населення, зокрема моральне здоров’я дітей.

З’ясовано, що інші (позасудові) державні органи у процесі виконання покладених на них завдань і функцій, здійснюючи моральне оцінювання, окреслюють межі і способи правореалізації, а також беруть участь у захисті моральних засад суспільства.

Виокремлено такі особливості здійснення морального оцінювання окремими державно-владними суб’єктами у межах їх діяльності: 1) при вирішенні

питання про відповідність чи невідповідність змісту інформаційної продукції (контенту) моралі досліджуваними державними органами бралися до уваги позиції з цього питання інших державних та громадських інституцій; 2) зазвичай майже в усіх випадках проведення перевірок та експертиз підставою їх проведення було звернення громадськості. Саме занепокоєння громадськості стосовно аморальності певного публічного інформаційного контенту спонукало розгляд цього питання у правовій площині на загальнодержавному рівні.

На прикладі правозастосувальної та правотлумачної практики як судових, так і інших державних органів продемонстровано розбіжності у розумінні вимог моралі. А також з'ясовано, що у соціально неоднорідному суспільстві плюралізм розуміння суб'єктами правозастосування змісту вимог моралі може проявлятися за таких умов: суб'єкти правозастосування одного рівня по-різному застосовують правову норму, що містить підстави морального оцінювання, виходячи з різного розуміння змісту вимог моралі; суб'єкт правозастосування у межах своєї компетенції скасовує правозастосувальний акт іншого суб'єкта правозастосування виходячи з іншого розуміння змісту вимог моралі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання у науково-дослідній діяльності для удосконалення й подальшого розвитку загальнотеоретичних правових уявлень про вплив моралі на правове регулювання; правотворчій та правосистематизаційній діяльності для підвищення рівня моральної обґрунтованості чинних і прийняття нових законів та інших нормативно-правових актів, які прямо чи опосередковано стосуються питань моралі. Зокрема, здобувач брала участь у формуванні двох збірників (Збірка нормативно-правових документів про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі / [упоряд.: Є.Є. Богатов [та ін.]; під ред. В.В. Костицького. Київ: Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, 2010. 91 с.; Правове регулювання захисту суспільної моралі: (збірник нормативно-правових актів) / [упоряд.: Є.Є. Богатов [та ін.]; за ред. В.В. Костицького. Київ: Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, 2010. 117 с.); правозастосувальній діяльності для підвищення

якості правозастосувальних актів. Наукові розробки дисертаційного дослідження здобувача були впроваджені у діяльність Національної експертної комісії України з питань захисту моралі, зокрема у підготовці проекту закону України «Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі» від 31.03.2010 р.; навчальній діяльності в навчальних курсах «Теорія права і держави», «Юридична етика», «Права людини», «Практика Європейського суду з прав людини», а також у галузевих юридичних дисциплінах.

Ключові слова: мораль, моральне оцінювання, правове регулювання, правозастосувальний розсуд, правозастосування, правотворчість, правотлумачення, практика Європейського суду з прав людини, соціальна неоднорідність суспільства.

ABSTRACT

Peretiatko H.V. Impact of morality on legal regulation in Ukraine: general theoretical aspects. - Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law Sciences, specialty 12.00.01 "Theory and history of state and law; history of political and legal studies". - Ivan Franko National University of Lviv, Lviv city, 2018.

The purpose of the thesis research is the complex general theoretical characteristics of the impact of morality on legal regulation in Ukraine. The scientific novelty of the obtained results derives from the fact that the thesis paper is the first in the national science of the theoretical comprehensive study of the impact of morality on legal regulation in Ukraine, which is due to the general theoretical analysis from the angle of impact of morality, except legislative activity, as well as practice of law enforcement and legal interpretation.

It was found that the impact of morality on legislation could be carried out in two forms: direct and indirect. The direct form consists in consolidation of the possibility of direct application of morality (the integrity of morality in law) and the regulation of social relations by the rules of objective law using moral and evaluative concepts. The indirect form of impact of morality on legislation is the impact of the moral principles of the participants in the legislative process on the adoption of legislative decisions and the definition of a method of legal settlement of certain social relations.

Having investigated the legislation of Ukraine on the subject of morality impact, the following manifestations of this impact were revealed: the sanction of moral standards by means of consolidation in the legal act and the possibility of direct application of these standards; regulation of social relations by the standards of morality through the rules of objective law. The first of them suggests that in relation to certain social relations the legal standards do not establish a specifically defined behavior pattern of the legal entities, but it is noted that the behavior pattern is determined by another social (non-legal) regulator - morality. The clarification of the second mentioned method of direct impact of morality on legislation in Ukraine was carried out

through the study of the use of moral and appraisal concepts in the Constitution of Ukraine, some major international legal acts, laws and codes of Ukraine. The results of such research confirm the trend noted in the literature, which suggests increase in the use of moral and appraisal concepts in the laws and regulations of Ukraine.

The following legal preconditions for the indirect impact of morality on lawmaking were determined: the obligation of people's deputies of Ukraine to observe generally recognized standards of morality while exercising their powers, in particular in the process of lawmaking; the requirement to adhere to professional ethics by the official, in particular, during his involvement in the lawmaking process; involvement of the members of the public in the lawmaking process.

Within the framework of study of the mentioned issue, the bills and corresponding supporting documents dealing with issues of morality have been thoroughly analyzed, as a result it has been discovered that the ways of the indirect form of impact of morality on lawmaking are: the impact of the moral principles, positions and views of the legislator and the subjects involved in the lawmaking process, adoption of lawmaking decisions (in particular, when pronouncing and considering proposals and comments to the bill, as well as voting); taking into account the requirements of morality when drafting principle of law (determining the method of legal regulation of certain social relations).

Based on the results of the analysis of practice of the Supreme Court of Ukraine (1991 - 2017), the Constitutional Court of Ukraine (1997 - 2018), some law enforcement and information acts of other judicial authorities of Ukraine, it has been established that in the process of judicial application considerable attention was paid to the issues of observance of moral principles of society in general, but above all the principles of justice, conscientiousness, humanity, human honor and dignity protection. The application of these principles in judicial practice is not limited only to the field of civil law; they are also used in the field of criminal and procedural criminal law.

An attempt was made to determine the scope of the term "integrity" based on the analysis of regulatory legal acts regulating the implementation of the assessment of the suitability of a judge and a candidate for the post of judge by criteria of integrity and

professional ethics. The recommendations for improving the legal regulation of the implementation of this assessment by the Public Council of Integrity (hereinafter - the PCI) have been proposed. In particular, it would be appropriate to recommend the elimination of duplication of indicators of social competence assessment, professional ethics and good faith, as stipulated by the Regulation on the procedure and methodology of such assessment. In addition, it has been proposed by making appropriate amendments and additions to the Regulation of the PCI to specify the range of issues that should be considered in relation to each of the judges (candidates for the post of judges) in the process of conducting verification of compliance with the criterion of integrity and professional ethics, and to determine the acceptance criteria of the information source concerning them and the ways to check its authenticity.

The practice of the European Court of Judicial Rights (hereinafter - ECJR) concerning the restrictions on the exercise of human rights and freedoms in order to protect morality has been investigated. The following established positions (principles) of the analyzed law enforcement practice have been determined: morality is not unified for all countries-participants to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; in terms of morality, the discretion of States is wider than the ECJR, but not unlimited; the ECJR in such cases places more emphasis on the proportionality of restrictions and necessity in a democratic society than on the merits of the case; the ECJR in such cases takes into account the interests of vulnerable groups of the population, in particular the moral health of children.

It has been found out that other (extrajudicial) state authorities in the process of fulfilling the tasks and functions entrusted to them, carrying out a moral assessment, outline the limits and ways of enforcement, and also participate in protecting the moral principles of society.

The following features of implementing the moral assessment by certain state-owned subjects within the limits of their activity have been determined: 1) when considering the issue of compliance or non-conformity of the content of information products of morality, the investigated state authorities took into account positions on this issue from other state and public institutions; 2) commonly in almost all cases of

inspections and examinations the reason for their conduct was communications from the public. It was the public concern about the immorality of certain public information content that prompted consideration of this issue in the legal environment at the national level.

On the example of law enforcement and legal practice, both judicial and other public authorities, the disagreements in the sense of the morality requirements have been demonstrated. It has been also found that in a socially heterogeneous society, pluralism of understanding of the subjects of law enforcement of the content of the morality requirements can be manifested under the following conditions: the legal entities of one level in different ways apply a legal norm containing the grounds of moral evaluation, based on different understanding of the content of the morality requirements; the subject of enforcement within its competence cancels a law enforcement act of another legal entity based on another understanding of the content of the morality requirements.

The practical significance of the results obtained is the possibility of their use in research activities for the improvement and further development of general theoretical legal representations of the impact of morality on legal regulation; legislative and legal systematization activities to increase the moral validity of the current laws and the adoption of new laws and other regulatory legal acts that expressly or implicitly deal with issues of morality. In particular, the applicant participated in the formation of two collections (Collection of normative legal documents on the National Expert Commission of Ukraine on the protection of public morality/[ordered by: E.E. Bohatov [and others]; edited by V.V. Kostytskyi. Kyiv: National Expert Commission of Ukraine for the Protection of Public Morality, 2010. 91 p.; Legal regulation of the public morality protection: (collection of regulatory legal acts)/[ordered by: E.E. Bohatov [and others]; edited by V.V. Kostytskyi. Kyiv: National Expert Commission of Ukraine for the Protection of Public Morality, 2010. 117 p.); law enforcement activities to improve the quality of law enabling legislation. The scientific developments of the applicant's thesis research were introduced into the work of the National Expert Commission of Ukraine for the morality protection, in particular, in drafting the Law of Ukraine "On

Amendments to the Law of Ukraine “On the Protection of Public Morality" as of March 31, 2010; educational activities in the training courses "Theory of Law and State", "Legal Ethics", "Human Rights", "Practice of the European Court of Human Rights", as well as in branches of jurisprudence.

Key words: morality, moral assessment, legal regulation, law enforcement judicial discretion, enforcement, lawmaking, legal interpretation, practice of the European Court of Human Rights, social heterogeneity of society.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

1. Перетятко Г.В. Правові проблеми протистояння негативному впливу ЗМІ на свідомість людини в Україні. *Юридична Україна: щомісячний правовий часопис*. 2010. № 10 (94). С. 49–52.

2. Перетятко Г.В. Мораль як детермінант меж реалізації прав людини (на прикладі свободи вираження поглядів). *Малий і середній бізнес (Держава, право, економіка): науково-практичний журнал*. 2010. № 3–4. С. 16–19.

3. Перетятко Г. До питання про прямий вплив моралі на законотворчість в Україні. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія юридична.* 2015. Вип. 61. С. 57–64.

4. Перетятко Г.В. До питання про непрямий вплив моралі на законотворчість в Україні. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання.* 2015. № 1. С. 359–362. URL: http://pap.in.ua/1_2015/108.pdf (дата звернення: 26.06.2018).

5. Перетятко Г.В. Плюралізм інтерпретацій змістовних вимог моралі при правозастосуванні. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія юридична*. 2016. Вип. 63. С. 18–28.

6. Перетятко Г.В. Доброчесність як один із критеріїв допуску до суддівської діяльності (за матеріалами конкурсу на посаду судді Верховного Суду). *Соціологія права: науково-практичний журнал*. 2018. № 1–2. С. 108–133.

7. Перетятко Г.В. До питання про співвідношення права та моралі (деякі аспекти). *Соціологія права: науково-практичний журнал*. 2011. № 1. С. 71–77.

8. Перетятко Г. Некоторые теоретические правовые аспекты исследования влияния морали на правоприменение в Украине. *Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал*. 2013. № 9/3. С. 77–81 (Республика Молдова).

9. Перетятко Г. Теоретико-прикладні аспекти охорони морального здоров'я дитини у режимі online. *Соціологія права: науково-практичний журнал*. 2016. № 3 (18). С. 41–47.

10. Перетятко Г. Морально-правові виміри інформаційної безпеки в Україні та Європі. *Wyzwania bezpieczeństwa międzynarodowego*. Księga pamiątkowa ku czci Jerzego Świecy / Pod redakcją: O. Wasiuty, P. Mazura. Stalowa Wola, 2017. S. 189–205.

11. Перетятко Г.В. Проблеми регулювання захисту суспільної моралі в Україні: філософсько-правові аспекти. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: матеріали X Міжнар. студ.-асп. наук. конф. (м. Львів, 6–8 трав. 2011 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2011. С. 14–15.

12. Перетятко Г. Моральні аспекти державно-юридичного регулювання в Україні (філософсько-правові міркування). *Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків*: матеріали Всеукр. правової наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 55–59.

13. Перетятко Г.В. Суспільна мораль: філософсько-правові дослідження. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XVIII Рег. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 січ. 2012 р). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2012. С. 44–45.

14. Перетятко Г. Загальнотеоретичний аспект впливу моралі на законотворчість (на прикладі законів України). *Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків*: матеріали II Всеукр. прав. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 берез. 2012 р.). Київ: Інфопрінт, 2012. С. 61–64.

15. Перетятко Г.В. Юридичний механізм очищення влади в Україні: моральні аспекти. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5–6 черв. 2015 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2015. С. 10–12.

16. Перетятко Г. Деякі проблеми екології крізь призму моралі. *Соціолого-правові, політичні, економічні та екологічні складові забезпечення сприятливого життєвого простору людини: теоретико-методологічні та прикладні проблеми розвитку екологічного права та правової охорони довкілля*: матеріали Міжнар.

наук.-практ. конф. (м. Київ, 7–8 листоп. 2016 р.). *Екологічне право України*. Київ: Видавничий дім «Артек», 2016. № 1–2. С. 114–116.

17. Перетятко Г.В. Деякі аспекти охорони морального здоров’я дитини в інформаційному полі комп’ютерних мереж. *Права дитини*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7 груд. 2016 р.). Київ: Видавництво Інституту законодавчих передбачень та правової експертизи, 2016. С. 50–54.

18. Перетятко Г.В. Деякі питання інформаційної безпеки комп'ютерних мереж крізь призму моральних цінностей. *Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності*: зб. наук. праць XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 23–24 берез. 2017 р.): [у 2 ч.]. Львів: ЛДУ БЖД, 2017. Ч. 2. С. 59–60.

19. Перетятко Г.В. Використання моральних принципів і категорій у конституційному судочинстві України. *Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20–21 квіт. 2018 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2018. С. 10–12.

ЗМІСТ

ВСТУП **4**

РОЗДІЛ 1. СТАН І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ МОРАЛІ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ **13**

1.1. Стан дослідження проблеми **13**

1.2. Методологічні особливості й терміно-понятійний апарат дослідження **19**

Висновки до Розділу 1 **43**

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВПЛИВУ МОРАЛІ НА ПРАВОТВОРЧІСТЬ **44**

2.1. Загальнотеоретичні виміри співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі **44**

2.2. Прямий вплив моралі на законотворчість **61**

2.3. Непрямий вплив моралі на законотворчість **80**

Висновки до Розділу 2 **102**

РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВПЛИВУ МОРАЛІ НА ПРАВОЗАСТОСУВАЛЬНУ ТА ПРАВОТЛУМАЧНУ ПРАКТИКУ **107**

3.1. Загальні положення впливу моралі на правозастосувальну та правотлумачну практику **107**

3.2. Вплив моралі на практику судових органів **123**

3.3. Вплив моралі на практику позасудових державних органів **159**

3.4. Плюралізм розуміння вимог моралі у правозастосувальній та правотлумачній практиці **173**

Висновки до Розділу 3 **184**

ВИСНОВКИ **187**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ **192**

ДОДАТКИ **232**

Скорочення, що застосовуються у дисертації

ВАКС – Вищий антикорупційний суд України

ВАС – Вищий Адміністративний Суд України

ВККС – Вища кваліфікаційна комісія суддів України

ВР – Верховна Рада України

ВС – Верховний Суд України

ГРД – Громадська рада доброчесності

Декларація – Загальна декларація прав людини (1948 р.)

Держінспекція – Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів

Держкіно – Державне агентство України з питань кіно

Експертна комісія – Експертна комісія з питань розповсюдження і демонстрування фільмів

Європейський суд, ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

Конвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.)

КС – Конституційний Суд України

Міжнародний пакт про економічні права – Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.)

Міжнародний пакт про громадянські права – Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.)

Мінкультури – Міністерство культури і туризму України

Національна експертна комісія – Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі

Національна рада – Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення

Хартія – Європейська соціальна хартія (1996 р.)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Необхідність урегулювання суспільних відносин зумовила становлення і функціонування взаємопов'язаних між собою систем соціальних норм, до яких, окрім правових, належать і моральні.

Право й мораль, їх взаємовплив і роль у регулюванні суспільних відносин не раз були об'єктами наукових досліджень, адже ці питання здавна хвилювали філософів, правників, соціологів, політологів. Із змінами економічно-соціальних умов суспільства, систем його цінностей зазнавали змін і способи організації суспільства й держави, а відтак змінювалось і розуміння змісту та ролі соціальних регуляторів.

Більшість висновків здійснених досліджень не базувались на вивченні достатнього обсягу юридичної практики, через яку відбувається вплив моралі на правове регулювання. Майже усі дослідження обмежувались питанням взаємодії та співвідношення моралі й об'єктивного права. Між тим домогтися повноти розуміння такого впливу можливо лише при здійсненні комплексного аналізу як правотворчої діяльності, так і правозастосувальної та правотлумачної практики.

Окрім того, як відомо, однією із сучасних тенденцій розвитку правового регулювання є його деформалізація, тобто зменшення рівня формальної визначеності. Зокрема, збільшення питомої ваги оціночних понять та відносно-визначених за змістом норм у правовому регулюванні, інтенсифікація введення моральних принципів і норм у нормативно-правові акти. А це вимагає додаткових досліджень таких тенденцій під кутом зору ролі моралі у правовому регулюванні.

До того ж у період транзитивності українського суспільства виникає потреба осучаснити дослідження у сфері співвідношення права та моралі. У результаті розширення технологічних і соціальних можливостей суспільства з'являються нові, морально не вирішені питання, що потребують правового врегулювання.

Співвідношення і взаємовплив права та моралі були об'єктами досліджень низки вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких Абросімова О. К., Аллан Т. Р. С., Алексєєв С. С., Апресян Р. Г., Богуславська К. Ю., Бурлай Є. В.,

Ведяхіна К. В., Гетьман-П'ятковська І. А., Гусейнов А. А., Грищук О. В., Кашаніна Т. В., Косович В. М., Костицький В. В., Матузов М. І., Мішіна І. Д., Недбайло П. О., Ойгензіхт В. А., Пеньков Є. М., Припхан І. І., Рабінович П. М., Рабінович С. П., Русінов Р. К., Сергейко П. Н., Тарнавська М. І., Тихонович Л. А., Харт Г. Л. А., Хеффе О., Цибулевська О. І., Чернега В. М., Шидловська Т. Ю. та інші.

Попри значну кількість наукових публікацій за темою зазначеної проблематики, у сучасній вітчизняній юридичній науці майже відсутні загальнотеоретичні монографічні дослідження впливу моралі на правове регулювання в Україні; недостатньо уваги приділено й питанням співвідношення права та моралі на стадії правотворчості, дослідженню впливу моралі на правозастосувальну практику, зокрема, зовсім мало уваги приділено аналізу матеріалів практики на предмет вияву впливу моралі на правове регулювання, у тому числі плюралізму розуміння змісту вимог моралі.

Викладене, як видається, свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Пропоноване дослідження здійснено згідно з планом наукової діяльності кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка в рамках держбюджетних тем: «Загальнотеоретичні та філософські аспекти правотворення в Україні» (2010 – 2012 рр., номер державної реєстрації 0109U004354); «Актуальні питання правотворення та правозастосування в Україні» (2013 – 2015 рр., номер державної реєстрації 0112U003525); «Техніка та технологія юридичної практики» (2015 – 2017 рр., номер державної реєстрації 0015U003954).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексна загальнотеоретична характеристика впливу моралі на правове регулювання в Україні.

Для досягнення зазначеної мети потрібно було розв'язати такі завдання:

– дослідити та охарактеризувати співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі;

– виявити та проаналізувати використання морально-оціночних понять у Конституції України, основних міжнародно-правових актах у сфері прав людини, кодексах та законах України, що, зокрема, відображають вплив моралі на вельми значущі для правового регулювання нормативно-правові акти, а також виявити та схарактеризувати основні особливості такого впливу;

– визначити правові передумови непрямого впливу моралі на правотворчість та виокремити способи, якими він здійснюється;

– виявити особливості здійснення морального оцінювання державно-владним суб’єктом;

– з’ясувати основні прояви впливу моралі на практику судових органів;

– виокремити сталі позиції (принципи) практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) з питань, що стосуються обмежень реалізації прав і свобод людини з метою охорони та захисту моралі;

– виявити прояви плюралізму розуміння державно-владними суб’єктами правозастосування змісту вимог моралі..

Об’єктом дослідження є вплив моралі на правове регулювання в Україні.

Предмет дослідження – форми, способи та загальні тенденції впливу моралі на праворегулятивну діяльність в Україні.

Методологія дослідження. Задля вирішення означених завдань у дисертації використано низку концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, а також способів дослідження.

Зокрема, застосування діалектичного підходу дало змогу з’ясувати природу моральних цінностей і оцінок у їх єдності з історичним розвитком суспільства, виявити роль моральних цінностей у правовому регулюванні суспільства, використовуючи такі категорії діалектики, як свідомість, розвиток, якість та кількість, суперечність, причини і наслідки, необхідність і випадковість, зміст і форма.

Загальнонауковий порівняльний метод слугував, зокрема, для з'ясування співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права та нормами моралі у правовому регулюванні (підрозділ 2.1), виявлення спільних і відмінних рис у впливі моралі на законодавство України й деякі основні міжнародно-правові акти у сфері прав людини (підрозділ 2.2).

З використанням таких спеціально-юридичних методів, як контент-аналіз правових актів, тлумачення правових норм, узагальнення юридичної практики, виявлено способи прямої та непрямої форм впливу моралі на правотворчість в Україні (підрозділ 2.2), а також особливості такого впливу на правозастосувальну практику (підрозділи 3.2 – 3.4).

Широке використання в дисертації знайшли й такі методи формальної логіки, як синтез, абстрагування, конкретизування, індукція, дедукція тощо.

Емпіричну базу дослідження становили законодавство України, основні міжнародно-правові акти у сфері прав людини (ратифіковані Верховною Радою України), практика Верховного Суду України (1991 – 2017 рр.), Конституційного Суду України (1997 – 2018 рр.), деякі правозастосувальні та інформаційні акти інших судових органів України, практика ЄСПЛ, вибіркове законодавство інших держав, низка корпоративних актів, деякі законопроекти та відповідні супровідні документи, вибіркові стенограми пленарних засідань Верховної Ради України, деякі рішення Комітету Верховної Ради України з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України VIII скликання і стенограми його засідань (2014 – 2018 рр.), правозастосувальні акти низки органів державної влади, практика Громадської ради доброчесності (2017 – 2018 рр.).

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці загальнотеоретичним комплексним дослідженням впливу моралі на правове регулювання в Україні, що обумовлено загальнотеоретичним аналізом під кутом зору впливу моралі, окрім правотворчої діяльності, також практики правозастосування і правотлумачення. У результаті проведеного дослідження одержано низку положень і висновків, яким, як видається, притаманні елементи наукової новизни. А саме:

уперше:

– визначено й проаналізовано використання морально-оціночних понять у Конституції України, основних міжнародних актах у сфері прав людини, кодексах та законах України, що відображають вплив моралі на найбільш значущі для правового регулювання нормативно-правові акти;

– з'ясовано, що правовими передумовами непрямого впливу моралі на законотворчість є: зобов'язання народних депутатів України дотримуватися під час виконання своїх повноважень загальновизнаних норм моралі, зокрема у процесі законотворчості; вимоги дотримуватися державним службовцем професійної етики, у тому числі під час його залучення до законотворчого процесу; залучення представників громадськості до законотворчого процесу;

– виокремлено способи, якими здійснюється непрямий вплив моралі на законотворчість, зокрема такі, як: вплив моральних принципів, позицій і поглядів законотворця та суб'єктів, які залучаються до законотворчого процесу, на прийняття ними законотворчих рішень; врахування вимог моралі при розробленні проекту правової норми;

– виявлено основні прояви впливу моралі на практику судових органів України: у процесі судового правозастосування значна увага приділяється питанням дотримання моральних засад суспільства загалом та насамперед принципів справедливості, добросовісності, гуманності, захисту честі і гідності особи;

– визначено, що плюралізм розуміння вимог моралі у процесі правозастосування та правотлумачення проявляється за таких умов (обставин): суб'єкти правозастосування одного рівня по-різному застосовують правову норму, що містить підстави морального оцінювання, виходячи з різного розуміння змісту вимог моралі; суб'єкт правозастосування у межах своєї компетенції скасовує правозастосувальний акт іншого суб'єкта правозастосування виходячи з іншого розуміння змісту вимог моралі;

удосконалено:

– вирізнення форм впливу моральних принципів і норм на законотворчість, зокрема, виокремлено такі форми: пряма (можливість прямого застосування моральних норм або ж їх безпосереднє вираження у правових нормах) та непряма (через об’єктивування моральних принципів законотворця);

– виокремлення способів прямого впливу моралі на законотворчість, а саме: 1) законодавець санкціонує моральні норми шляхом закріплення у нормативно-правовому акті можливості прямого застосування цих норм (у законодавстві прямо вказується, що певні відносини регулюються моральними нормами); 2) правова регламентація суспільних відносин нормами моралі здійснюється через норми об’єктивного права (у юридичну норму включено морально-оціночні поняття);

– розуміння особливості суб’єкта здійснення морального оцінювання у процесі правозастосування та правотлумачення, яка полягає у тому, що він не лише має керуватися своїми індивідуальними уявленнями про критерії моральності, а й повинен брати до уваги домінуючі у суспільстві моральні принципи і норми (зокрема позиції інших державних та громадських інституцій);

набули подальшого розвитку:

– положення щодо інтерпретацій моралі у контексті соціального регулювання з урахуванням соціальної неоднорідності суспільства;

– наукові підходи до визначення співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права та нормами моралі;

– наукові погляди щодо розуміння правозастосувального розсуду та морального оцінювання;

– теоретичні напрацювання з аналізу практики ЄСПЛ стосовно обмежень реалізації прав і свобод людини з мотивів захисту та охорони моралі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання у:

– *науково-дослідній діяльності* – для удосконалення й подальшого розвитку загальнотеоретичних правових уявлень про вплив моралі на правове регулювання;

– *правотворчій та правосистематизаційній діяльності* – для підвищення рівня моральної обґрунтованості чинних і прийняття нових законів та інших нормативно-правових актів, які прямо чи опосередковано стосуються питань моралі. Зокрема, здобувач брала участь у формуванні таких двох збірників: Збірка нормативно-правових документів про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі / [упоряд.: Є.Є. Богатов [та ін.] *(додаток Б)*; під ред. В.В. Костицького. Київ: Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, 2010. 91 с.; Правове регулювання захисту суспільної моралі: (збірник нормативно-правових актів) / [упоряд.: Є.Є. Богатов [та ін.]; за ред. В.В. Костицького. Київ: Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, 2010. 117 с. *(додаток В)*;

– *правозастосувальній діяльності* – для підвищення якості правозастосувальних актів. Наукові розробки дисертаційного дослідження здобувача були впроваджені у діяльність Національної експертної комісії України з питань захисту моралі, зокрема у підготовці проекту закону України «Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі» від 31.03.2010 р. *(додатки Г, Д)*;

– *навчальній діяльності* – в навчальних курсах «Теорія права і держави», «Юридична етика», «Права людини», «Практика Європейського суду з прав людини», а також у галузевих юридичних дисциплінах.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорювалась на засіданнях кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Основні її положення було оприлюднено у доповідях на 9 науково-практичних конференціях: X Міжнародній студентсько-аспірантській науковій конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» (м. Львів, 6 – 8 травня 2011 р.); Всеукраїнській правовій науково-практичній конференції «Соціологічні та

філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків» (м. Київ, 20 травня 2011 р.); XVIII регіональній науково-практичній конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 26 – 27 січня 2012 р.); II Всеукраїнській правовій науково-практичній конференції «Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків» (м. Київ, 29 березня 2012 р.); Міжнародній щорічній науковій конференції молодих вчених, аспірантів і студентів «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави», присвяченій пам'яті видатних вчених-юристів П.О. Недбайла, О.В. Сурілова, В.В. Копєйчикова (м. Львів, 18 – 19 листопада 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів» (м. Харків, 5 – 6 червня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціолого-правові, політичні, економічні та екологічні складові забезпечення сприятливого життєвого простору людини: теоретико-методологічні та прикладні проблеми розвитку екологічного права та правової охорони довкілля» (м. Київ, 7–8 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Wyzwania bezpieczeństwa międzynarodowego» (Kraków, 18 – 19 października 2016 r.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Права дитини» (м. Київ, 7 грудня 2016 р.); XII Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених, курсантів та студентів «Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності» (м. Львів, 23 – 24 березня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності» (м. Львів, 20 – 21 квітня 2018 р.). Тези усіх доповідей опубліковано.

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи викладено у 10 наукових статтях, з яких 6 опубліковано у виданнях, що визнані фаховими з юридичних наук в Україні, та 2 – у науковому періодичному виданні іншої держави. Також опубліковано 9 тез доповідей, виголошених на наукових конференціях. Окрім того, взято участь у розробці двох збірників нормативно-правових актів, що торкаються питань моралі.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена її метою та завданнями і складається зі вступу, трьох розділів, які об’єднують дев’ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, а також додатків. Обсяг основного тексту становить 191 сторінку. Список використаних джерел розміщено на 39 сторінках (370 найменувань).

РОЗДІЛ 1. СТАН І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ МОРАЛІ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми

Досягнення мети дисертаційного дослідження – з'ясування сутності впливу моралі на правове регулювання в Україні шляхом визначення передумов, способів та форм його здійснення – передбачає виконання ряду складних та багатоаспектних завдань.

Дослідження передбачає осмислення змісту таких складних і об'ємних явищ, як право і мораль у їх співвідношенні. Виконання цього завдання обумовлює здійснення аналізу основних наукових розробок у сфері дослідження моралі і права та обрання тих загальнонаукових і юридично-наукових методів, що дадуть змогу досягнути визначеної мети.

Звернувшись до наукових публікацій, в яких викладено основні результати досліджень у сфері співвідношення права і моралі, виокремлюються основні теоретико-прикладні проблеми, що потребують вирішення.

Для з'ясування сутності моралі проаналізовано різні позиції науковців щодо розроблення цієї проблематики не лише у сфері права, а й філософії та соціології. У цьому контексті для уніфікації мовленнєвого апарату розглянуто співвідношення суміжних понять, що позначаються такими термінами: «мораль», «суспільна мораль», «індивідуальна мораль», «громадська мораль», «моральність», «етика», «професійна етика», а також «нравственность».

З'ясовуючи зміст моралі, проаналізовано основні наукові позиції щодо її тлумачення та якісної характеристики. Мораль була предметом осмислення від початку її зародження із виникненням перших держав. Діалектичні зв´язки звичаєвості та свідомої моральності трапляються уже в культурах Давнього світу. Приділено увагу науковим розробкам проблематики співвідношення права і моралі науковцями радянського та сучасного періодів.

Зокрема, варто згадати праці російського науковця Гусейнова А.А., який, досліджуючи проблематику моралі ще з радянського періоду, розмірковував, поміж іншого, над тим, чиї інтереси захищає мораль, про індивідуальну та

суспільну сутність моралі, про історичні типи моралі. Серед російських науковців у 2006–2009 рр. спостерігалася наукова дискусія щодо визначення сутності моралі, у якій брали участь, окрім Гусейнова А.А., Апресян Р.Г., Кашніков Б.М. та інші.

Однією із проблем, яка аналізується у дисертації при розкритті сутності моралі, є соціальна неоднорідність суспільства. Цю проблематику у своїх дослідженнях порушували низка дослідників, серед яких варто згадати Абросімову О.К., Матузова М.І., Рабіновича П.М., Рабіновича С.П.

Здійснивши дослідження соціального аспекту змісту моралі, визначено доцільність аналізу моралі крізь призму соціальної диференціації суспільства. Для характеристики соціальної неоднорідності суспільства обрано стійкі форми спільної діяльності – соціальну групу (спільність), якій упродовж певного періоду притаманні більш-менш міцний соціальний зв'язок, спільний тип поведінки, світогляду, цілеспрямованості. Також при розкритті цього питання враховано дослідження психолога Маслоу А., зокрема його теорію про самоактуалізацію особистості.

Далі здійснюється досліджено концепції праворозуміння, розглянуто основні теоретичні аспекти правового регулювання та визначено, що подальше вивчення впливу моралі на правове регулювання доцільно здійснювати, аналізуючи її вплив на правотворчу діяльність та практику правозастосування.

Питанню праворозуміння присвятили свої наукові доробки багато науковців, зокрема Авдєєва О.А., Бачинін В.А., Котюк В.О., Лазарєв В.В., Лейст О.Е., Мішіна І.Д., Мережко О.О., Нерсесянц В.С., Погребняк С.П., Поляков А.В., Рабінович П.М., Хеффе О. та інші.

Другий розділ присвячено аналізу впливу моралі на правотворчість. У підрозділі 2.1 аналізуються наукові напрацювання у сфері визначення співвідношення права і моралі, а також законодавство України. Цій проблемі більшою чи меншою мірою присвячені праці Алексєєва С.С., Брусакової О.В., Гусейнова А.А., Євхутича І.М., Кашнікова Б.М., Лазарєва В.В., Матузова М.І., Мішіної І.Д., Недбайла П.О., Ойгензіхта В.А., Пенькова Є.М., Сергейка П.Н.

Теоретико-правові праці науковців щодо цього питання були взяті за основу для подальшого визначення напряму дослідження впливу моралі на правове регулювання.

Розглянуто наукові дискусії стосовно використання у праві оціночних понять, зокрема морально-оціночних. Особливу увагу приділено аналізу емпіричного матеріалу на предмет вияву впливу моралі на процес законотворчості: закони та кодекси України, у тому числі Конституцію України, міжнародні акти, законопроекти та супровідні документи, стенограми засідань Верховної Ради України, деякі конституційні подання, що стосувалися досліджуваної теми, тощо.

Окремі наукові праці Богуславської К.Ю., Минькович-Слободяник О.В., Павлича С.В., Шидловської Т.Ю. були проаналізовані у контексті з'ясування способів впливу моралі на правове регулювання загалом та правотворчість зокрема. Дослідження науковців Шимон С.І. та Чернеги В.М. були використані як науково-теоретичне підґрунтя для з'ясування співвідношення норм об'єктивного права та моралі.

Вплив моралі на правозастосовну діяльність в Україні проаналізовано у третьому розділі дисертаційного дослідження. Такий вплив з'ясовано шляхом аналізу наукових позицій та об'єктивованого морального оцінювання. У цьому контексті окремо досліджено проблематику суддівського розсуду.

У цьому розділі продовжено осмислення диференціації розуміння змісту моральних норм крізь призму соціальної неоднорідності суспільства. Зокрема, наглядно продемонстровано виявлені прояви плюралізму трактування норм моралі різними суб'єктами правозастосування в Україні.

У дисертаційному дослідженні розглянуто наукову дискусію стосовно визначення сутності якісних характеристик оціночних понять, у тому числі морально-оціночних понять. При цьому використовувались монографічні, дисертаційні та інші дослідження науковців Косовича В.М., Левіна Д.М., Рабіновича С.П., Цибулевської О.І.

З’ясовуючи сутність та значення морального оцінювання у правозастосуванні, проаналізовано наукові напрацювання Русінова Р.К., Сергейка П.Н., Тарнавської М.І. та інших. Розглядаючи правові принципи як підставу морального оцінювання, опрацьовано наукові позиції стосовно цього питання низки науковців, зокрема Бербешкіної З.А., Ведяхіної К.В., Погребняка С.П., Рабіновича С.П., Фролова Є.О., Чернеги В.М.

При з’ясуванні ролі моральних якостей суб’єкта при правозастосуванні було проаналізовано наукові позиції Івіна О.А., Коршунова А.М. та Черданцева О.Ф.

Особливо активно у науково-правовій літературі обговорюється проблематика суддівського розсуду та у цьому контексті – морального оцінювання. Це питання розглядалося ще у працях радянських дослідників таких, як Алєксандров М.Г., Недбайло Н.Е., Сергейко П.М. та інших. Серед сучасних дослідників цього питання варто зазначити Грищук О.В., Гураленко Н.А., Макаренка А.С., Невзорова І.Л., Попова Д.І., Тація Л.В., Шевчука С.В., Щербака С.В., Яценка О.В. та інших.

У контексті дослідження впливу моралі на правозастосування нами було проаналізовано практику Європейського суду з прав людини, що стосувалась обмежень реалізації прав і свобод людини з метою охорони моралі. Неодноразово окремі аспекти діяльності ЄСПЛ розглядались вітчизняними та зарубіжними науковцями. Зокрема, було проаналізовано наукові напрацювання у цій сфері Бредлі Е., Дженінс М., Кей Р., Рабіновича П.М., Рабіновича С.П., Чефранової О.О.

Окремо варто відзначити дисертаційні дослідження у сфері проблематики права і моралі, здійснені за час незалежної України.

Так, однією з перших дисертаційних досліджень у сфері проблематики права і моралі на теренах незалежної України, у якій синтезовано основні теоретико-правові розробки названої проблематики, є праця Гетьман-П'ятковської І. А. (2007 р.). У цій дисертації досліджено проблеми співвідношення права і моралі через характеристику їх природи, сутності, ролі в процесі регулювання суспільних відносин та взаємодії правової і моральної систем. Необхідно згадати також дисертаційне дослідження у філософському аспекті цієї

проблематики Хрімлі І.О. (2007 р.). Подальші дисертаційні дослідження були присвячені окремим аспектам проблематики співвідношення права і моралі –мова йде про наукові розробки Припхан І.І. (2010 р.) і Тарнавської М.І. (2013 р.).

Останніми роками проблематика взаємодії моралі і права була також предметом монографічних досліджень. Питання захисту суспільної моралі в умовах інформаційної трансформації суспільства розглянуто у монографічному дослідженні Новицької Н.Б. (2016 р.). та у співавторстві Рабіновича С.П. і Тарнавської М.І. (2017 р.).

Більшість висновків здійснених досліджень не базувались на вивченні достатнього обсягу юридичної практики, через яку відбувається вплив моральних принципів і норм на правове регулювання. Майже усі (за винятком лише окремих) дослідження обмежувались питанням їх взаємодії у законодавчій сфері. Між тим домогтися повного розуміння такого впливу можливо лише завдяки аналізу усіх основних стадій правового регулювання.

Окрім тього, як відомо, однією із сучасних тенденцій розвитку правового регулювання є його деформалізація, тобто зменшення рівня формальної визначеності. Зокрема, збільшення питомої ваги оціночних понять та відносно-визначених за змістом норм у правовому регулюванні, інтенсифікація введення моральних принципів і норм у нормативно-правові акти [269, с. 16]. А це вимагає додаткових досліджень цих тенденції під кутом зору ролі моралі у правовому регулюванні в Україні.

До того ж у період транзитивності українського суспільства виникає потреба осучаснити дослідження у сфері співвідносності права та принципів і норм моралі. Необхідно враховувати і те, що в результаті розширення технологічних і соціальних можливостей суспільства виникають нові, морально не вирішені питання (клонування, евтаназія тощо), що потребують правового врегулювання.

Отже, попри значну кількість публікацій цієї проблематики, в сучасній вітчизняній юридичній науці майже відсутні комплексні (за всіма напрямами правової діяльності) загальнотеоретичні монографічні дослідження впливу моралі

на правове регулювання в Україні; недостатньо уваги приділено й питанням співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі на стадії правотворчості, дослідженню впливу моралі на правозастосування; зовсім мало уваги приділено аналізу матеріалів практики у контексті вияву впливу принципів і норм моралі на правове регулювання, зокрема плюралізму розуміння змісту вимог моралі у процесі правозастосування.

1.2. Методологічні особливості й терміно-понятійний апарат дослідження

Задля вирішення означених завдань у дисертації використано низку концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, а також способів дослідження. Обрані методи обумовлені прагненням досягнути достовірності, високого рівня всебічності (повноти) та ступеня переконливості здійснюваного дослідження.

Зокрема, застосування діалектичного підходу дало змогу з'ясувати природу моральних цінностей і оцінок у їх єдності з історичним розвитком суспільства, виявити роль моральних цінностей у правовому регулюванні суспільства, використовуючи такі категорії діалектики, як свідомість, розвиток, якість та кількість, суперечність, причини і наслідки, необхідність і випадковість, зміст і форма.

Загальнонауковий порівняльний метод слугував, зокрема, для з'ясування співвідношення права та моралі у правовому регулюванні (підрозділ 2.1), виявлення спільних і відмінних рис у впливі моралі на законодавство України й міжнародні акти (підрозділ 2.2).

З використанням таких спеціально-юридичних методів, як контент-аналіз правових актів, тлумачення правових норм, узагальнення юридичної практики, виявлено способи прямої та непрямої форм впливу моралі на правотворчість в Україні (підрозділ 2.2), а також особливості такого впливу на правозастосувальну практику (підрозділи 3.2–3.4).

Широке використання в дисертації знайшли такі методи формальної логіки, як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення тощо.

Емпіричну базу дослідження становили законодавство України, основні міжнародні акти у сфері прав людини, практика Верховного Суду України (1991–2017 рр.), Конституційного Суду України (1997–2018 рр.), деякі правозастосувальні та інформаційні акти судів України різних інстанцій, практика Європейського суду з прав людини, законодавство інших держав (вибірково), низка корпоративних актів, деякі законопроекти та відповідні супровідні

документи, вибірково стенограми пленарних засідань Верховної Ради України, деякі рішення Комітету Верховної Ради України з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України VIII скликання і стенограми його засідань (2014–2018 рр.), правозастосувальні акти низки органів державної виконавчої влади, практика Громадської ради доброчесності (2017–2018 рр.).

Перш ніж перейти до розв'язання заявлених завдань дослідження, з'ясуємо, що ж ми розумітимемо під терміно-поняттям «право».

У юридичній літературі науковцями пропонуються та підтримуються різні концепції праворозуміння. Більше того, немає єдності науковців і стосовно різновиду таких концепцій.

Перед тим, як перейти до огляду змісту цих концепцій, зазначимо, що Рабінович П. М. виокремлює дві групи факторів, які визначають плюралізм праворозуміння: гносеологічні (поява нових методів пізнання, які дозволяють отримати нові знання щодо поняття права та його особливостей і приводять до оновлення існуючих варіантів праворозуміння) та потребові (соціальна неоднорідність суспільства, закономірність його поділу на різноманітні частини – нації, класи, професійні верстви, ідеологічні угруповання, біологічні групи тощо, які мають свої інтереси і потреби). Науковець вважає цілком природним, що кожна соціальна чи біологічна група вважає правом те явище, яке задовольняє їхні потреби та інтереси [264, с. 6].

У літературі Авдєєва О. А. [3, с. 41], Байтін М.І [329, с. 129], Котюк В.О. [109, с. 12], Лейст О.Е. [113, с. 265], Нерсесянц В.С. [145, с. 4–5] та інші науковці пропонують різні критерії для класифікації концепцій праворозуміння.

У юридичній науці виділяють такі методологічні підходи або основні способи осмислення правової реальності, кожний з яких робить акцент на одному з її аспектів: 1) правовий позитивізм — на зовнішньому боці правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) правовий об'єктивізм — на соціальній обумовленості права, його укоріненості в житті; 3) правовий суб'єктивізм, або класичні концепції природного права, — на ідеально-моральній стороні права, на ідеї права, що розкривається у свідомості суб'єкта; 4)

правова інтерсуб'єктивність або некласичні концепції природного права, — на тій смисловій стороні права, яка виявляється у процесі взаємодії суб'єктів, їх комунікації та інтерпретації позиції іншого [202, с. 42].

Інтеграційні концепції праворозуміння у їх варіативності, які при розгляді права враховують його багатоаспектність, підтримуються доволі багатьма науковцями [50; 148; 180; 182; 189; 268]. Однак з огляду на предмет дослідження та поставлені завдання вважаємо доцільним визначати право з погляду легістсько-позитивістського підходу – як систему загальнообов'язкових правил фізичної поведінки – соціальних норм, встановлених або санкціонованих державою, що виражають волю домінуючої частини соціально-неоднорідного суспільства, спрямованих на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також на задоволення загальносоціальних потреб і забезпечуються державою.

Досліджуючи питання впливу моралі як соціального нормативного регулятора нам необхідно з'ясувати сутність та природу правового регулювання.

Термін «регулювання» походить від латинського слова «regulo» — «правило» та означає упорядкування, приведення чогось у відповідність із чимось.

Рабінович П.М. визначає правове регулювання як здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владно-регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони та розвитку. Крім такого (власне регулятивного) впливу, право чинить також духовно-ідеологічний вплив на індивідуальну і суспільну свідомість (як у процесі правового регулювання, так і поза ним). Обидва ці різновиди впливу правової системи на особу і на суспільство відображаються поняттям дії права (правової системи) [265, с. 195].

Інші ж науковці під правовим регулюванням розуміють упорядкування суспільних відносин за допомогою норм права та інших правових засобів (актів застосування, договорів тощо), їх юридичне закріплення, охорона і розвиток. При цьому наголошується, що не можна плутати два явища: правове регулювання і правовий вплив, адже правовий вплив — це взятий у єдності та різноманітті весь

процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою як правових, так і неправових засобів [304].

Не вдаючись до викладу усіх характеристик правового регулювання, що розкривають його сутність, оглядово зупинимось на тих, що мають значення для здійснення нами подальшого дослідження.

Виділяються такі стадії правового регулювання:

1) стадія регламентації суспільних відносин. На цій стадії створюються норми права, формуються правила поведінки суб'єктів, умови виникнення у них прав, обов'язків, повноважень, відповідальності;

2) стадія виникнення умов, при яких відбувається перехід від правових норм до конкретних актів поведінки суб'єктів права. Ключовим елементом, що позначає цю стадію, є юридичний факт (фактичний склад). У певних випадках юридичним фактом виступає акт застосування права, особливо коли йдеться про фактичний склад;

3) стадія безпосередньої реалізації норм права, зокрема виникнення правових відносин.

У деяких випадках для реалізації норм права у фактичній поведінці суб'єктів необхідне видання правозастосувального акта (наприклад, виникнення прав і обов'язків у подружжя можливе тільки за наявності акта державної реєстрації шлюбу). Тоді виділяють четверту, факультативну, стадію механізму правового регулювання — стадію застосування права [110]. На цій стадії здійснюється залучення суб’єктів владних повноважень у разі неможливості самостійної реалізації учасниками суспільних відносин їхніх прав та обов’язків, виникнення спорів та ін. Ця стадія може як передувати стадії реалізації норм права, так і завершувати її. Окрім того, застосування норм права може здійснюватися під час їхньої реалізації [79, с. 102].

Механізм правового регулювання виконує більшою мірою владно-управлінську функцію. Реалізація прав і свобод людини перетворює певну абстрактну можливість у фактичне благо. Тому першочерговим завданням

держави має стати створення належних умов для втілення цих можливостей у життя [127, с. 24, 26].

Видається доцільним зосередити дослідження на впливі принципів і норм моралі на ті стадії правового регулювання, які здійснюються державно-владними структурами і обумовлюють можливість реалізації суб'єктивного права. Ефективність правового регулювання детермінується більшою мірою саме правотворчою та правозастосувальною діяльністю.

З'ясувавши основні характеристики праворозуміння та правового регулювання, перейдемо до з'ясування сутності моралі.

Мораль, будучи багатоаспектним явищем, на сьогодні відіграє значну роль у регулюванні суспільних відносин. Дослідження впливу моралі на праве регулювання варто розпочати з аналізу наукового дискурсу щодо визначення сутності і змісту моралі.

Із виникненням перших держав виникають і перші системи соціальних норм, що урегульовують відносини між людьми, людини і очільників державних формувань, діяльність влади тощо. Діалектичні зв´язки звичаєвості та свідомої моральності трапляються уже в культурах Давнього світу. Діалектичне сходження від безумовного дотримання вимог до рівня їх усвідомленого засвоєння спирається, по-перше, на авторитет божественних сил. Моральність бачиться їх дарунком. По-друге, починає формуватися більш виражена культура внутрішньої настанови на моральні вчинки. Безумовність вимог-заборон («табу»), що не мали пояснюючого характеру, змінюється повчаннями. І хоча вони зберігають тон категоричних вимог, у них наявна апеляція до сумління. Тобто вони вже враховують світ почувань суб´єкта життєвості [134, с. 45].

Виділяються три основні етичні проблеми, навколо розв´язання яких зосереджується думка дослідників. По-перше, це питання сутності етичних понять «добро», «справедливість», «чесність», «мужність», «правдивість» тощо (гносеологічний аспект моралі) та умов, що визначають її дійсність між людьми (феноменологія моралі). По-друге, це питання онтології моралі, а саме: чи моральні закони мають загальнообов´язковий характер, чи вони відносні; чи дані

вони від природи, чи створені самими людьми. По-третє, це питання аксіології моралі, тобто питання про те, чи мають моральні вимоги ціннісний зміст, чи пов´язані вони з досягненням мети життя, почуттями задоволення життям тощо [134, с. 61].

З'ясовуючи сутність моралі, не можна залишити поза увагою роздуми І. Канта стосовно моралі. Кант порівнював мораль із правом, релігією, мистецтвом та іншими сферами людського життя. Рушійні сили соціальної поведінки людини він поділяв на зовнішні (юридичні), які реалізуються завдяки насиллю, і внутрішні (моральні), які з'являються внаслідок усвідомлення людиною внутрішнього обов'язку. Право стосується лише вчинків, а мораль — і переконань.

Якщо традиційно основними категоріями етики вважали «добро» і «зло», то, за переконанням Канта, центральна категорія етики — «обов'язок», а категорії «добро» і «зло» лише похідні. Основою і джерелом обов'язку є категоричний імператив, який втілює в собі головне нормативне навантаження, а добро — це те, що відповідає морально належному. Моральне добро постає як закон, дотримання якого є обов'язком. Тільки добру волю можна вважати доброю без обмежень. Цей закон постійно конфронтує з чуттєвою природою індивіда: якби людина мала лише розум, вона завжди дотримувалася б морального закону, однак рішучість, цілеспрямованість, багатство і навіть здоров'я можуть бути джерелом як добра, так і зла. Отже, «закон», «обов'язок», «воля», «переконання», «гідність», «совість» є основними категоріями етики Канта, за допомогою яких він описував процес переборення егоїзму і піднесення індивіда до такого рівня, на якому він орієнтується у своїй поведінці на рід, людство, соціально всезагальний зв'язок [336].

І. Кант писав про щось подібне батьківській опіці над дітьми, які через моральну нерозвиненість ще не можуть вибрати правильних максим поведінки. Однак як же оцінює німецький філософ такий, мабуть, вельми переконливий патерналізм? Він зазначає, що суспільний договір, котрий укладається людьми як морально повноцінними істотами, накладає вето на цю опіку і кваліфікує її як

перший і основний вираз деспотичної влади. Кант називав це батьківським правлінням, при якому піддані як неповнолітні не в змозі розрізнити, що для них дійсно корисно або шкідливо [58].

Варто брати до уваги, що мораль також є складовою оцінювального мислення, через яке люди орієнтуються у життєвих умовах і адаптуються до них або ж, навпаки, прагнуть їх змінити, прогнозують свою поведінку та поведінку інших. Отож соціальна регуляція на підставі моральних норм, що також властиво правовим нормам, відбувається як внутрішнє веління свідомості людини, яка оцінює дійсність або обирає варіант поведінки. Такий внутрішній процес може відбуватись як на раціональному, так і на ірраціональному рівні (пов’язано переважно з тісним переплетінням моралі та релігії) [79, с. 83].

В основі наукових дискусій стосовно визначення сутності моралі є протилежні наукові позиції щодо характеристик окремих ключових елементів моралі, які розкривають її сутність. Зокрема, плюралізм розуміння моралі пов'язаний із різним баченням науковців джерел виникнення моралі, інтересів, на які вона спрямована, можливості розвитку моралі чи її занепаду тощо.

На погляд дослідників радянського періоду Блюмкіна В.А. і Гумніцького Г.Н. в основі розуміння моралі як регулятивної форми громадського усвідомлення є відображення об’єктивної необхідності поєднання суспільного й особистого блага як вищої і кінцевої мети, що спрямована на реалізацію цієї потреби у поведінці людей [21, с. 12–13].

Філософський енциклопедичний словник визначає мораль (від лат. moralis) як область етичних цінностей, яка перш за все визнається кожною дорослою людиною. Розміри та зміст цієї сфери змінюються з плином часу і різні у різних народів та прошарків населення [342, с. 275]. Хоча суб’єктом визначення етичних цінностей визначено людину, однак зазначається залежність цього процесу від колективного суб’єкта – народу чи прошарків населення, а також історичного періоду.

Досліджуючи проблематику розуміння моралі, російський дослідник Апресян Р.Г. відзначає, що мораль представляється існуючою лише у соціумі та

обумовлена його потребами. Основні функції моральності зводяться до соціальної організації (нерідко розуміється як репресія). Моральні інститути та нормативний зміст моралі ставляться в залежність від потреб суспільства (його соціальних груп), а моральні ідеї розглядаються як відображення в суспільній свідомості і свідомості людей економічного стану суспільства [71, с. 13].

Характеризуючи мораль, Рик С. наголошує на її безпосередньо практичному характері та відмічає її регулятивну функцію людських відносин не тільки у повсякденному житті, а й у формуванні тенденцій соціально-історичного розвитку [276, с. 96]. Деякі науковці переконані, що моральність – умова і рушійний чинник розвитку суспільства [348, с. 116–117].

Плюралізм розуміння моралі також виражається у різних поглядах дослідників стосовно інтересів, на які «працює» мораль.

Науковці, розглядаючи питання, що є причиною, основою для прийняття індивідами тих чи інших правил і критеріїв справедливості, зазначають, що зовсім не очевидно, що це уявлення про спільне благо. Наприклад, Т. Гоббс вважав, що люди відмовляються від природного протистояння і вступають в угоди через турботу про благо – про особисте благо [52, с. 98]. Інші науковці заперечують, що тільки егоїстичного мотиву до угод достатньо для підтримки соціально-морального порядку. Для обґрунтування своєї позиції зазначають, що в екстраординарних умовах різкого погіршення життєвих умов, не кажучи про соціальні і гуманітарні катастрофи, відбувається лавиноподібна відмова людей від своїх зобов'язань щодо угод, які в таких умовах сприймаються ефемерними. У контексті цієї проблематики науковцями ставиться питання: чи втримає від втечі від соціального порядку в таких умовах поняття загального блага, нехай навіть воно включає в себе уявлення як про суспільне благо, так і про благо членів суспільства, колективних та індивідуальних? Регулятивна сила нормативного концепту «загальне благо» не сильніша імперативності конкуруючого нормативного концепту – «впорядковане суспільство». Суспільна мораль зберігає свою силу в нормальних умовах лише до того часу, поки вона може протистояти деструктивним соціальним тенденціям. Однак з настанням соціальної аномії вона

втрачає свою силу. Тоді вступають (або не вступають) в дію принципи індивідуальної та ситуаційної комунікативної моралі [9].

Продовжуючи роздуми над цією тематикою, дослідник зазначає, що не уся мораль є суспільною, бо не уся мораль обслуговує інтереси соціуму. Ціннісні блага як основа моральних цінностей співзвучні у першу чергу з потребами й очікуваннями індивіда [10].

Низка науковців переконані, що в основі моральних цінностей є прагнення індивіда до задоволення власних інтересів. Зокрема, науковець Гусейнов А.А., відзначає, що моральне прагнення індивіда тотожне його прагненню до найкращого для себе [61]. Норми позитивної моралі завжди відносні, тому що у кожній спільноті можуть бути свої уявлення про добро і зло, належне і суще. В цьому випадку добром може бути те, що служить інтересам даної спільноти та індивідів, які її представляють [14, с. 123].

На переконання Скакун О.Ф., мораль як система норм і принципів виникає із потреби узгодження інтересів індивідів одних з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою). За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування [304, с. 265].

Відповідаючи на запитання чиї інтереси задовольняє мораль, ми підходимо до питання про розрізнення суспільної та індивідуальної моралі.

У літературі мораль прийнято поділяти за суб’єктним критерієм на індивідуальну та колективну, а остання, своєю чергою, поділяється на суспільну і групову.

На наш погляд, влучно з цього приводу висловився Гусейнов А. А. Мораль, у його розумінні, не може перебувати ні в індивіді, ні в суспільстві. Вона є характеристикою суспільного індивіда й індивідуалізованого суспільства. Так само вона не може замикатися ні на внутрішньому світі людини, ні на зовнішньому результаті її діяльнісного існування. Вона розглядає внутрішній (свідомий) і зовнішній (об'єктивований) аспекти діяльності індивіда в точці їх з'єднання, коли намір уже вирвався в об'єктивний світ, став вчинком і коли вчинок

ще зберігає пуповинний зв'язок з наміром. Вона являє собою сферу індивідуально-відповідальних вчинків. Моральна спрямованість людини «матеріалізується» в її відносинах з іншими людьми. Справа не лише в тому, що не можна бути морально досконалим поодинці, а тільки спільно. Більш суттєво, що саме моральна досконаліть виявляється в цій спільності. Без цієї спільності індивід не може дізнатися, що є найкраще для нього самого [61].

Ми у контексті нашого дослідження дотримуємося тієї позиції науковців, за якою мораль визначається як суспільна, що індивідуалізується (персоналізується) у процесі її застосування в реальному житті чи під час суб'єктивної оцінки певних дій, подій, явищ тощо.

Досить неоднозначна ситуація складається із самим терміном «суспільна мораль». Варто вказати, що у літературі обґрунтовано зазначається, що термін «суспільна мораль» часто підмінюється термінами «громадська мораль» та «соціальна мораль», що є варіативністю перекладу з іншомовних джерел: з російської мови – терміна «общественная мораль», з англійської – «public morality», з німецької – «offentliche Sittlichkeit» та з французької – «moralite publique» [206]. Виходячи з цього, ці терміни ми вважатимемо синонімами [178].

Значну увагу науковці у дослідженнях моралі приділяють питанню розвитку, зміні та формуванню «нової» моралі. Ціннісні орієнтири людини впродовж історії людства постійно змінюються, еволюціонують. Цей процес, з одного боку, детермінований культурно-історичними, науково-технічними та іншими реаліями, а з іншого – залежить від суб'єктивних прагнень індивідів, їх потреб та бажань дотримуватися аксіологічних орієнтирів свого часу [64].

З приводу цього Гусейнов А. А. зазначає, що різні історичні типи моралі є ланками одного ланцюга і наступний тип моралі пов'язаний з попереднім певним продовжуючим зв'язком. Усі вони разом утворюють єдину лінію висхідного морального розвитку людства. Цей процес характеризується певною внутрішньою цілісністю, що відзначається тенденцією універсалізму. Та загальна основа, яка поглиблюється і розширюється у процесі історичного руху моралі, набуваючи щоразу нового якісного вигляду, і становить її вселюдський вимір [60, с. 94–95].

Здатність до узагальнення або універсальність як характерну рису моралі виділяв ще І. Кант [343, с.73].

Цікавим питанням на сьогодні у моральному контексті є поява нових моральних проблем, які мають принципово відкритий характер: евтаназія, трансплантація органів, клонування, навмисне знищення ембріона тощо. Особливість цих проблем полягає в тому, що вони, з одного боку, прямо зачіпають природні і гуманні основи людського існування та знаходяться у фокусі широкої громадської уваги: виникають у результаті розширення технологічних і соціальних можливостей суспільства, являють собою осередок різноманітних (фінансових, наукових, юридичних, корпоративних та інших) інтересів, є предметом гострих публічних і професійних дискусій. З іншого боку, вони залишаються альтернативними з точки зору морально санкціонованих способів їх вирішення. Нові моральні проблеми є відкритими саме в тому сенсі, що не підводяться під заздалегідь сформульовані етичні правила [61]. З урахуванням того, що люди приступають до вирішення «нових» моральних питань, маючи певний світогляд, єдиного рішення щодо таких моральних проблем не існує. У межах розгляду цього питання наведемо позицію Резолюції № 1352 (2003) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо досліджень стовбурових клітин людини: «10. Знищення людини в дослідницьких цілях є порушенням права на життя всіх людей і суперечить моральній забороні на будь-яку інструменталізацію людей» [280]. Така заборона визначена на основі саме моралі.

Деякі науковці сучасні зміни моральних цінностей визначають як спотворення моральної свідомості, зокрема, однобічним домінуванням цінності матеріального [356]. Однак з урахуванням сутності моралі навряд чи це можна назвати спотворення. Можливо, варто вести мову про зміну системи моральних цінностей.

Закономірно, що із змінами суспільного, державного устрою, економічних, ринкових відносин тощо зазнають змін і моральні основи суспільства. Більшою мірою зазнає змін зміст моральних принципів та цінностей, які відповідають певному історичному розвитку певного суспільства. Протягом усього періоду

розвитку суспільства розуміння справедливості постійно трансформується і змінюється. Члени суспільства переосмислюють зміст тих принципів, якими керуються. Спостерігається тенденція до розширення прав і свобод людини, а також їх розуміння «по-новому».

Доволі часто, розглядаючи питання моралі і правниками, і науковцями інших галузевих наук, йдеться про занепад моральних засад суспільства.

Враховуючи курс України на євроінтеграцію, перед українським суспільством гостро постають питання, що суперечать традиційним морально-релігійним цінностям. Зокрема, у новому аспекті науковцями розглядається сутність та зміст принципу рівності. Зазначається, що принцип рівності у праві не повинен базуватися лише на антропоцентричній моделі світоустрою, який без урахування традиційних морально-духовних цінностей, що сформувалися в українському суспільстві протягом багатьох віків, може призвести до руйнування моральної «оболонки» людини. Впровадження у вітчизняну соціальну систему відповідних реформ не можна здійснювати шляхом копіювання досвіду зарубіжних країн. Зокрема, висловлюється позиція, що «недоцільно юридично закріплювати повну рівність прав і можливостей між представниками так званих сексуальних меншин і представниками традиційних поглядів на статеве життя». Окрім того, саме з мотивів нівелювання традиційних сімейних цінностей, аморальності юридичної рівності між батьками і дитиною критикується система ювенальної юстиції [323, с. 277–278].

Роздумування над питанням морального прогресу у літературізумовлює виникнення сумнівів стосовно того, чи справедливо стверджувати, що людство у процесі свого історичного руху стає добрішим, гуманнішим, милосерднішим [305].

Оцінити моральний вибір – навіть власний – доволі важко. Одна і та ж людина може прийняти різні рішення залежно від того, як і кого торкається її рішення: рішення батька чи матері відносно своєї дитини, рішення депутата при голосуванні, судді тощо. Здійснюючи моральний вибір стосовно дискусійних питань, які суперечать нашим сьогоднішнім традиційним уявленням, чи можемо

ми з упевненістю сказати, що це є прогрес (розвиток) чи це дорога до нашого морального занепаду?

Опинившись на «роздоріжжі» морального вибору, ми не можемо з упевненістю стверджувати, чи буде наш вибір кроком уперед до нашого морального вдосконалення, чи, можливо, початком нашого кінця і не лише у духовному плані, а й у контексті нашого виживання як біологічного виду. Здійснюючи такий вибір, ми схожі на водія за кермом, який їде по шосе і вся дорога перед ним є дорогою вперед, і лише той, хто спостерігає за нами з висоти, може сказати, чи веде ця дорога у прірву чи вгору [164, с. 57–58].

Таким чином, питання оцінки змін моральних основ суспільства у контексті розвитку чи занепаду залишаємо відкритим.

У літературі часто порушується питання співвідношення понять, що позначаються термінами «мораль», «моральність», «нравственность» та «етика». Отож вважаємо необхідним розглянути питання їх співвідношення.

Мораль етимологічно походить від латинського mos, що у перекладі означає вдача, moralis – повчальний, моралістичний. Мораль – «система норм і принципів поведінки...» – запозичення з французької мови; фран. moral «моральний, мораль» походить від лат. moralis – «моральний», пов’язаного з mos – «звичай, воля, властивість, закон», спорідненим із грецьким «прагнути», «прагну» [67, с. 51].

У деяких європейських мовах «моральність» (нім. sittlichkeit) походить від терміна «вдача» (sitten), що і стало результатом натуралізації латинської мови, у зв’язку з чим синонімом моралі у її сутнісному значенні пропонується вважати моральність [63, с. 105]. Багатозначність моралі, моральності обумовлюють тим, що це, з одного боку, сфера духовного та вольового взагалі, що протиставлена фізичному, тілесно-матеріальному, а з іншого – галузь людської поведінки, вдачі, звичаїв узагалі [100, с. 88–89].

У філософсько-етичній літературі терміни «мораль» і «моральність» прийнято вважати синонімами [63, с. 106]. Значна частина правознавців у правовій літературі ці поняття також визначають як синоніми [18, с. 218; 103, с. 92; 330, с. 92]. Однак деякі правознавці все ж розрізняють ці поняття,

пропонуючи під мораллю розуміти сукупність норм, а під моральністю – ступінь їх дотримання, рівень запровадження моральних принципів у праві [10, с. 60–68; 128, с. 54; 206, с. 462–470].

Деякі науковці виходять з того, що «мораль» є об'єктивним, належним явищем, а «моральність» – це відповідність поведінки людей нормам моралі [6, с. 54; 30, с. 540; 148, с. 54].

Панов М.І. і Бачинін В.А. вважають, що, враховуючи те, що в теорії права здавна прийнято вже класичне розмежування між природним і позитивним правом, аналогічний поділ можна вважати цілком прийнятним і у випадку моральності і моралі. Таким чином, можна припустити, що виникає пара споріднених, але не тотожних понять – природна моральність і позитивна мораль. Під природною моральністю пропонується розуміти систему заборон і приписів, що стоять на сторожі таких універсальних цінностей буття, як життя, воля і гідність кожної людини, без огляду на її належність до якоїсь із спільностей або становища усередині системи соціальної ієрархії. Позитивна мораль – сфера досить жорсткої детермінованості людської поведінки зовнішніми соціальними чинниками. Приписи позитивної моралі вимагають, щоб не було серйозних розбіжностей між тим, чого бажає індивід, і тим, що потрібно спільноті [14, с. 114–116]. Однак, якщо використати аналогію із правовими термінами, на нашу думку, більш виправданим є порівнення моралі та моральності із законом та законністю відповідно.

Враховуючи об'єкт та предмет нашого дослідження, ми підтримуємо позицію тих науковців, які пропонують під мораллю розуміти сукупність принципів і норм, а під моральністю – рівень відповідності моральним принципам і нормам поведінки людини, законодавства тощо.

У російськомовній літературі науковці поряд з терміном «мораль» послуговуються і терміном «нравственность». У російській мові «мораль» вважається запозиченим словом, а власне російським словом для позначення того ж явища є «нравственность». Ці терміни були введені у науковий обіг філософами для позначення певної галузі дослідження. У російській мові першим і основним

словом є «нрав» (характер, сукупність душевних якостей, пристрасті, воля) та похідне від нього – «нравно» (те, що «по нраву») [60, с. 9].

На думку більшості науковців, «мораль» і «нравственность» є однозначними. Так, Апресян Р.Г. з приводу «нравственности» зазначає, що заслуговує на увагу поєднання в одному слові значень, що визначають індивідуальне (характер) і колективне (звичаї). Адже звичаї – це не з'єднання індивідуальних нравів-характерів, це інтегральна характеристика певних аспектів життя спільноти. Неоднорідність моралі ніби передбачається самою етимологією цього слова. Мораль і насправді прагне до з'єднання і гармонізації загального порядку, з одного боку, і вираженої в характері людини індивідуальної своєрідності – з іншого [9].

У своєму дослідженні Щербакова О.В. акцентує увагу на тому, що між «мораллю» і «нравственностью» існує концептуальна розбіжність, хоча вони нерідко вживаються як синоніми. Так, мораль являє собою правила повсякденної діяльності людини, фактичної поведінки людей; при цьому «нравственность» є рівнем моралі, що є категоричними, імперативними вимогами, цінностями та установками, до дотримання яких повинні прагнути людина і суспільство [363].

З огляду на предмет нашого дослідження ці терміно-поняття вважатимемо синоніми.

Термін «етика» походить від грецького ēthos – дім, характер, темперамент, звичай. У Гомера ēthos означає місцезнаходження, спільне проживання. У Геракліта цим терміном позначається «стиль життя», взірець. У IV столітті до н. е. Аристотель терміном ēthos позначає доброту людини, яка проявляється у її поведінці і яка робить її досконалою: мужність, мудрість, розважливість, чесність, а «етикою» – науку про ці якості. Етика розуміється як теорія моралі, що позначає сукупність доброчинців, а також сфера знань про них [11, с. 306].

Щодо співвідношення «моралі» та «етики», то зазначимо, що, попри різні позиції у літературі [20, с. 381; 121, с. 339; 367, с. 355; 368, с. 448], ми підтримуємо таке співвідношення цих термінів, при якому мораль є об'єктом дослідження такої філософської дисципліни, як етика.

Однак у законодавстві України та низці корпоративних актів визначаються спеціальні вимоги морального характеру стосовно поведінки певної професійної групи – правила професійної етики. При співвідношенні «моралі» та «правил професійної етики» виходимо з того, що правилами професійної етики являється система моральних принципів і норм стосовно поведінки фахівців певної групи, що враховують особливості (специфіку) їх професійної діяльності. Через це вважатимемо правила професійної етики складовою системи моральних принципів і норм.

Враховуючи полеміку щодо сутності моралі з урахуванням усіх аспектів її прояву, ми підтримуємо визначення моралі як системи принципів і правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість та інші цінності суспільства; має загальний характер, виражає волю певної частини або всього суспільства і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу. Важливим для розуміння сутності моралі є те, що мораль визначається як суспільна, що індивідуалізується (персоналізується) у процесі її застосування в реальному житті чи під час суб'єктивної оцінки певних дій, подій, явищ тощо. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюються міжособистісні спілкування.

Складність дослідження моралі пов'язана з тим, що мораль – це оціночна категорія. Проблематика моралі як соціального регулятора також пов'язана із складністю самого суспільства, його неоднорідною соціальною структурою. У науковій юридичній літературі, особливо з інтенсифікацією глобалізаційних процесів, поширеним є уявлення про «всезагальність» (наприклад прав людини, цінностей тощо). Однак такий підхід не враховує реалій організації суспільства. Рабінович П.М. соціальну неоднорідність суспільства трактує як ключовий фактор визначення соціальної сутності правових і державних явищ [263, с. 7–8].

Ще науковці радянського періоду, досліджуючи морально-правові питання, зазначали, що у класовому суспільстві кожний клас має свою власну мораль, свої норми моралі, що виражають його інтереси [125, с. 25]. Разом з тим зазначалося,

що, попри існування тоді у світі двох протилежних типів моралі (експлуататорської і комуністичної (мораль трудящих), істина і поняття добра та справедливості є єдиними [125, с. 29].

Науковці-сучасники, досліджуючи питання моралі та права, також зазначають, що при закріпленні вже сформованих правил поведінки у правових нормах відображається мораль суспільства в цілому або тих соціальних верств і груп, які брали участь у процесі правоутворення. Творче створення нових норм має більшою мірою суб'єктивний характер і відображає мораль суб'єктів правотворчості і тих соціальних класів і груп, чиї інтереси ці суб'єкти представляють [357, с. 124]. Брусакова О.В., досліджуючи питання моральних аспектів правової культури, також підтримує позицію про неоднорідність уявлень про моральні цінності в українському суспільстві [24, с. 26].

Досліджуючи деякі аспекти суспільної моралі, Рабінович С.П. зауважує, що правозастосовне рішення так чи інакше конкретизуватиметься реальною (не ідеальною) суспільною мораллю і при цьому має орієнтуватися на деякий «середньостатистичний» конкретно-історичний рівень моральності. Продовжуючи думку, зазначає, що «оскільки ж реальна мораль представлена відмінними культурними практиками, з огляду на що звернення до загальної моральної очевидності тут може виявитися безуспішним, зовнішнім та формальним критерієм моральної легітимності індивідуального юридичного рішення виступатиме його загальна відповідність реальним ціннісно-нормативним уявленням панівних суспільних груп. Питання же про іншу – сутнісну, «вищу» справедливість такого рішення завжди залишатиметься відкритим…» [270, с. 177].

У проблемі правової справедливості науковці вирізняють співвідношення правової справедливості як всезагального правового начала зі справедливістю частковою, так званою «соціальною» [306, с. 9].

У дослідженнях феномену суспільної моралі крізь призму теорії синергетики зазначається, що суспільна мораль є відкритою, складною,

нелінійною, нестабільною системою, в якій відбуваються процеси самоорганізації [141, с. 278], що неодмінно має враховуватись нами у здійснюваному дослідженні.

Деякі дослідники моралі стверджують, що до появи різноманіття інтересів, плюралізму потреб, мотивів, ціннісних орієнтацій привели відхід від класової ідеології, поглиблення і ускладнення соціальної диференціації у суспільстві [25, с. 142–144]. Однак вважаємо, що й у класовому суспільстві є плюралізм інтересів суспільних груп не лише за класовим критерієм, хоча ці інтереси менш виражені порівняно з класовими.

Досліджуючи взаємодію права і моралі у сучасному російському суспільстві, Абросімова О.К. зазначає наявність такої ситуації, як прийняття одними групами населення нових цінностей і несприйняття їх іншими групами. Окрім того, науковець наголошує, що поряд із загальними для всіх людей моральними нормами існують і такі, які прийняті лише окремими верствами суспільства. Дослідником виокремлено дві системи моралі: класово-групову і загальнолюдську; в останні роки більшого значення набуває загальнолюдська мораль [2, с. 7–8, 51–52].

Одним із факторів, які впливають на стан моралі у суспільстві, є різний рівень моральної свідомості у людей. Диференціація відбувається залежно від належності індивіда до тієї чи іншої групи суспільства, соціального прошарку. Поряд із спільними для усіх людей моральними цінностями у реальному житті існують і такі моральні переконання, що притаманні лише певним групам людей. При цьому базові цінності групи чи соціального прошарку можуть змінюватися залежно від історичного розвитку суспільства [2, с .102–163].

Важливим фактором формування моральних підсистем є ідеологічна діяльність держави. У радянський період ідеологічна діяльність була дуже впливовою, й існування Морального кодексу будівника комунізму – це не випадковість.

В Україні згідно зі статтею 15 Конституції України суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, і жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Безумовно,

ідеологічна багатоманітність – це здобуток демократії, однак зв'язок між ідеологічною діяльністю держави та станом моральності є беззаперечним. У пострадянських країнах простежується, у певному сенсі, конфлікт «радянської» моралі та моралі «сучасного покоління».

Соціологи, досліджуючи структуру суспільства, виокремлюють кілька його структурних елементів, що різняться за ступенем соціального зв’язку, типовістю поведінки тощо. Зважаючи на об’єкт нашого дослідження, вважаємо доцільним для характеристики соціальної неоднорідності суспільства обрати стійкі форми спільної діяльності – соціальну групу (спільність), якій протягом певного періоду притаманний більш-менш міцний соціальний зв'язок, спільний тип поведінки, світогляду, цілеспрямованості. Соціальні групи – відносно сталі спільності людей, об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами, традиціями, пов'язані системою відносин, що регулюють соціальні інститути. Соціальні групи формуються на основі певних об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивними потребами кожного індивіда [303, с. 216–220].

Аналіз моралі як соціального регулятора суспільних відносин доцільно здійснювати крізь призму соціальної диференціації (тобто розподілення, розрізнення) суспільства. Члени суспільства можуть бути розрізнені (диференційовані) за багатьма особливостями, ознаками, критеріями, до яких належать, зокрема, біологічні (стать, вік, раса); інтелектуальні (розумовий рівень, здатність); соціальні (освіта, матеріальний стан, спосіб життя); релігійні переконання; функції або соціальні ролі, статуси в рамках різних сфер діяльності суспільства.

Складна соціальна структура суспільства, його неоднорідність впливає на формування у суспільстві відповідних соціальній диференціації суспільства моральних підсистем. Як зазначалося вище, соціальним групам притаманні спільний тип поведінки, світогляд, члени групи об'єднані спільними інтересами, цінностями. Саме це є причиною формування моралі різних соціальних груп – наприклад, підлітків, людей похилого віку, малозабезпечених, олігархів, робітників, чиновників, працівників правоохоронних органів, художників тощо.

Наявність у суспільстві моральних підсистем не означає, що їх мораль є абсолютно різною. Є низка моральних принципів, які будуть визнаватися усіма членами суспільства, однак кількість таких принципів не є великою. До таких всезагальних моральних принципів можна віднести справедливість, добро, доброчесність, добросовісність тощо.

Існує також ще одна проблема всезагальних моральних принципів – при їх застосуванні, практичному втіленню у життя все ж простежується диференціація їх конкретного змісту за соціальною неоднорідністю суб’єктів.

Важливим питанням у дослідженні впливу моралі на правове регулювання, з урахуванням зазначеного, є те, які моральні підсистеми існують у нашому суспільстві і за якими критеріями можна виділяти ті з них, що впливають на правове регулювання.

Моральні підсистеми доцільно виділяти, радше за все, за різновидами соціальних груп. Соціологи поділяють соціальні групи на великі, середні й малі.

До великих груп належать сукупності людей, що існують у масштабі всього суспільства загалом: це соціальні верстви, професійні групи, етнічні спільноти (нації, народності), вікові групи (молодь, пенсіонери) і т. д. Усвідомлення належності до соціальної групи і відповідно її інтересів як власних відбувається поступово, у міру формування організацій, що захищають інтереси групи (наприклад боротьба робітників за свої права та інтереси через професійні організації).

До середніх груп належать виробничі об'єднання працівників підприємств, територіальні спільності (мешканці одного села, міста, району та ін.). До різноманітних малих груп належать такі групи, як сім'я, дружні компанії, сусідські спільноти. Їх розрізняє наявність міжособистісних відносин і особистих контактів один з одним [303, с. 228–232].

Моральні підсистеми формуються на основі великих та середніх соціальних груп. Малим соціальним групам зазвичай не властиві окремі чітко виражені цінності та погляди. Членам малих соціальних груп більшою мірою притаманні моральні критерії, що відповідають їх приналежності до середніх та великих

соціальних норм. Наприклад, мораль підлітка у деякій частині буде відрізнятися від моралі його бабусі та дідуся чи мораль дитини-мусульманина від моралі батьків-християн або атеїстів.

Отже, у контексті нашого дослідження заслуговують на увагу середні та великі соціальні групи, які прийнято поділяти за такими критеріями:

- вік (діти, підлітки-юнаки, доросле населення, літні люди);
- етнічність;
- релігійність (православні, католики, протестанти, мусульмани, буддисти);
- урбанізація (міське та сільське населення);
- освіта (повна вища, неповна вища, повна середня, базова середня, початкова);
- сфера діяльності (промисловість, сільське господарство, торгівля, сфера обслуговування, будівництво, транспорт, зв'язок, державне управління, освіта, охорона здоров'я, фінансова діяльність тощо);
- матеріальний стан (малозабезпечений, задовільний, добрий, дуже добрий);
- класовість (згідно з EGP-типологією – робітничий клас, клас власників та проміжний клас [16, с. 12]);
- територія проживання (Західна, Східна, Південна, Північна, Центральна Україна) тощо.

Варто зазначити, що моральні підсистеми соціальних груп не завжди є взаємовиключними і протилежними. Моральні принципи у більшості будуть співпадати. Однак стосовно деяких питань, які, власне, є «спеціалізованими» у певній соціальній сфері, моральні норми можуть відрізнятися. Моральні підсистеми, які сформовані на основі соціальних груп, є більш виражені стосовно тих груп, які мають протилежні інтереси. Наприклад, моральні принципи керівника і підлеглого у більшості випадків можуть співпадати, однак у питаннях розподілу, організації праці, трудової дисципліни, винагороди за працю вони часто відрізнятимуться.

Також моральні принципи людини залежать від того, на потреби якого рівня (за пірамідою потреб А. Маслоу) спрямована її діяльність. Можливість людини задовольняти потреби того чи іншого рівня залежать меншою чи більшою мірою від віку особи, її рівня інтелектуального розвитку, території проживання, віросповідання, матеріального стану, ролі в організації праці тощо. Тобто знову ж простежується зв'язок цієї можливості із належністю людини до певної соціальної групи.

За А. Маслоу, ядро особистості утворюють гуманістичні потреби в добрі, моральності, доброзичливості, з якими вона народжується і які вона може реалізувати за певних умов. А. Маслоу намагався пояснити, чому в різний час у людей виникають різні потреби. Він переконаний, що потреби людини мають ієрархічну структуру із п’яти рівнів і спочатку споживачі прагнуть задовольнити потреби нижчого рівня, потім можуть думати про задоволення наступної за значимістю потреби [322, с.115] (див. рисунок 1).

Рисунок 1

Піраміда потреб А. Маслоу

Варто звернути увагу, що моральність значиться у найвищому щаблі цієї піраміди, яка відповідає реалізації потреби у самовираженні. Це не означає, що, проживаючи інші, нижчі рівні потреб, людина є аморальною чи безвідносною до моралі. Саме на найвищому рівні відбувається самоактуалізація і зрілість особистості. Серед характеристик, що притаманні зрілій особистості, А. Маслоу виокремлює володіння стійкими внутрішніми моральними нормами. Саме такі зрілі люди є носіями найвищих моральних цінностей.

Важливим у дослідженні моралі крізь призму соціально неоднорідного суспільства є те, що моральні підсистеми, що базуються на основі соціальних груп, проявляються у певному розумінні і застосуванні моральних принципів відповідними суб'єктами. Формулювання моральних принципів у всіх будуть спільні – справедливість та добро, але у зміст моральних принципів різні соціальні групи будуть вкладати різне.

З урахуванням зазначеного, при дослідженні впливу моралі на правотворчість та правозастосування моральні підсистеми відіграють важливу роль. У цьому аспекті варто вести мову про домінуючі (пануючі, основні, найпоширеніші, визнані більшістю) у суспільстві моральні принципи і норми. Проблематика відтворення цих домінуючих моральних принципів і норм під час правотворчості та правозастосування розглянута додатково у розділах 2 і 3.

Проблематика плюралізму розуміння моралі через соціальну неоднорідність суспільства має прикладне значення. Досліджуючи роль суспільної думки та суспільної моралі у прийнятті судового рішення, науковці слушно відзначають важливість значення при аналізі особи судді його моральних якостей [53, с. 280; 7, с. 88–90]. Більше того, серед законодавчо закріплених вимог до кандидата на посаду судді є проживання в Україні не менш як десять років [259]. Ця вимога прямо пов'язана із формуванням його моральних якостей як члена певного суспільства (у даному випадку –українського).

Науковці-цивілісти, досліджуючи деякі моральні аспекти цивільного законодавства, звертають увагу на проблематику ідентифікації моралі. Зокрема, зазначається, що у цивільних актах як національного, так і зарубіжного законодавства (наприклад Франції, Німеччини, Російської Федерації) йдеться про фундаментальні принципи суспільної моралі (основи суспільної моралі). Такий правовий підхід має практичне значення, оскільки основи суспільної моралі легше ідентифікуються, ніж мораль взагалі. Проектуючи теоретичні основи цієї проблематики на договірне право, науковець зазначає, що мораль має суб'єктивний характер і зайва чутливість позитивного права до порушення моралі потягне за собою дестабілізацію

договірного обігу. Саме тому для спростування презумпції свободи договору в подібних випадках вимагається порушення таких моральних стандартів, які безумовно визнаються більшістю суспільства як фундаментальні.

Продовжуючи думку Василенко М. Є. наголошує, що мораль, навіть у випадку її вимірювання соціально-етичним мінімумом, усе ж залишається оціночною категорією, у яку кожен учасник цивільних правовідносин буде вкладати свій зміст. Навіть цивільне законодавство Франції, яке першим ввело категорію «добрих намірів» і першим постало перед необхідністю наповнення її чітким правовим змістом, за два століття так і не змогло це зробити. У континентальних цивільних кодексах формулювання розпливчасті і не містять конкретики, а тому будуть суб'єктивно сприйматися учасниками цивільних правовідносин. Треба враховувати, що відсутність чіткого законодавчого визначення основ моралі фактично перекладає повноваження законодавчої гілки влади на судову та ставить договірну свободу в залежність від суддівського суб'єктивізму [27, с. 66].

Ще одним прикладом є правові обмеження щодо видачі патенту при порушенні норм моралі. В жодній країні світу на сьогоднішній день немає єдності у питаннях, що ж вважати моральним, а що виходить за її межі. Експерти Державної служби інтелектуальної власності України поставлені перед необхідністю вирішувати щодо відповідності цьому критерію результату інтелектуальної діяльності на власний розсуд, що завжди може бути оскаржено заявником [140, с. 148]. Таким чином, у другому випадку суддя буде поставленим перед необхідністю встановити рамки моралі.

Висновки до Розділу 1

1. З огляду на предмет дослідження та поставлені завдання право розглянуто з погляду легістсько-позитивістського підходу – як систему загальнообов'язкових правил фізичної поведінки – соціальних норм, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також на задоволеннязагально соціальних потреб, і забезпечуються державою.

2. З урахуванням усіх аспектів прояву моралі підтримується визначення моралі як системи принципів і правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість та інші цінності суспільства; має загальний характер, виражає волю певної частини або всього суспільства і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу. Мораль визначається як суспільна, що індивідуалізується (персоналізується), у процесі її застосування в реальному житті чи під час суб'єктивної оцінки певних дій, подій, явищ тощо. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними.

3. Обґрунтовано, що аналіз моралі як соціального регулятора суспільства доцільно здійснювати крізь призму соціальної диференціації (тобто розподілення, розрізнення) суспільства. Складна соціальна структура суспільства, його неоднорідність впливає на формування у суспільстві відповідних соціальній диференціації суспільства моральних підсистем. При цьому варто враховувати, що моральні підсистеми соціальних груп не завжди є взаємовиключними і протилежними, моральні принципи у більшості будуть співпадати. Моральні підсистеми, які сформовані на основі соціальних груп, є більш виражені стосовно тих груп, які мають протилежні інтереси.

4. Визначено доцільним здійснювати дослідження впливу принципів і норм моралі на ті стадії правового регулювання, що зумовлюють можливість реалізації прав і свобод людини та їх захист – правотворчість та правозастосування.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВПЛИВУ МОРАЛІ НА ПРАВОТВОРЧІСТЬ

2.1. Загальнотеоретичні виміри співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі

Мораль як багатоаспектне і багатозначне поняття широко використовується і вивчається багатьма суспільними науками, в тому числі і юридичною. Головна відмінність інтерпретації моралі у праві від її розуміння в етиці, психології, соціології і філософії полягає у тому, що у праві мораль також розглядається як об'єкт правового захисту та регулятор суспільних відносин. В останньому значенні передбачається, що поряд із нормами моралі, суспільні відносини регулюються і нормами права (в тому випадку, коли моральне регулювання є недостатнім). Саме у цьому аспекті суспільну мораль варто розуміти як систему національних і загальнолюдських етичних цінностей, правил і норм поведінки, що склалися у суспільстві на основі його багатовікових духовних і культурних надбань, уявлень про добро, совість, гідність, свободу, відповідальність, громадський обов'язок, які й визначають сутність вимог до індивіда зі сторони суспільства [205, с. 31, 36].

Дослідники взаємовпливів моралі і права зазначають, що історична реконструкція їх співвідношення в освітньому просторі дала змогу виявити тенденцію періодичних коливань як у бік права, так і у бік моралі. Ще у Платона через медіуми моралі і права здійснюється зв'язок освіти з життям, а також прискорюються процеси соціалізації та акультурації [23, с. 13].

Однією з основних причин протиставляння права і моралі науковці визначають формальну визначеність права: право своєю регламентацією може урівняти життєві обставини, різні з точки зору моралі, або, навпаки, може по-різному оцінити ситуації, однакові з точки зору моралі [344, с. 21-22].

На переконання деяких науковців за допомогою моралі може оцінюватися «право з точки зору його відповідності вимогам справедливості і моральним очікуванням», оскільки мораль втілює у своїх нормах абсолютні цінності, в силу чого моральні норми і цінності є вищим критерієм поведінки [149, с. 115-116].

Одним із принципів (вимог) правильного застосування права науковцями визначається вимога справедливості, яка полягає у тому, що правозастосовувач зобов'язаний неупереджено підходити до дослідження обставин справи і до її учасників. Ухвалене правозастосовувачем рішення має відповідати не тільки букві, а й духові закону, тобто узгоджуватися з принципами моралі та загальнолюдськими цінностями [110, с. 348]. На наш погляд, ця вимога може претендувати на головне місце у ієрархії таких вимог, адже інші принципи (вимога законності, обґрунтованості, доцільності тощо) мають на меті досягнення саме справедливості у врегулюванні суспільних відносин. Такої ж позиції дотримується Козюбра М.І., визначаючи після справедливості такі вимоги до правозастосувальної діяльності як пропорційніть, добросовісність, розумність та інші [79, с. 239].

Кашников Б.Н. зазначає, що в умовах досить розвиненого права роль суспільної моралі значною мірою може брати на себе право. Таке розуміння характерне, наприклад, для І. Ільїна, який ввів спеціальний термін «правосвідомість», що позначав одночасно і громадську мораль, і моральне право [92, с. 223].

У теперішньому процесі переходу від традиційних до ліберальних цінностей відбувається певна зміна співвідношення права та моралі. Найбільш характерною сучасною рисою взаємодії права та моралі є їх зближення, взаємопроникнення, посилення їх узгодженого впливу на суспільство. «У процесі регулювання суспільних відносин виникає якісно нове явище – морально-правовий вплив» [50, с. 186].

Деякі науковці переконані, що має місце етизація правової дійсності (як і будь-якої соціальної), оскільки мораль пов’язана із світоглядними людськими цінностями і виступає всезагальною та історично першою основою орієнтації людини у соціумі [126 с. 174].

Необхідно зауважити, що одним із факторів впливу на співвідношення права і моралі є роль та місце релігійних центрів у керівництві держави та їх участь у прийнятті суспільно-політичних рішень. У цьому контексті варто

оглядово розглянути клерикалізм, що визначється як суспільно-політична течія, яка домагається провідної ролі для релігії і Церкви в політичному й духовному житті суспільства. Найвищим прагненням клерикалізму є утворення теократичної держави [359].

Роль моралі у державах, де панує клерикалізм, є особливою, зважаючи на суміжність моральної, духовної та релігійної сфер людини. У таких державах при співвідношенні моралі та права першість, безумовно, буде належати саме моралі.

У правовій літературі відзначається про те, що, оскільки співвідношення права і моралі характеризується певною спільністю та відмінністю, їх взаємодія полягає в тому, що право ґрунтується на нормах суспільної моралі, підтримує та узаконює їх, сприяючи прогресивному розвитку соціуму, перш за все у реформуванні системи правового регулювання шляхом утвердження верховенства права – визначального принципу правової держави [77, с. 14].

У контексті співвідношення права і моралі як соціальних регуляторів відзначається, що мораль спрямовує суспільство на гуманні цілі, на досягнення добра. Відмінність від державного регулювання полягає у тому, що останнє здійснюється за допомогою різних установ (парламент, міністерства, суди і т.д.), нормативних документів, офіційних осіб (держслужбовці і т.д.), а основна перевага моралі у тому, що вона є результатом творіння багатьох поколінь, не користується послугами відомств [123, с. 98].

Дослідник Недбайло П.Е. вказував на зближення норм права, моралі, звичаю та корпоративних правил, що у майбутньому призведе до їх злиття і утворення нового типу соціальних норм – правил поведінки людини у комуністичному суспільстві. У цьому процесі кожний із видів соціальних норм не втрачає своєї сутності, а розвивається на основі інших. Цей процес науковець також порівнює із розвитком державного управління. Деякі з державних органів зблизяться із громадськими організаціями. Однак делегування окремих державно-управлінських функцій державних органів громадським інституціям не означає їх повної взаємозаміни [144, с. 49–53].

Колотова Н.В., аналізуючи взаємодію моралі та права для забезпечення і захисту базових цінностей сучасного суспільства, зазначає, що мораль не лише виступає одним з атрибутів обґрунтування права, а й доповнює його, сприяє захищеності фундаментальних цінностей цивілізації [101, с. 17–19].

Досліджуючи взаємодію правових і моральних норм у трудовому праві, Тихонович Л.А. пропонує виділяти дві форми такої взаємодії: 1) регулювання трудових відносин нормами трудового права, основою яких є моральні принципи (суб'єкт нормотворення керується вимогами моралі – захищати свободу, честь і гідність); 2) регулювання трудових відносин нормами трудового права, які безпосередньо вимагають моральної поведінки їх учасників [333, с. 176].

Російська дослідниця Богуславська К. Ю. зазначає, що взаємодія норм моралі та права в регулюванні трудових відносин здійснюється у таких формах: 1) вплив норм моралі на формування норм права. Така форма в трудовому праві представлена закріпленням заборони дискримінації у сфері праці, заборона зловживання трудовими правами; можливість звільнення працівника за здійснення аморального проступку; 2) зворотний вплив права на формування моральних норм. Трудове законодавство сприяє моральному удосконаленню громадян, зокрема неповнолітніх, шляхом заборони прийому їх на ті роботи, які межують з їхнім моральним розвитком; 3) спільне регулювання трудових відносин нормами права і моралі. Названа форма в трудовому праві об'єктивується в норми професійної етики; 4) використання принципів моралі при правотворчості та реалізації норм трудового права (мова йде про принципи справедливості, розумності та інші принципи, які пронизують усе трудове законодавство) [19, с. 6, 13].

У контексті зазначеного варто вказати, що у цивільному праві виокремлюються такі групи норм залежно від співвідношення норм цивільного права й ідеї моральності: а) норми, ефективність яких не залежить від відповідності їх змісту вимогам моралі («морально іррелевантні») та які визначають сферу, часову та просторову межі дії цивільного законодавства, підстави виникнення цивільних прав та обов'язків та ін.; б) норми, що як

необхідне повинні втілювати ідею моральності (ті, що встановлюють конкретні права та обов'язки учасників цивільних правовідносин); у деякі з таких норм може бути закладено повну або часткову суперечність із принципами моральності («морально релевантні»); в) норми, які за своїм змістом не пов'язані з ідеєю моральності, однак їх правильне використання неможливе без звернення до неї («розумне ведення справ», «розумні витрати» та ін.) [361, с. 78].

У літературі висловлюється думка, що моральні цінності є суспільно значимими і, будучи закріпленими в законодавстві, отримують державне схвалення. Завдяки цьому й саме законодавство набуває морального авторитету, а виконання його приписів стимулюється етичними настановами. В свою чергу, законодавство і його реалізація на основі законності сприяють зміцненню і розвитку моральних норм, принципів [93, с. 508]. Продовжуючи цю думку, зазначають, що у такому контексті поєднання сутності права і сутності моралі у єдине змістове значення матиме позитивний вплив на держави, що прагнуть до правових, соціальних та демократичних відносин, а саме загальної доброї волі, що надасть нового, смислового, сенсу у векторі як внутрішніх, так і міжнародних відносин [50, с. 83].

Матузов М.І., попри те, що визнавав наявність суперечностей між мораллю і правом, зазначав, що не можна порушити закон, не порушуючи мораль [125, с. 73]. Сучасна російська дослідниця Абросимова О.К. також висловлює переконання, що порушення законодавства неодмінно є недотриманням моральних норм [2, с. 90]. Такий зв'язок моралі і права нам видається дещо перебільшеним, оскільки не усі правові норми підлягаються моральній оцінці (розбіжність сфери регулювання) і не усі норми права є справедливими з точки зору моралі.

Право і мораль – різні самостійні форми втілення вічних загальнолюдських цінностей, однак ця самостійність можлива лише у ході теоретичного аналізу. На духовному, аксіологічному рівнях виявляється їх єдність (не повне співпадіння, не злиття) [126, с. 173].

Разом з тим, суперечності права і моралі безумовно існують. Основні фактори, у результаті яких можуть виникнути суперечності між правом і мораллю, ще науковці радянського періоду вбачали у неоднаковій здатності права і моралі реагувати на зміни, що відбуваються у економіці, а також у результаті наявності елементів суто суб'єктивного характеру при формуванні законів [301, с. 10]. Щодо останнього фактору, то очевидно, що мається на увазі насамперед те, що закріплюється воля різних соціальних груп – правлячої верхівки і усього народу, а також різне розуміння справедливості. Продовжуючи думку, науковець акцентує увагу на тому, що суперечності між мораллю і правом, які існують протягом тривалого періоду, приносять тільки шкоду розвитку суспільства, а тому вивчення і ліквідація цих суперечностей є важливою умовою подальшого розвитку законодавства [301, с. 11].

Стосовно ціннісного наповнення моралі та права, то варто погодитися із думкою, що мораль передбачає максимальне ціннісне наповнення, право – мінімально необхідне і достатнє [126, с. 175].

Розмірковуючи про співвідношення моралі і права, Алексєєв С.С. цілком слушно зазначає, що поширена у юридичній літературі пріоритетність моралі над правом не ґрунтується на серйозних підставах. На підтримку своєї позиції Алексєєв С.С. зазначає, що поряд з загальноприйнятою та передовою мораллю існує і подекуди зберігає міцні позиції «відстала» мораль, архаїчна, фіксуючи норми, що відкинуті історією та прогресом [5, с. 340].

Суперечності між правовими і моральними нормами у суспільстві здебільшого не антагоністичні, гострота їх може регулюватися цілеспрямованими зусиллями щодо удосконалення морально-правової ситуації в певний момент [90, с. 61–62].

Ряд оціночних понять, закріплених у чинному законодавстві, мають моральний зміст, завдяки чому досягається узгодження змісту правових і моральних норм. Значна кількість правових норм, що мають оціночний характер, можуть набути необхідну визначеність і реальне юридичне значення лише на основі моральних критеріїв і моральних оцінок [5, с. 337]. Так, з допомогою

морально-оціночних понять законодавцем можуть регламентуватися елементи складу правопорушення, а саме, формулюватися ознаки як об'єктивної, так і суб'єктивної сторони правопорушення. Однак використання морально-оціночних понять у законодавстві може призвести до розмитості меж правового регулювання, оскільки надає можливість правозастосувальнику на свій розсуд приймати рішення стосовно кожної конкретної ситуації. Кожне таке рішення правозастосовця базується на його правосвідомості, зокрема професійній [112, с. 184, 186].

Окрім того, у наукових колах обговорюється питання доцільності, а загалом і можливості захисту моралі державою [205, с. 31].

У цьому питанні досвід України є досить вдалим – упродовж 2004–2015 рр. в Україні діяв державний орган – Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, членами якої були провідні діячі культури, мистецтва, науки і освіти, психіатри, сексопатологи, фахівці у галузі інформації та інші на громадських засадах. Це був приклад державної та громадської форми «опіки над мораллю». Очільник Національної комісії протягом останніх років її діяльності – Костицький В.В. – неодноразово порушував питання захисту суспільної моралі як функції сучасної держави. Через недосконалість чинного законодавства інформаційний простір насичений матеріалами, що деформують психіку молоді, навіюють моделі агресивної поведінки та відчуття небезпечного життя, що, безперечно, негативно впливає на психоемоційний розвиток внутрішнього світу та спотворене сприйняття навколишнього середовища. Зазначена проблематика поряд з іншими факторами обумовлюють необхідність виконання державою функцій захисту суспільної моралі [107, с. 4, 58]. Суспільна мораль, виступаючи однією з основ співжиття, повинна захищатися державою не лише у вигляді суб'єктивних прав громадян, а й як порушення об'єктивних інтересів загалом [147, с. 392].

У 2010–2011 роках Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі було проведене опитування відвідувачів офіційного

веб-сайту цієї Комісії стосовно того, чи потребує сьогодні суспільна мораль захисту. Лише 20 % респондентів вважали, що не потребує [177, с. 15].

Держава не може втручатися у процес формування тих чи інших моральних норм та устоїв. Завдання держави полягає у тому, аби здійснювати діяльність, спрямовану на реалізацію заходів просвітницького і профілактичного характеру, популяризації етичних цінностей, духовних і культурних надбань українського суспільства, попередження і недопущення виробництва та розповсюдження продукції та показу видовищних заходів, що завдають шкоди суспільній моралі [108, с. 8].

Прийняті і діючі в сучасному соціумі закони та інші нормативно-правові акти вбирають в себе моральні уявлення суспільства, відображають визнані у відповідній культурі моральні критерії дозволеного і недозволеного. Наприклад, при вирішенні питання про те, що, в яких межах, яких формах може бути предметом ринкового регулювання (наприклад можливість торгувати людськими органами, сурогатне материнство, клонування), громадської моралі належить визначальний голос [62, с. 122].

Відмінність та єдність права і моралі урівноважують одина одноу, відповідно стримують та гармонізують суспільні відносини. Рівне співвідношення суперечностей між правом і мораллю та взаємозв’язок через взаємодію і взаємовплив є дієвим фактором подальшого та нестримного процесу суспільного розвитку [50, с .122].

Важливим у визначенні способу взаємодії права і моралі є сфера їх взаємодії. Питання сфери співвідношення права і моралі у науковій літературі вирішується неоднозначно. Наприклад, Матузов М.І. не підтримує позицію Недбайла П.Е. у тому, що є такі відносини, для регулювання яких є достатніми правові способи (порядок огляду місця злочину, правила ведення судових протоколів, нотаріальне засвідчення договору, процесуальні строки тощо). Матузов М.І. вбачає у цих випадках використання моралі як посередника, оскільки мораль вимагає дотримання правових норм. Праву, у яких нормах воно б не виражалось, завжди відповідає моральний обов’язок їх виконання.

Більшість науковців переконані, що є відносини, які регулюються лише мораллю чи лише правом [152, с. 6, 15; 160, с .168]. У праві є норми, які не стосуються моралі або дотримання чи недотримання яких не можна оцінити як моральність чи аморальність.

Ми дотримуємося тієї позиції, що є сфери суспільних відносин, які не регулюють моральними нормами: оскільки ключовим для морального регулювання є оцінка стосовно добра, справедливості тощо, то очевидно, що для визначення, наприклад, процесуальних строків така оцінка не здійснюється.

Також має значення історичний період взаємодії, оскільки можливою є взаємозаміна державно-правових та суспільно-моральних способів регулювання певних суспільних відносин (кримінальна відповідальність за мужолозтво). Поки відбувається ця заміна методів регулювання, поки йде боротьба правових і моральних методів, тут можуть бути суперечності, розбіжності [125, с .66-69].

У літературі при співвідношенні моралі та права також звертається увага на різний ступінь вимоги. Як приклад наводять сплив строку притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення певних видів злочинів, а моральна оцінка діяння не має строку давності [160, с. 169-171].

Окрім того, йдеться про певну розбіжність права і моралі з точки зору мотиву діяння і можлива ситуація, що з позиції права діяння є правомірним, а з позиції моралі, з урахуванням мотиву, – аморальним [160, с. 171]. Однією із причин виникнення розбіжностей правових і моральних норм вбачають у відносному відставанні розвитку права від моралі або в застарілості окремих правових чи моральних норм [160, с. 174].

Порівнюючи право і мораль на предмет реагування на зміни, що відбуваються у суспільстві, деякі з науковців акцентують про відносну стабільність моралі. Право, на їх переконання, є більш динамічним, воно швидше реагує на потреби конкретних життєвих ситуацій у процесі суспільного розвитку [156, с. 85].

Інші вчені, зокрема Самохвалов В.А., вважають, що право за своєю природою більш консервативне, воно має тенденцію «відставання» від плину

життя. Мораль є більш рухливою, динамічною, активною, вона набагато швидше реагує на зміни, що відбуваються у суспільному житті [297, с. 22–23].

Ми вважаємо, що здатність моралі і права реагувати на зміни у суспільстві залежить, у першу чергу, від сфер суспільного життя, у яких ці зміни відбуваються. Для прикладу, у сфері сімейних відносин мораль впродовж багатьох століть залишається консервативною, незмінною, натомість право швидше запроваджує новели. Для України – це встановлення у Сімейному кодексі України основ правового регулювання сурогатного материнства [302], для деяких країн Європи та інших континентів – це наділення правосуб'єктністю сім'ї пари людей, що складається із представників однієї статі.

Ойгензихт В.А. наголошує, що моральна норма закріплюється у праві у тому випадку, якщо ця норма потребує правового захисту [152, с. 11].

Узагальнюючи наукові теорії, дослідження та висновки щодо співвідношення моралі і права, пропонуємо визначити такі співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі:

- злиття права і моралі (інтегрованість моралі у право) – норми об'єктивованого права передбачають урегулювання суспільних відносин нормами моралі;

- тотожність – норми права та моралі передбачають ідентичне врегулювання суспільних відносин;

- суперечність або протилежність – норми права та норми моралі передбачають урегулювання суспільних відносин по-різному;

- неспіввідносність – способи урегулювання суспільних відносин нормами права та моралі не співвідносяться за сферою дії (індиферентність моралі чи права).

Зазначимо про сутність та практичне значення для правового регулювання співвідношення названих способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі.

Розпочнемо із того співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі, що, на нашу думку, найбільш

відображає найвищий ступінь єдності моралі і права, – *інтегрованість моральних норм у норми права*.

При правовому врегулюванні деяких суспільних відносин законодавець передбачає можливість чи визначає обов'язковість врахування норм моралі. Детальніше про це йтиметься у наступних розділах, однак для прикладу зазначимо таке.

Так, Цивільним кодексом України (ст. 13) встановлено, що «при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства» [349]. Мається на увазі уся система моральних принципів і норм, а не конкретно визначені правила поведінки суб'єктів права.

Цікавим прикладом інтегрованого співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі є норма Сімейного кодексу України (ст. 31), якою передбачається можливість не повертати затрати на приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля особою, яка відмовилася від шлюбу, другій стороні, якщо ця відмова від шлюбу була викликана протиправною, *аморальною* поведінкою нареченої, нареченого, приховання нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення [302].

Тотожність – норми права та моралі передбачають ідентичне врегулювання суспільних відносин. Зазначений спосіб співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі є найбільш поширеним у порівнянні з іншими співвідношеннями.

Насамперед це зумовлено ознаками та змістовими характеристиками права та моралі. *Зокрема, єдність права і моралі полягає в тому, що вони є:*

- самостійними, автономними, суспільно значимими соціальними регуляторами;
- засобами цивілізації, які протидіють свавіллю, безкарності та спонуканню до виховання поваги до прав і свобод суб'єктів; мають єдиний об'єкт регулювання – суспільні відносини;

• суспільними феноменами, які: мають єдине поле дії, основні сфери – це людські відносини, контакти і саме тому вони є соціальними нормами; мають єдине призначення – цілеспрямований вплив на поведінку індивідів та їх об'єднань та формування масштабів, еталонів, стандартів поведінки; володіють нормативною природою і тому є правилами-нормами, тобто є нормативними регуляторами; підпорядковуються загальним причинно-наслідковим зв'язкам та залежністю, не зливаючись при цьому та не нехтуючи один одним; мають спільну мету – встановлення і підтримання порядку в суспільстві; дія норм адресована невизначеному колу осіб, тобто вони є правилами поведінки загального характеру;

• явищами культури, які є загальнолюдськими, загальнокультурними, конкретно-історичними цінностями; об'єднані основним змістом, який складають права, свободи, обов'язки та відповідальність суб'єктів; вирішують загальні ціннісні функціональні завдання – регулятивне, охоронне, виховне, пізнавальне, аксеологічне, ідеологічне; народжені цілісною системою суспільних відносин; існують внутрішньо як духовне надбання, а зовнішньо – в реальній поведінці суб'єктів та характеризуються своєю визначеністю та мірою обов'язковості; є надбудовою над економічним базисом суспільства; мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість [50, с. 136–142].

Як приклад такого співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі можна навести положення Сімейного кодексу України (ст. 155), де визначено, що відмова батьків від дитини є неправозгідною та суперечить моральним засадам суспільства [302].

Попри зазначене вище, у площині соціального регулювання має місце *«конфлікт» права і моралі – норми права та моралі передбачають врегулювання суспільних відносин по-різному.*

Насамперед зазначимо, що відповідно до правил логічного співвідношення понять вирізняється співвідношення суперечності та протилежності, що не одне і те ж. У співвідношенні суперечності знаходяться поняття, зміст одного яких повністю заперечує зміст іншого поняття, а сума обсягів цих понять вичерпує

обсяг родового поняття. Наприклад «повнолітній» – «неповнолітній». Протилежними називаються поняття, зміст яких відрізняється вищою мірою. Це означає не тільки неспівпадання їх обсягів, а й те, що у сумі вони не вичерпують обсягу родового поняття. Наприклад, «початок занять» – «кінець занять», «високий» – «низький» тощо [116]. Тому ми розрізняємо у межах співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі і протилежність, і суперечність.

Суперечність або протилежність між способами урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі правознавці вбачають «у тому, що у них різні методи регуляції, різні підходи, критерії, оцінки поведінки суб'єктів» [124, с. 303–304]. Одні науковці пояснюють причини суперечності економічним рівнем життя, інші –впливом інших частин економічної надбудови, формальною визначеністю правових норм [1, с. 267].

Висловлюється думку, що причиною суперечностей або протилежностей між способами урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі є зміни в економічному житті суспільства, які призводять до неоднакових змін у праві та моралі внаслідок різного їх зв'язку з економічним устроєм [2, с. 52].

Також причинами суперечностей або протилежностей між способами урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі є такі фактори:

- саме суспільне життя характеризується складністю і суперечливістю, різноманітністю виникаючих у ньому ситуацій, появою нових тенденцій у суспільному розвитку;
- неоднаковий рівень моральної і правової свідомості людей;
- мінливість соціальних умов;
- неоднорідність моралі, що відображає прагнення різноманітних соціальних груп, верств, класів, нерідко взаємовиключних;
- трансформація соціальних і духовних цінностей [2, с. 93–94].

Неспіввідносність – способи урегулювання суспільних відносин нормами права та нормами моралі не співвідносяться за сферою дії (індиферентність моралі чи права).

Як уже зазначалось, є відносини, які регулюються лише мораллю чи лише правом. У праві є норми, які не стосуються моралі або дотримання чи недотримання яких не можна оцінити як моральність чи аморальність.

Оскільки ключовим для морального регулювання є оцінка щодо добра, справедливості тощо, то є очевидним, що деякі правові норми не підлягають такій оцінці. Проаналізувавши законодавство України, зазначимо, що правові норми, які не співвідносяться із моральними, здебільшого мають процесуальний характер і повинні забезпечити дотримання прав людини, законності, запобігання корупції тощо. Наприклад правила ведення нотаріального діловодства [199], ведення трудових книжок працівників [87] тощо. У зазначених випадках ведемо мову про індиферентність моралі щодо урегулювання подібних суспільних відносин.

Якщо відійти від теорії і проаналізувати законодавство України стосовно того, на захист яких цінностей воно зорієнтоване, то зазначимо таке.

В Україні загрозами конституційним правам і свободам людини і громадянина у сфері духовного життя й інформаційної діяльності, індивідуальній, груповій і суспільній свідомості, духовному відродженню України визначають, зокрема: девальвацію духовних цінностей, пропаганду зразків масової культури, заснованих на культі насильства, духовних і моральних цінностях, що суперечать цінностям, прийнятим в українському суспільстві; зниження духовного, морального і творчого потенціалу населення України, що істотно ускладнює підготовку трудових ресурсів для впровадження і використання новітніх технологій, зокрема інформаційних [139].

Законом України «Про основи національної безпеки України» об'єктами національної безпеки визначені: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне

середовище і природні ресурси; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність [249].

Звернемо увагу, що морально-етичні цінності суспільства займають окреме місце серед інших об'єктів національної безпеки. Окрім того, серед пріоритетів національних інтересів України визначено розвиток духовності, моральних засад Українського народу [249].

Тенденції у співвідношенні способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі, а також моралі та права як соціальних регуляторів.

У науковій правовій літературі науковці дедалі частіше зазначають про збільшення сфери та обсягу морального регулювання суспільних відносин шляхом їх введення у правове регулювання різними способами.

Зокрема, в Україні дедалі частіше виникають ініціативи (а згодом і приймаються) розроблення моральних (етичних) професійних кодексів. Наприклад, на сьогоднішній день вже прийняті кодекси етики бібліотекаря, судді, вчителя, вченого, лікаря, державного службовця, працівника прокуратури, нотаріуса і т.д. Науковці, зважаючи на роль цих кодексів етичної поведінки у діяльності працівника, постійно пропонують розроблення нових кодексів для щоразу дрібніших професійних спільнот, наприклад Кодексу етики суб'єктів цивільного захисту (окремою главою у Кодексі цивільного захисту). Автори цієї ініціативи аргументували свою позицію тим, що принципи цивільного захисту можна визначити як морально-правові. Продовжуючи думку, зазначили, що існуючу систему принципів цивільного захисту варто доповнити ще однією засадою – «засадою моральності»; в умовах сьогодення моральні норми мають знаходити своє закріплення в праві, оскільки на його основі будується і система правового виховання правозастосувача [98, с. 166].

Морально-етичні проблеми професійної діяльності часто стають об'єктом обговорення науково-практичних заходів. Зокрема, при обговоренні цих аспектів роботи лікаря на конференції її учасниками порушувалися питання реалізації контролю за дотриманням вимог етичного кодексу лікаря, обговорювалася

проблематика державного регулювання цих питань та звернута увага на етичні й морально-правові аспекти клінічних випробувань [137].

Окрему увагу заслуговують наукові та політичні дискурси в Україні щодо розробки та прийняття етичного кодексу депутата. В Україні за участю міжнародних експертів було проведено низку публічних заходів щодо цього питання [74], а на початку 2017 року народні депутати України підписали декларацію про наміри щодо розробки Кодексу парламентської етики, який має регламентувати поведінку у сесійній залі [358].

Зауважена тенденція розширення сфери нормативно-правового регулювання, зокрема, за рахунок надання обов'язковості звичним у сфері моралі нормам поведінки. Для прикладу наведемо Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджені наказом Національного агентства України з питань державної служби 05.08.2016 № 158 [80]. Згідно з цими правилами (п. 5) державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування під час виконання своїх посадових обов'язків зобов'язані неухильно дотримуватись загальновизнаних етичних норм поведінки, бути доброзичливими та ввічливими, дотримуватись високої культури спілкування (не допускати використання нецензурної лексики, підвищеної інтонації), з повагою ставитись до прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, об'єднань громадян, інших юридичних осіб, не проявляти свавілля або байдужість до їхніх правомірних дій та вимог. Окрім того, державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування мають дбати про авторитет державної служби і служби в органах місцевого самоврядування, а також про позитивну репутацію державних органів та органів місцевого самоврядування, що включає дотримання правил етикету, належного зовнішнього вигляду, забезпечення високої якості роботи, встановленого внутрішнього службового розпорядку. Державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування мають шанувати народні звичаї і національні традиції. Одяг державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування повинен бути офіційно-ділового стилю і відповідати загальноприйнятим вимогам пристойності.

Державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування повинні поважати приватне життя інших осіб.

Не можемо не згадати Правила професійної етики нотаріусів України, що розроблені відповідно до ст. 5 Закону України «Про нотаріат» [247] і визначають принципи професійної етики нотаріуса, якими нотаріус має керуватися у відносинах з державними органами, фізичними та юридичними особами, іншими нотаріусами [201]. Загалом відзначимо, що ці правила характеризуються високим рівнем деталізації урегульованості цієї сфери відносин, а також «насиченістю» морально-оціночними поняттями. Наведено деякі приклади.

Так, поміж іншого нотаріус повинен уникати проявів шкідливих звичок і особливостей поведінки, що можуть ображати людську гідність і негативно сприйматися суспільством; заборонено здійснення прийому відвідувачів у нетверезому стані, паління під час прийому без згоди відвідувачів чи інших проявів зневажливого ставлення до осіб, з якими нотаріусові доводиться взаємодіяти в процесі своєї професійної діяльності.

У разі неодноразового порушення нотаріусом правил професійної етики за рішенням Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату може бути анульовано Міністерством юстиції України свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю [247, ст. 12].

Діями, які підривають професійну гідність нотаріуса, визнаються, окрім іншого, пияцтво та наркоманія; аморальні дії стосовно своїх колег та представників інших юридичних професій. Нотаріус зобов’язаний уживати всіх доступних заходів з дотримання співробітниками нотаріальної контори вимог законодавства і морально-етичних принципів. Урегульовуючи поведінку нотаріуса у позаслужбовий час, передбачається, що нотаріус як особа, наділена довірою і відповідальністю перед державою і суспільством, зобов’язаний дотримуватися норм етики та моралі.

Як ще один приклад наведемо пропозицію науковців доповнити ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» визначенням поняття «законний інтерес дитини», під яким пропонується розуміти «об’єктивно-суб’єктивний мотив діяння

(дії чи бездіяльності) дитини… спрямований на досягнення нею повноцінного фізичного, інтелектуального, культурного і соціального розвитку з урахуванням традиційних моральних засад суспільства». Свою позицію науковці аргументують, зокрема, важливістю культурної та духовної складової розвитку дитини для чіткого розуміння категорій «добро» і «зло», а також для усвідомлення цінності життя, любові, доброчинності, гідності, справедливості, милосердя, миру тощо [157, с. 183].

Ще у радянський час науковці відзначали збільшення ролі морального фактору у правовому регулюванні та особливу увагу приділяли питанням ролі морального фактору у будівництві комунізму [299]. Так, дослідник Пеньков Е.М. зазначав про такі прояви цієї тенденції:

- розширення сфери морального регулювання за рахунок скорочення правових норм;
- збільшення сфери суспільних відносин, які регулюються і мораллю, і правом (у деяких випадках моральні норми є критеріями застосування правових норм, наприклад – особлива жорстокість);
- розширення застосування заходів суспільного (морального) впливу замість кримінально-правових до осіб, які здійснили малозначні проступки;
- розширення участі суспільства в удосконаленні та організації забезпечення соціалістичної законності;
- застосування правових норм не повинно бути формально-бюрократичним, а має узгоджуватися з нормами і принципами комуністичної моралі [160, с. 176–181].

Варто погодитись, що більшою мірою названі ще у 70-х роках минулого століття тези є актуальними і сьогодні, за винятком соціалістично-комуністичного акценту.

2.2. Прямий вплив моралі на законотворчість

Питання підвищення ефективності правового регулювання, його удосконалення та виявлення факторів, які на це впливають, завжди були актуальними та активно досліджуються науковцями і сьогодні.

Як відомо, загальносоціальними передумовами ефективності права є, зокрема, його відповідність стану правосвідомості і моралі, рівню загальної культури, громадській думці. Саме тому науковці значну увагу при дослідженні правового регулювання приділяють питанням взаємодії права та моралі (насамперед на стадії правотворчості).

Серед функцій права виділяють санкціонування існуючих у суспільстві моральних норм, звичаїв чи традицій [181, с. 108]. Також у літературі наголошується на тому, що більшість суспільних відносин регламентується не правовими, а іншими соціальними нормами (мораллю, звичаями, традиціями), і «моральна застарілість» чинних законів має враховуватись при удосконаленні правового регулювання суспільних відносин, аби не перевантажувати правову систему і не ускладнювати діяльність, пов'язану з реалізацією права [129, с. 89]. Окрім того, серед критеріїв оцінки законопроектів вказується ступінь відповідності закону нормам моралі [82, с. 3].

Під правотворчістю у правовій літературі пропонується розуміти етап правотворення, який полягає у діяльності спеціально уповноважених суб'єктів із встановлення, зміни чи скасування правових норм, що виражається у підготовці та прийнятті системи нормативно-правових актів [351, с. 71].

Висловлюється думка, що об'єктивне право закріплює і надає загальнообов'язкову силу багатьом цінностям загальнолюдської і суспільної моралі (гуманізм, справедливість, рівність, честь, гідність та ін.). Зокрема, виокремлюється два способи відображення в нормативних правових актах моральних норм: 1) закріплення моральних правил поведінки, що вже сформувалися у суспільстві; 2) створення нових юридичних норм з моральним змістом [357].

Також зазначається, що вплив моралі на регулювання трудових відносин здійснюється шляхом законодавчого санкціонування регулювання ними таких відносин та регламентації трудових відносин нормами моралі через норми об'єктивного права. Останнє відбувається шляхом наповнення відповідної трудової норми моральним змістом. Таким чином, залишаючись моральною за

змістом, норма одержує правову оболонку і виявляється в сфері праці як норма об’єктивного права [19, с. 11]. Зазначені способи впливу моралі є актуальними не лише для правового регулювання трудових відносин, а й будь-яких відносин (сімейних, земельних, господарських, адміністративних тощо).

У дослідженні Щербакової О.В. впливу моральних норм і принципів на правове регулювання трудових відносин пропонується виділяти такі форми взаємодії принципів і норм моралі та норм права: 1) надання моральним нормам і принципам правового значення; 2) прийняття норми права, значення якої можна встановити тільки з посиланням на моральні норми і моральні принципи; 3) забезпечення реалізації моральних норм і принципів шляхом закріплення норми права; 4) оцінка ефективності норм трудового права на підставі моральних норм і принципів [363, с. 19].

Зазначене свідчить, що дослідження правотворчості, підвищення ефективності правового регулювання шляхом удосконалення правотворчого процесу в аспекті взаємодії права і моралі не одноразово проводилися науковцями. Однак комплексного дослідження ролі моралі у цих процесах досі немає.

Очевидно, що вплив моралі на об’єктивне право полягає у тому, що моральні принципи і норми тією чи іншою мірою є джерелом нормотворення. Попри це, особливу увагу необхідно приділити дослідженню проявів інтегрованості моралі у об’єктивне право. На наше переконання, що результати такого дослідження визначатимуть роль моралі у правовому регулюванні на стадії правотворчості.

Для з’ясування проявів впливу моралі на правове регулювання на стадії правотворчості нами обрано для дослідження ті нормативно-правові акти, які урегульовують найбільш важливі суспільні відносини, виражають волю й інтереси більшості населення, втілюють основні права людини та інші загальнолюдські цінності, мають найвищу юридичну силу та є результатом діяльності найвищого представницького правотворчого органу України [325, с. 120], – закони України, зокрема кодекси. Окрім того, завдяки високому ступеню

публічності законотворчого процесу є можливим здійснення комплексного та детального аналізу цього процесу у контексті нашого дослідження.

Так, дослідивши законодавство України на предмет впливу моралі на правове регулювання на стадії законотворчості, нами виявлено такі його прояви: санкціонування моральних норм шляхом закріплення у нормативно-правовому акті можливості прямого застосування цих норм; регламентація суспільних відносин нормами моралі через норми об'єктивного права.

Санкціонування моральних норм шляхом закріплення у нормативно-правовому акті можливості прямого застосування цих норм. Норми права при регулюванні суспільних відносин відіграють провідну роль. Разом з тим стосовно певних суспільних відносин нормами права не встановлюється конкретно визначена модель поведінки суб'єктів права, а зазначається, що модель поведінки визначається іншим соціальним (неправовим) регулятором – мораллю. У законодавстві це проявляється за допомогою таких правових конструкцій: «якщо не суперечить моральним засадам суспільства», «додержуватися моральних засад суспільства», «відповідності моральним засадам суспільства» тощо (для прикладу – ст. 13, 19, 26 Цивільного кодексу України, ст. 3, 9, 11 Сімейного кодексу України) [302; 349]. Здебільшого це стосується приватних відносин, щодо яких законодавство характеризується переважанням диспозитивних норм. Такий спосіб впливу моралі на правотворчість найбільш поширений у регулюванні цивільних та сімейних відносин.

У деяких випадках законодавець моральні норми визначає як обов'язкове джерело регулювання певних відносин. Для прикладу, у Цивільному кодексі України (ч. 4 ст. 13) зазначено про необхідність дотримання особою моральних норм при здійсненні цивільних прав. Також не повинен суперечити моральним засадам суспільства зміст правочину (ст. 203, 228 ЦКУ); умова, визначена у заповіті (ст. 1242 ЦКУ); спосіб самозахисту (ст. 19 ЦКУ); реалізація права на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також права на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності (ст. 300 ЦКУ) тощо [342].

При дослідженні морально-правових принципів у сімейному праві України відзначається, що законодавче вираження морально-правових принципів у нормах Сімейного кодексу України є способом визнання принципу верховенства права на рівні галузі сімейного права, за яким морально-правові категорії (справедливість, добросовісність, розумність, моральні засади суспільства) закріплюються у формі правових принципів як нормативні положення вищого порядку. Морально-правові принципи втілюють у сімейному праві ідею моральності і виступають вимогами, спираючись на які, законодавець формує конкретні моделі сімейно-правових норм [355, с. 13].

У Сімейному кодексі України зазначається, що суб’єкти сімейних правовідносин мають право на самостійне визначення моделі поведінки у певних випадках, яка не суперечить моральним засадам суспільства. Зокрема, це стосується можливості врегулювати сімейні (родинні) відносини за договором, що є обов'язковим до виконання у випадку, якщо він не суперечить, зокрема, моральним засадам суспільства [302, ст. 9].

Як приклад впливу моралі у сфері публічного права можна навести право суду при вирішенні сімейного спору за заявою зацікавленої сторони врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать, зокрема, моральним засадам суспільства. Тобто у цьому випадку суддя при здійсненні правосуддя може керуватися моральними засадами суспільства [302, ст. 11].

Прикладом визначення моралі як регулятора певних суспільних відносин у галузі адміністративного права є передбачення такої підстави притягнення до адміністративної відповідальності, як поява в громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль (ст. 178 КпАП). Таким чином, при визначенні, чи ображає людську гідність і громадську мораль певна поява у п'яному вигляді, правозастосувач буде звертатися до усієї системи моральних принципів і норм, а не до конкретної моральної норми.

Згаданими Правилами професійної етики нотаріусів України визначаються не лише конкретні [201], а й загальні моральні вимоги до поведінки нотаріуса, про що детальніше було зазначено нами у попередньому підрозділі.

Окрім того, як приклад інтеграції моралі у трудовому праві наведемо можливість розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу у випадку вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи (ст. 41 КЗпП).

Отже, через державно-юридичне санкціонування нормам моралі у правовому регулюванні суспільних відносин відводиться окрема роль. Законодавець, врегульовуючи певні суспільні відносини, зважаючи на їх характер, надає нормам моралі обов'язкової сили. Такий підхід до визначення способу врегулювання відносин дає змогу уникнути суперечностей між правом і мораллю, що підвищує його ефективність та забезпечує праву актуальність із плином часу. Окрім того, така урегульованість відносин приватного характеру гарантує адекватність правового врегулювання відносин у суспільстві.

З'ясування другого із названих способів прямого впливу моралі на правотворчість в Україні – *регламентації суспільних відносин нормами моралі через норми об'єктивного права* – видається доцільним через дослідження використання морально-оціночних понять у процесі розроблення проектів нормативно-правих актів.

Як відомо, низка оціночних понять, закріплених у чинному законодавстві, мають суто моральний зміст – це так звані морально-оціночні поняття. Доречність їх використання у нормативно-правових актах є неоднозначною. З одного боку, це сприяє узгодженню правових і моральних норм, підтримує актуальність правових норм із плином часу. З іншого боку, це може спричинити ризики виникнення суб'єктивізму, свавілля та упередженості суб'єктів правозастосування та правореалізації.

Видається, що використання у правотворчості морально-оціночних понять при дотриманні передумов їх закріплення у нормативно-правових актах, які пропонуються дослідником Косовичем В.М. [105], є виправданим і доцільним.

З'ясовуючи сутність та значення морально-оціночних понять звернемось до запропонованих дослідниками класифікацій, що відображають специфіку таких понять.

Також у правовій літературі пропонується класифікація морально-оцінкових понять у зв'язку із необхідністю морального оцінювання, зокрема:

1) ті, що містять лише моральні оцінки, і при їх застосуванні виникає потреба лише у моральному оцінювані («гідність», «повага», «зневага», «жорстокість», «приниження», «образа», «добросовісність», «моральні засади суспільства», «нелюдське поводження», «аморальна поведінка», «цинізм» та ін.).

2) ті, що містять одночасно як моральні оцінки, так і оцінки, що не належать до сфери морального регулювання. Такі поняття пов'язані з мораллю, але їх зміст не вичерпується самими лише моральними аспектами: «розумність», «дбайливе ставлення», «ділова репутація», «недобросовісна конкуренція», «зловмисна домовленість», «несправедливі умови договору» тощо. Вказані поняття знаходяться, так би мовити, на стику між етичним, психологічним, правовим, економічним та іншими видами пізнання. Наприклад, для того, аби оцінити справедливість умов договору, треба дати оцінку низці економічних чинників (ситуації, що склалась на ринку, становищу контрагентів і т. ін.).

Цю класифікацію доповнюють такими групами понять, які:

3) термінологічно належать до сфери моралі, однак при їх застосуванні не виникає необхідності в моральному оцінюванні. Зазвичай така ситуація виникає тоді, коли нормативно-правовий акт містить дефініцію поняття, в якій використовуються лише «позаморальні» категорії. Так, легальне визначення поняття «справедливої ціни» при правозастосуванні фактично втрачав будь-який моральний зміст. Окрім того, можна навести такі приклади: «морально застаріле обладнання», «моральний знос», «добре відомий знак».

4) не належать до сфери моралі, але їх застосування може зумовлювати необхідність морального оцінювання. Для прикладу, згідно з п. 3 ст. 83 ГПК України господарський суд, приймаючи рішення, має право зменшувати у виняткових випадках розмір неустойки (штрафу, пені), яка підлягає стягненню зі сторони, що порушила зобов'язання. Застосовуючи наведену норму, суддя, можливо (хоча і не обов'язково), буде виходити з певних моральних міркувань – враховувати справедливість умов договору, матеріальне становище сторін, стан здоров'я боржника, якщо ним є фізична особа-підприємець, і таке ін. [326, с. 96–98].

Однак постає питання, які саме поняття вважати морально-оціночними. Можна взяти за основу дефініцію суспільної моралі, що наведена у ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі»: суспільна мораль – система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість.

Враховуючи дослідження деяких науковців питань моралі, наведені у вищезазначеній дефініції морально-оціночні поняття можна доповнити такими, як щастя, доброзичливість [340, с. 11], безчестя, несправедливість, толерантність [205, с. 24], добросовісність, гуманність [351, с. 24]. Юристи-практики стосовно застосування оціночних правових норм слушно зазначають, що такі ознаки, як «цинічний», «непристойний», «антиетичний» (у контексті визначення порнографії), мають оціночний характер і допускають різне тлумачення, залежно від моральних критеріїв суб'єкта правозастосування [117, с. 61-62]. З урахуванням останнього, вважаємо, що «негідні інстинкти» [210, ст. 1], додатково до названих категорій, теж можна віднести до таких понять. З метою комплексного дослідження доцільно, на наш погляд, виявити у законодавстві усі вищеназвані морально-оціночні поняття та похідні (наприклад: «мораль», «моральність», «аморальність», «моральні якості»).

Окрім того, однією із новел прийнятих протягом 2014–2017 років законів України є введення у нормативно-правове поле терміно-поняття «доброчесність»

як принципу правового регулювання певних відносин та критерію відповідності певних категорій державних службовців. Впровадження упродовж останніх років терміно-поняття «доброчесність» у вітчизняне законодавство зумовлене реалізацією антикорупційної політики в Україні [242]. Невідповідність чиновників стандартам доброчесності називається однією із причин існування корупції у різних сферах суспільного життя в Україні. Зокрема, йдеться про створення доброчесної публічної служби, запобігання корупції у діяльності органів виконавчої влади, запобігання корупції у приватному секторі, удосконалення вітчизняної системи запобігання і протидії корупції загалом. Цікаво те, що, попри ажіотаж стосовно доброчесності кандидатів на зайняття посади судді, у Законі України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки», коли йдеться про запобігання корупції саме у судовій системі, то про доброчесність не згадується.

В історичному аспекті варто згадати укази Президента України «Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» [104], що втратив чинність 21.10.2011 року у зв’язку із прийняттям Національної антикорупційної стратегії на 2011–2015 роки [142]. Зауважимо, що передбачувані названими стратегіями заходи протидії корупції мали на меті, поміж іншого, підвищити рівень доброчесності окремих осіб, уповноважених на виконання функцій держави і місцевого самоврядування, зокрема суддівського складу.

Задля вияву використання морально-оціночних понять видається доцільним проаналізувати з тих міркувань, що наводились раніше, основні нормативно-правові акти України – закони та кодекси України. Окрім того, варто проаналізувати окремо від законів кодекси, оскільки їм притаманні певні особливості, такі як одноманітність, системність правового регулювання; повно і всебічно, детально і безпосередньо регулюють певну галузь суспільних відносин, оскільки поєднують норми усіх основних інститутів галузі права. Кодекс слугує узагальненою нормативною базою для законів та інших актів у відповідній галузі права та сприяє зміцненню внутрішньосистемних зав’язків у законодавстві [99, с. 91–93].

Також для аналізу оберемо основні міжнародні акти у сфері прав і свобод людини.

Варто окремо зазначити, що при дослідженні не враховуються ті оціночні поняття, що лише термінологічно належать до моральних, однак не містять морального змісту, про які йшлося раніше. Зокрема: моральний знос, моральна шкода, морально застаріле обладнання, добре відомий знак.

Конституція України. У Конституції України найпоширенішим морально-оціночним поняттям порівняно з іншими такими поняттями є «гідність» (див. додаток Е). Окрім того, в Основному Законі України використовуються й такі моально-оціночні поняття, як «моральність», «недобросовісність», «честь», «совість». Попри те, що «справедливість» є важливим і невід'ємним принципом діяльності правової держави, у Конституції України названа моральна категорія виступає лише як засада бюджетної системи України.

В Основному Законі України (ст. 35) моральність виступає у якості підстави обмеження лише права на свободу світогляду і віросповідання.

Міжнародні акти. Згідно з Конституцією України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Для дослідження і порівняння з національними нормативно-правовими актами обрано найбільш базові у сфері прав людини правові акти: Загальну декларацію прав людини (1948 р.) [78], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.) [131], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) [132], Європейську соціальну хартію (1996 р.) [76], Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) [95].

Досліджувані міжнародні правові акти закріплюють основні права людини з притаманними кожному з них особливостями. Зважаючи на це, закономірно, що вплив моралі на ці акти є у деяких проявах таким же. Так, спільним для названих вище міжнародних актів є те, що у їх преамбулі гідність людини (окрім Конвенції й Хартії) та справедливість (окрім Хартії) є основою і обґрунтуванням проголошення закріплених у них прав людини.

Окрім зазначеного, досліджувані міжнародні акти закріплюють низку прав, що відображають вплив моралі на їх формування, зокрема:

- право на справедливий розгляд справи судом (передбачено Декларацією, Конвенцією та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права);
- право на свободу совісті (передбачено Декларацією, Конвенцією та Міжнародним пактом про громадянські права);
- право на справедливі умови праці, включаючи, зокрема, справедливу заробітну плату (передбачено Декларацією, Конвенцією, Міжнародним пактом про економічні права та Хартією).

Спільним для досліджуваних міжнародних актів є обмеження стосовно того, що ніхто не повинен зазнавати такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Загальна декларація прав людини 1948 року. У ст. 29 цього міжнародного правового документа зазначається, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому й тільки можливий вільний і повний розвиток її особистості. У частині 2 цієї статті зазначається, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлено законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших й забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Тобто реалізація усіх без винятку прав людини, які проголошені у Загальній декларації, може бути обмежена з тих підстав, зокрема, що такі обмеження встановлені законом з метою забезпечення справедливих вимог моралі.

Таке ж обмеження (для захисту моралі) стосовно втілення у життя прав і принципів передбачається Хартією [76, ст. G, ч. V].

Декларація також закріплює рівність гідності усіх людей від народження, захист від безпідставного посягання на честь людини, право людини на здійснення необхідних для підтримання її гідності прав в економічній, соціальній і культурній галузях.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод людини 1950 року. У цьому міжнародно-правовому акті перелік загальних підстав обмежень реалізації усіх передбачених у Конвенції прав не наведено, натомість передбачається обмеження стосовно реалізації окремого права. Згідно з положенням ст. 6 Конвенції, судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах, зокрема, моралі. Варто зазначити, що таке обмеження встановлюється і Міжнародним пактом про громадянські та політичні права.

Для захисту моралі також може бути обмежене право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

Конвенцією, як і Міжнародним пактом про громадянські права, передбачена можливість обмеження для охорони моралі права на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, права на свободу сповідувати релігію або переконання, свободу думки.

Окрім того, згідно з вищеназваними міжнародними актами, право на свободу вираження поглядів також може підлягати таким обмеженням для охорони моралі. Нормативне передбачення такого обмеження реалізації права на свободу вираження поглядів, на нашу думку, є важливим і доцільним, оскільки саме реалізація цього права, зважаючи на роль інформаційних процесів у світі, найбільше може посягнути на моральні цінності суспільства.

Додатково до наведеного згідно з *Міжнародним пактом про громадянські права* необхідність охорони моральності населення може бути підставою для обмеження права на вільне пересування і свобода вибору місця проживання.

Як і Декларація, Міжнародний пакт про громадянські права захищає від незаконного посягання на честь людини.

Варто також зазначити, що Міжнародний пакт про громадянські права та Міжнародний пакт про економічні права передбачають зобов’язання держав-учасниць цих пактів поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних

опікунів забезпечувати моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань.

Також у Міжнародному пакті про економічні права приділена увага питанню моральності дітей у трудовій сфері. Зокрема, зазначається, що застосування праці дітей і підлітків в галузі, шкідливій для їх моральності, повинно бути каране за законом.

Однак найбільше уваги стосовно захисту моральності дітей у трудовій сфері приділено у Європейській соціальній хартії. Зокрема, Хартією передбачається низка прав у трудовій сфері та гарантій захисту дітей і підлітків у цій сфері з використанням морально-оціночних понять. До таких прав та гарантій належать:

- діти та підлітки мають право на особливий захист від моральних ризиків, на які вони наражаються, зокрема від тих ризиків, що безпосередньо або опосередковано випливають з виконуваної ними роботи;

- з метою забезпечення ефективного здійснення права дітей та підлітків на захист Сторони зобов'язуються встановити, що мінімальний вік прийняття на роботу становить 15 років, за винятком дітей, які залучаються до виконання робіт, визнаних легкими роботами, що не завдають шкоди їхній моралі;

- з метою забезпечення ефективного здійснення права трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу на території держави будь-якої іншої Сторони, Сторони зобов'язуються забезпечити, щоб такі робітники, коли вони мешкають на території їхніх держав на законних підставах, не висилалися, якщо вони не зашкоджують суспільній моралі;

- заклади, що здійснюють діяльність, яка надихається певними ідеалами або ґрунтується на певних моральних принципах, ідеалах і концепціях, захищених національним законодавством, можуть бути виключені зі сфери застосування статей Хартії у такому обсязі, який є необхідним для збереження профілю підприємства.

Узагальнюючи здійснене нами дослідження впливу моралі на формування основних міжнародних актів, зазначимо таке.

Найбільш поширеними морально-оціночними поняттями у досліджуваних міжнародно-правових актах є: «мораль» («моральність»), «справедливість», «гідність». У Загальній декларації прав людини додатково вживається поняття «совість». Варто зазначити, що такі здобутки демократії, як «гуманність», використовується лише у Міжнародному пакті про громадянські права, а «добро» («добросовісність»), «толерантність» – у жодному з названих правових актів (див. додаток Е).

Окрім того, в усіх досліджуваних міжнародно-правових актах морально-оціночні поняття вживаються більш-менш однакову кількість раз. Однак у найдавнішому за прийняттям актів – Загальній декларації прав людини 1950 р. – морально-оціночних понять найбільше, а у найновішому – Європейській соціальній хартії 1996 р. – найменше.

Аналізуючи загалом роль моралі у формуванні досліджуваних міжнародних актів, зазначимо, що така роль є вельми вагомою і проявляється це у такому: саме гідність людини та справедливість є основою і обґрунтуванням проголошення закріплених у них прав людини; морально-оціночні поняття вживаються при формулюванні низки передбачених цими актами прав і свобод людини; захист моралі серед іншого є підставою обмеження широкого кола прав і свобод людини; окремі права і гарантії захисту дітей і підлітків передбачені саме з метою охорони та захисту їх морального розвитку.

Порівнявши результати дослідження Конституції України у сфері прав людини з результатами дослідження міжнародних актів, виявлено таке:

- згідно з Конституцією України, лише право на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене з метою захисту моральності населення, а у міжнародних актах є ціла низка прав, які можуть бути обмежені з таких мотивів (для прикладу: реалізація усіх без винятку прав людини, які проголошені у Загальній декларації, може бути обмежена з тих підстав, зокрема, що такі обмеження встановлені законом з метою забезпечення справедливих вимог моралі);

- права людини, передбачені міжнародними актами, більшою мірою «насичені» мораллю, аніж ті, що передбачені Конституцією України.

Кодекси України. Найпоширенішими морально-оціночними поняттями у кодексах України є «добросовісність» («недобросовісність») – близько 36 % від загальної кількості морально-оціночних понять, що використовуються у кодексах. Майже однакову кількість разів у кодексах використано такі морально-оціночні поняття як, «мораль» («моральність», «аморальність»), «честь», «гідність», «справедливість» («несправедливість»), – 20 – 21 %. На використання таких понять, як «совість», «гуманність», «непристойний», припадає загалом 2 %; «толерантність», «цинічний», «антиетичний», «негідні інстинкти», «безчестя» не використовуються у жодному кодексі. Варто звернути увагу на використання лише у Митному кодексі України такого морально-оціночного терміно-поняття, як доброчесність, на відсоткове співвідношення якого з іншими такими поняттями припадає менше 1% (див. додатки Є, Ж).

Окремо варто вказати, що Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. порівняно з Кримінально-процесуальним кодексом України від 28.12.1960 р. є значно, так би мовити, «моральнішим» у частині використання у першому Кодексі таких понять, як «честь», «гідність», «совість», «непристойний» (два останні поняття вживаються лише у цьому Кодексі), а поняття «справедливість» використовується у сім разів більше, ніж у попередньому Кодексі,.

Порівнюючи результати нашого дослідження із дослідженням використання оціночних понять у кодексах України, що проводилося Косовичем В.М., зазначимо таке. Як свідчать результати дослідження Косовича В.М., за кількістю та питомою вагою оціночних понять першість посідає Кримінальний кодекс. Більше того, «за середньою кількістю оціночних понять відповідно до кількості статей, то майже 80 % статей кримінального закону містять оціночні поняття» [105, с. 50]. Нашим дослідженням підтверджується зазначена Косовичем В.М. загальна тенденція до збільшення використання оціночних понять, зокрема морально-оціночних понять. Разом з тим першість з використання морально-

оціночних понять займає Цивільний кодекс України. Однак варто брати до уваги обсяг цього Кодексу. Якщо порівнювати Цивільний кодекс України наприклад із Сімейним кодексом України, то перший містить більше у 4,6 раза статей порівняно з другим. Якщо визначати питому вагу вживаності морально-оціночних понять у статтях кодексів відносно загальної кількості статей, то у регулюванні сімейних відносин Сімейним кодексом України роль морально-оціночних понять є більшою, ніж у регулюванні цивільних відносин Цивільним кодексом України.

Закони України. Стосовно законів України варто зазначити, що у них, на відміну від кодексів, домінують інші морально-оціночні поняття.

Проаналізувавши прийняті (станом на 01.08.2017 р.) Верховною Радою України закони на предмет використання у них морально-оціночних понять, зазначимо таке.

Найпоширенішими морально-оціночними поняттями у законах є «мораль» (похідні «моральність», «аморальність») та «честь і гідність» (відповідно 35 % та 23 % від усієї кількості вжитих у законах морально-оціночних понять). Менш поширеними у законах є такі поняття, як «справедливість» (11 %), «гуманізм» і «доброчесність» (по 10%), а також «добросовісність» (8%). Використання поняття «толерантність» має місце у 2% вживання у законах морально-оціночних понять, а поняття «непристойний» – близько 1 % (див. додатки Ж, З).

Окремо варто зазначити, що такі морально-оціночні поняття, як «цинічний», «антиетичний», «негідні інстинкти», вживаються лише у Законі України «Про захист суспільної моралі».

Поняття «щастя» не використовується у жодному із законів України. Хоча Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР містив положення щодо «забезпечення щасливого дитинства кожній дитині», яке вилучено із цього Кодексу Законом України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР» від 23 червня 1992 року № 2488-XII. Варто зазначити, що Декларація Незалежності США 1776 р. передбачає невід’ємне право на прагнення до щастя [66].

Дослідження стосовно вживання у законах України морально-оціночних понять було здійснено нами також на початку 2012 року [162, с. 58–63]. Якщо порівнювати результати цих двох досліджень, то необхідно зазначити таке. Найпоширенішими морально-оціночними поняттями у законодавстві України за результатами двох досліджень є «мораль» (однак з різницею у 6%). У відсотковому співвідношенні менш вживаним морально-оціночним поняттям є «справедливість», а от більш вживаними – «добросовісність» і «толерантність».

Окремо ще раз необхідно зазначити про вживання у законодавстві морально-оціночного терміна «доброчесність». Варто наголосити, що вживання цього терміна є характерним для законодавства, прийнятого починаючи з кінця 2014 року. Запровадження цього терміна у законодавство України є таким активним, що за цей короткий строк (з кінця 2014 року до середини 2017 року) вживання його у законодавстві сягає 10% і відповідає рівню використання у законодавстві терміна «гуманність», що впроваджується у законодавство України від часу здобуття незалежності.

Якщо окремо аналізувати зміни до законодавства, прийняті після Революції Гідності на предмет вживання морально-оціночних понять, то можна вирізнити загальну тенденцію «моралізації» вітчизняного законодавства. Для прикладу порівняємо Закон України «Про освіту», прийнятий 05.09.2017 № 2145-VIII, та попередній Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 № 1060-XII у редакції його прийняття. У новому Законі вжито більше ніж у два рази морально-оціночних понять порівняно з попереднім. Окрім того, лише у новому Законі вживаються такі поняття, як «толерантність» і «доброчесність». Також новим Законом внесено зміни і доповнення, які стосуються академічної доброчесності, до інших законів України про освіту.

Якщо порівнювати загалом прийняті закони, у яких вживаються морально-оціночні поняття, з прив’язкою до скликань Верховної Ради України, то найчастіше такі поняття вживаються у законах, прийнятих за час діяльності Верховної Ради України І скликання (32 закони). Серед інших скликань законодавчого органу України найбільше таких законів прийнято Верховною

Радою України нинішнього VIII скликання – 27 законів. Більшість із цих законів характеризуються різноманітністю вживаних морально-оціночних понять.

Найбільш «моральними» за кількістю різновидів вжитих у законі морально-оціночних понять, окрім Закону України «Про захист суспільної моралі», є Закони України «Про державну службу» та «Про охорону дитинства» [163, с. 63].

Порівнявши результати дослідження законів та кодексів України з результатами дослідження міжнародних актів, варто зазначити таке.

Права людини, передбачені міжнародними актами, більшою мірою «насичені» мораллю, аніж ті, що передбачені правовими актами України. Окрім того, перелік прав людини, які визнаються міжнародними спільнотами і містять морально-оціночні поняття, є більшим. Заслуговує на у вагу і той факт, що мораль є підставою обмеження реалізації значно більшого кола «міжнародних» прав, аніж тих, що передбачені законами та кодексами України.

Зважаючи на те, що згідно з Конституцією України міжнародні договори є частиною законодавства України, видається, що зазначене вище не мало б викликати проблем при правозастосуванні та правореалізації. Однак проблеми існують, адже міжнародні акти мають декларативний характер і реалізація передбачених ними прав людини потребує відповідного правового забезпечення, що, як ми зазначали, є не таким «моральним».

Якщо проаналізувати вплив моралі на правотворчість, поділивши право на приватне і публічне, то варто відмітити таке. З результатів проведеного нами дослідження випливає, що більшість нормативно-правових актів, які містять моральні норми, належать до сфери публічного права. Однак такий результат дослідження пов'язаний із тим, що публічне право за своєю суттю більшою мірою потребує нормативно-правового регламентування відносин саме правовими актами, ніж приватне.

У більшості випадків прояви моралі у законах та кодексах, які прийняті нещодавно, пов’язані із введенням європейських стандартів у правове регулювання України та впровадженням реформ. Наприклад, саме це є однією із

причин «моралізації» чинного Кримінального процесуального кодексу України та уведення у законодавство України «доброчесності».

Також детермінантом вживаності у законодавстві морально-оціночних понять є «змістовність» діяльності законодавчого органу – Верховної Ради України, а також соціальні та політичні процеси у державі, які на це впливають, зокрема політичні кризи та народні протести. Наприклад, за час політичної кризи протягом 2007–2008 рр. не було прийнято жодного закону, який би містив морально-оціночні поняття. Окрім того, реалізація антикорупційної політики держави є одним із факторів актуалізації моральних принципів при розробленні та прийнятті низки законів, зокрема запровадження доброчесності як принципу правового регулювання певних відносин та як вимоги до кандидатів до зайняття певних посад. Також такі результати аналізу пов’язані зі здобуттям Україною у 1991 р. незалежності, що пояснює значний відсоток законів, прийнятих у 1992–1993 рр, у яких використовуються морально-оціночні поняття. Варто відзначити, що ці Закони характеризуються декларативністю правових норм і у своїй основі відображають позицію держави стосовно тих чи інших питань, зокрема стосовно виокремлення тих цінностей, які визначаються державою основними.

У багатьох випадках роль моральних норм у регулюванні суспільних відносин доцільно посилити, зокрема, у частині встановлення засад, на основі яких здійснюється правове регулювання тих чи інших відносин. Наприклад, у Кодексі адміністративного судочинства України серед принципів адміністративного судочинства зазначені законність та верховенство права, однак не згадані справедливість і гуманність. У Цивільно-процесуальному кодексі України про справедливість та гуманність як про принципи правового регулювання цивільно-процесуальних правовідносин теж не йдеться.

Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що названі прояви впливу моралі на правове регулювання на стадії правотворчості є способами прямої форми такого впливу. Для цих проявів характерним є те, що вплив моралі на правове регулювання знаходить своє відображення у законодавстві України. Разом з тим на стадії правотворчості здійснюється і такий вплив моралі на

правове регулювання у такій формі, що безпосередньо не відображається у законодавстві України, – це так звана непряма форма впливу моралі на правотворчість.

2.3. Непрямий вплив моралі на законотворчість

Продовжуючи дослідження впливу такого важливого регулятора суспільних відносин, як мораль, на правотворчість в Україні, з'ясуємо можливі прояви іншого впливу моралі на правотворчість, що прямо не виражаються у нормативно-правових актах України, – так званий непрямий вплив моралі на правотворчість та спробуємо визначити передумови і способи такої форми впливу. Для аналізу оберемо законотворчий процес з тих міркувань, що вже були зазначені у попередньому підрозділі.

Насамперед підкреслимо, що непряма форма впливу моралі на законотворчість детермінується правовими вимогами законотворчого процесу. Зокрема, йдеться про коло суб'єктів законотворчості, процедуру розроблення, обговорення і прийняття правового акта, а також про законодавчі вимоги дотримуватися не лише закону, а й норм моралі під час законотворення. Розглянемо детальніше.

Етика законотворця. Непряма форма впливу моралі на законотворчість щільно пов'язана із етикою. Під етикою правотворчої діяльності науковцями пропонується розуміти різновид професійної етики, що представляє собою сукупність вимог, правил, приписів суспільства і держави, що визначають моральні якості тих суб'єктів, які займаються правотворчою діяльністю, та їх ставлення до своїх професійних обов'язків виходячи зі специфіки такої діяльності. Змістом цієї етики є: суб'єктивні (або загальні) фактори (тобто ті, які стосуються внутрішніх моральних якостей особи, її особистих переконань і не залежать від роду її діяльності) та об'єктивні (спеціальні) фактори (такі, що безпосередньо стосуються професійної діяльності – відповідні правові норми, що регулюють дану діяльність та вимоги до неї, ставлення особи до них, удосконаленість фахових знань та навичок тощо).

Правотворчість є об’єктивно-суб’єктивним процесом, і характер юридичних норм, що приймаються, залежить не лише від правових і моральних цінностей суспільства, а й від індивідуальних уявлень правотворця про право і мораль [357].

Це стосується, у першу чергу, посадових осіб державних органів, які беруть участь у правотворчому процесі й які неминуче є носіями моральних цінностей. Їхні моральні погляди опосередковано впливають на зміст нормативно-правових актів, що розробляються в порядку підготовки проекту нормативно-правового акта [181, с. 108].

Діяльність законотворців, які беруть участь у законотворчому процесі, на будь-якому його етапі (від прийняття рішення про розроблення нормативно-правового акта до його прийняття) нерозривно пов’язана з етикою їхньої поведінки, з їх внутрішньою культурою. Окрім народних депутатів України, роль яких у законотворчому процесі найвагоміша, та інших суб’єктів законодавчої ініціативи, до законотворчого процесу активно залучаються службовці органів виконавчої влади центрального та місцевого рівнів, фахівці інших центральних органів та органів місцевого самоврядування. Також у правотворчому процесі можуть брати участь громадські об’єднання, громадські організації, територіальні спільноти чи увесь народ.

Безпосередніми суб’єктами законотворення є народні депутати, моральні вимоги до діяльності яких містяться у Законі України «Про статус народного депутата України». Стаття 8 зазначеного Закону, яка має назву «Депутатська етика», визначає, що у своїй діяльності народний депутат повинен дотримуватися, зокрема, загальновизнаних норм моралі. З цього випливає, що народний депутат при здійсненні будь-якої із видів своєї депутатської діяльності, у тому числі під час законотворчості (при поданні законопроекту до Верховної Ради України, обговоренні законопроекту на засіданнях комітетів та Парламенту України, голосуванні тощо), керується, окрім законів, і загальновизнаними нормами моралі.

У згаданій статті також зазначено: «народний депутат повинен… завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів,

службових та посадових осіб і громадян; утримуватись від дій, заяв чи вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу. 2. Неприпустимим є використання народним депутатом свого депутатського мандата всупереч загальновизнаним нормам моралі, правам і свободам людини і громадянина, законним інтересам суспільства і держави. 3. Народний депутат не повинен використовувати депутатський мандат в особистих, зокрема, в корисливих, цілях» [255].

Питанню депутатської етики окреме місце відведено й у Регламенті Верховної Ради України [253]. Так, у главі 9 Регламенту під назвою «Дотримання дисципліни та норм етики на пленарних засіданнях Верховної Ради України» зазначається, що «на пленарному засіданні народний депутат не повинен… вживати образливі висловлювання та непристойні слова…». У разі порушення промовцем такої вимоги головуючий на пленарному засіданні попереджає його про неприпустимість таких висловлювань і закликів або припиняє його виступ, а в разі повторного порушення – позбавляє права виступу на цьому пленарному засіданні. У визначених Регламентом (ст. 51) випадках за висновком комітету, до предмета відання якого належать питання регламенту, Верховна Рада без обговорення може прийняти рішення про позбавлення народного депутата права брати участь у пленарних засіданнях (до п'яти пленарних засідань).

Контроль за дотриманням норм депутатської етики в Україні здійснює Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України.

Варто зазначити, що світовою практикою парламентаризму вироблено три основні моделі регулювання етичних норм поведінки членів парламенту. Перша модель передбачає створення судового або квазісудового органу, який здійснює контроль за дотриманням депутатами норм етики у їх професійній діяльності. Труднощі, пов’язані із застосуванням цієї моделі, – будь-які порушення норм поведінки призводять до відкриття кримінального провадження, що одночасно може призводити до порушення принципу парламентської недоторканності. Друга модель спирається на саморегулювання парламенту. Вона передбачає

створення спеціального парламентського комітету з питань етики депутатської діяльності, який повинен працювати зі звітністю, розслідуванням випадків можливої негідної поведінки та накладенням санкцій на парламентарів, підозрюваних у порушенні правил. Недоліком такої моделі регулювання є те, що вона перетворює членів парламенту на слідчих, суддів та присяжних, замість того, щоб забезпечити їх існування у якості незалежного органу, який лише ратифікує рішення, прийняті незалежним суддею. Саме за такою моделлю здійснюється контроль за дотриманням норм депутатської етики в Україні. Третя модель поєднує у собі елементи перших двох. Нею передбачається створення незалежного спеціалізованого органу, який призначається та звітує перед парламентом. Цей орган розслідує справи та надає консультативну допомогу членам парламенту із питань, пов'язаних із застосуванням норм етики, але санкції за їх порушення (у разі виявлення такого факту у ході розслідування) накладає спеціально скликаний комітет парламенту [334].

Порушення народним депутатом України саме норм депутатської етики не раз були предметом розгляду Комітету з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України.

Як значиться у звітах цього Комітету [86], доволі часто до Комітету звертаються з приводу застосування окремих положень Закону України «Про статус народного депутата України», дотримання дисципліни та норм етики на пленарних засіданнях Верховної Ради України. Деякі із звернень додатково вивчались підкомітетом з питань депутатської етики.

Зокрема, названим Комітетом за результатами розгляду звернення народних депутатів України Войціцької В.М., Сотник О.С., Подоляк І.І. про позбавлення народного депутата України Барни О.С. права брати участь у п'яти пленарних засіданнях Верховної Ради України за «неодноразове порушення етичних норм та Регламенту Верховної Ради України» прийнято рішення звернути увагу народного депутата України Барни О.С. на неприпустимість дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу, та на необхідність неухильного дотримання при виконанні своїх повноважень вимог

Конституції України, Закону України «Про статус народного депутата України», Регламенту Верховної Ради України та інших законів України, додержання присяги народного депутата України, загальновизнаних норм моралі, завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів України, службових та посадових осіб і громадян [285].

Ще одним, не менш показовим, прикладом застосування норм, що стосуються депутатської етики, є рішення Комітету про дії, вчинені 22 грудня 2015 року народним депутатом України Соболєвим Є.В. у будинку Верховної Ради України (вул. Грушевського, 5), а також групою осіб, які перебували на балконі залу засідань Верховної Ради України, про те, щоб «звернути увагу народного депутата України Соболєва Є.В. на необхідність неухильного дотримання при виконанні своїх повноважень вимог Конституції України, Закону України «Про статус народного депутата України», Регламенту Верховної Ради України та інших законів України, додержання присяги народного депутата України, загальновизнаних норм моралі, завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів України, службових та посадових осіб і громадян, утримуватись від дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу, та продовжити розгляд цього питання за участю народного депутата України Соболєва Є.В.» [286].

Зокрема, розглядаючи питання кодифікації поведінки депутатів як інструменту підтримки депутатської етики, науковець Василевська Т.Е. висловлює думку, що «створення окремого кодексу парламентської етики було б кроком уперед у питанні чіткого формування етичних вимог до цього виду діяльності й дало б суспільству ефективний механізм громадського контролю за дотриманням установлень парламентської етики» [26].

Ідея розроблення і прийняття кодексу парламентської етики підтримана самими народними обранцями. Як уже згадувалось, у 2017 р. народні депутати України підписали Декларацію про наміри щодо розроблення Кодексу

парламентської етики, який має регламентувати поведінку народних депутатів України у сесійній залі [358].

Однак вважаємо, що роль кодифікованих етичних правил для народних обранців автором дещо перебільшена, адже на законодавчому рівні із силою закону норми депутатської етики є закріплені і прийняття ще одного документа стосовно того ж питання не вирішить проблему ефективності механізму застосування заходів впливу стосовно порушника таких норм.

У контексті зазначеного варто також згадати проект Постанови Верховної Ради України про Кодекс доброчесної поведінки народних депутатів України № 4827 від 15.07.2009 [234]. Проект кодексу встановлював набір етичних принципів і стандартів, на основі яких народні депутати України мали б здійснювати свою діяльність. Кодекс у проекті являв собою корпоративну угоду, розроблену і прийняту з метою сприяння ефективної законодавчої діяльності народних депутатів України. Метою кодексу було визначено встановлення стандартів та правил поведінки для врегулювання ситуацій етичного характеру, що виникають в процесі здійснення депутатами повноважень, покладених на них Конституцією України, законами України та волею виборців України. За результатами розгляду цього проекту Головним науково-експертним управлінням Верховної Ради України запропоновано проект Кодексу відхилити на пленарному засіданні через його концептуальну невдалість як за формою, так і за змістом; проект Постанови повернуто на доопрацювання.

Одним із способів прояву впливу моралі народних депутатів на законотворчість є апелювання до моралі під час обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради України. Завдяки публічності пленарних засідань Верховної Ради є можливим у деяких випадках виявити та проаналізувати прояви впливу саме моральних принципів законотворця на прийняті ним законотворчі рішення.

Здійснивши аналіз виступів народних депутатів України у залі пленарних засідань Верховної Ради України під час обговорення ними низки законопроектів, з’ясовано, зокрема, таке.

Обговорюючи законопроекти на пленарних засіданнях Верховної Ради України, народні депутати України не уникали звертань до моралі. У більшості випадків це стосувалося моральної оцінки суспільно значущих подій та дій очільників держави, високопосадовців й інших депутатів. Однак чітко прослідковується, що під час Революції Гідності 2013–2014 рр. народні депутати, аргументуючи своє ставлення до тих чи інших законопроектів, частіше – порівняно з іншими періодами парламентської діяльності – вдавалися до моральної оцінки суспільних подій та положень проектів.

Зазначене траплялося навіть у тих випадках, коли законопроекти прямо не стосувались урегулювання суспільних відносин з використанням морально-оціночних понять чи з посиланням на вимоги суспільної моралі. Для прикладу, це стосувалося обговорення проекту закону «Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України» (щодо скасування пільг) [312], проекту закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення стабільної роботи стратегічних підприємств енергетичної галузі» [311].

При розгляді окремих законопроектів питання моралі у контексті відповідності норм законопроекту нормам моралі були ключовими. Для прикладу розглянемо кілька таких законопроектів.

Обговорюючи у залі пленарних засідань Верховної Ради України законопроект «Про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів та суддів» від 16.01.2015 р. [220], народний депутат України зазначив: «зняття недоторканності… потрібно зробити як моральний крок,… нам потрібно з моральної точки зору, як депутатам, стати на один рівень з українцями і відчути, що ми живимо в тій самій системі, в якій живуть вони» [318].

Оцінку з позиції моралі у залі Верховної Ради України отримав також законопроект щодо приєднання України до Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення (реєстр. № 0014). На переконання одного з народних депутатів України, цей законопроект «нав'язує українцям неприйнятні цінності, які підривають моральність суспільства»

(йдеться, зокрема, про можливість усиновлення дітей гомосексуалістами) і з цих мотивів не може бути підтриманий Верховною Радою України [309]. За результатами голосування законопроект не прийнято. Таким чином, пріоритет у визначенні ключових питань усиновлення надали саме моралі. Законопроект 17.09.2013 р. за результатами розгляду народними депутатами України передано на доопрацювання в Комітет у закордонних справах; 22.02.2014 законопроект відкликано.

Уже в 2018 році Верховна Рада повернулася до розгляду і обговорення проекту закону «Про приєднання України до Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення» (реєстр. № 0166). І, знову ж таки, при його обговоренні було згадано про моральний закон стосовно того, якщо з'являлася в родині сирота, сироту обов'язково повинна була усиновити родина. За результатами голосування законопроект відхилено [308]. За результатами голосування законопроект відхилено.

Особливо цікавим прикладом є обговорення народними депутатами прийняття Закону України «про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі» (щодо державного нагляду) від 26.12.2014 р. [210]. Цим законом фактично ліквідована Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі (далі – Національна комісія).

Народними депутатами при обговоренні цього законопроекту були висловлені (сумнівні з огляду на реальну обґрунтованість) такі позиції: «Ввести більш строгі норми моралі в державі…» [315]; «…мораль в суспільстві має виховувати не окремі індивідууми, а саме суспільство» [313]; «…очевидно, що жодна держава не може якимось чином координувати чи контролювати мораль…» [314].

Варто зазначити, що підставою розроблення проекту цього Закону автором названо необхідність виконання п.п. 2.3.4 Коаліційної угоди Верховної Ради України VIII скликання [94] (ліквідація Національної комісії). Проаналізувавши зазначені зміни, зауважимо, що цим законопроектом ліквідовані (а не передані іншому державному органу, наприклад Національній раді України з питань

телебачення і радіомовлення) елементи механізму захисту суспільної моралі, які реалізовувала Національна комісія.

Зауважимо, що створення Національної комісії було зумовлене нагальною потребою в неухильному і системному вирішенні завдань, установлених у статті 1 Указу Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя» [254] (зокрема захист моральності, утвердження в суспільстві загальнолюдських гуманістичних цінностей, здорового способу життя, докорінне вдосконалення системи духовного, морально-етичного, патріотичного виховання перш за все молоді та дітей, тощо). З урахуванням того, що згадані завдання й донині не вирішені та досі залишаються актуальними, виникає сумнів стосовно того, чи причинами змін у правовому регулюванні сфери захисту суспільної моралі були власне «моральні», а не суто політичні фактори.

На пленарному засіданні Верховної Ради України при обговоренні законопроекту «Про Вищий антикорупційний суд» № 7440 доповідачем було закликало колег-депутатів прибрати «подвійну мораль з українського парламенту. Якщо ми говоримо, що Венеціанська комісія – це поважний експертний інститут, то ми повинні поважати всі висновки Венеційської комісії по всіх законопроектах, подобаються вони нам чи ні» [310].

Вплив моралі народних депутатів України на законотворчість проявляється також у процесі розроблення та обговорення законопроекту під час його прийняття Верховною Радою України.

Зокрема, при розробленні деяких законопроектів розглядалось питання співвідношення його норм із моральними нормами. Подекуди мораль, необхідність її захисту визначались основними аргументами розроблення та прийняття законопроектів [172]. Наведемо кілька прикладів.

Народними депутатами України до Верховної Ради України було подано законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір» (реєстр. № 8711 від 20.06.2011) [221]. Положення цього законопроекту передбачали підсилення

протидії пропаганді гомосексуалізму в Україні та забезпечення правових засад притягнення до відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту громадського порядку і моральності українського суспільства. Законопроект було прийнято в першому читанні, а згодом відхилено та знято з розгляду. Автори законопроекту доцільність прийняття такого закону аргументували, зокрема, саме «необхідністю забезпечення правових засад підвищення моральності українського суспільства» [197]. Варто зазначити, що в Україні, як і в усьому світі, одним із найактуальніших питань є охорона морального здоров'я дитини в інформаційному полі [169].

У квітні 2011 року увага громадськості була прикута до проекту чинного сьогодні Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо захисту населення та інформаційного простору від негативного впливу)», яким встановлюється заборона рекламувати на телебаченні та в друкованих засобах масової інформації окультно-містичні послуги й транслювати в прямому ефірі надання цих послуг [209]. Доцільність розроблення та прийняття цього Закону його автори аргументували, з–поміж іншого, необхідністю захисту морального здоров'я населення [195].

Цікавим прикладом непрямого впливу моралі на законотворчість є проект закону України «Про допоміжне материнство» (реєстр. № 8703 від 17.06.2011) [228]. Цей законопроект визначав організаційно-правові питання, медичні аспекти щодо допоміжного материнства, основні напрями державної політики та повноваження органів виконавчої влади у цій сфері. Автори проекту відкрито зазначали про конфлікт правового регулювання, що пропонувався у законопроекті, та моралі. Попри це доцільність прийняття такого законодавчого акта вони аргументували тим, що «розвиток науки та техніки у цій галузі в усіх країнах значно випереджає етично-правову адаптацію суспільства до нових досягнень». На переконання авторів, цей законопроект «*стане* актуальним тому, що все більше поширюється практика договірного регулювання сімейно-родинних відносин і крок за кроком *суспільство морально адаптується* до таких відносин». Тобто цим законопроектом суспільству нав'язувалась «нова мораль» у

питаннях регулювання сімейних відносин [196]. Цей законопроект було відхилено та знято з розгляду.

Додатково зазначимо, що вперше сурогатне материнство в Україні як метод лікування було використано ще у 1993 р., коли бабуся виносила свого онука, оскільки у її доньки була відсутня матка. Наведемо як приклад справу стосовно сурогатної матері Мері Уайтхед, яка відмовилася віддати дитину подружжю Стернам, яким і належали біологічні матеріали. Перша судова інстанція позбавила М. Уайтхед материнства і передала батьківські права Стернам. Однак після 10 місяців Верховний суд штату Нью-Джерсі зберіг права Стернів на опікунство і наділив М. Уайтхед правами матері-візитера. Остаточним рішенням суду контракт із приводу сурогатного материнства був визнаний недійсним як такий, що суперечить закону та принижує людську гідність жінки [321, с. 356].

Для прикладу із поданих до Верховної Ради України законопроектів звернемо увагу на проекти законів «Про заборону пропаганди комуністичної ідеології в Україні» [230] та «Про заборону комуністичної ідеології в Україні» [229]. Автори обох законопроектів як очікуваний наслідок прийняття цих актів зазначили (поряд із усуненням загрози суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України) зміцнення духу і моралі Української нації. Окрім того, цілями і завданнями другого із названих актів визначено, зокрема, встановлення історичної та соціальної справедливості, зміцнення духу і моралі Української нації.

Варто зазначити, що названі законопроекти (крім законопроекту № 1647, про який йтиметься нижче) чи не єдині з-поміж поданих до Верховної Ради України VIII скликання законопроектів, при розробленні яких їх автори прямо звертаються до моральних принципів. У першу чергу це пов’язано із тим, що після «оновлення» Парламенту України актуальними стали такі законопроекти, які стосуються реформування механізму державного управління, податкової системи, організації виробництва тощо. Однак Верховній Раді України все ж були представлені і такі законопроекти, які, на нашу думку, стосуються моральних принципів та ще на етапі їх розроблення потребували оцінку запропонованих

способів певного урегулювання суспільних відносин з позиції моралі. Наведемо приклад.

В Україні з травня 2009 року Законом України «Про заборону грального бізнесу в Україні» запроваджено обмеження щодо здійснення грального бізнесу в Україні, виходячи, зокрема, із захисту моральності населення [240]. До Верховної Ради України VIII було подано сім законопроектів, які мали за мету скасування запровадженого обмеження щодо здійснення грального бізнесу в Україні [222-227; 231]. Однак, як випливає із супровідних документів, при розробленні жодного із цих законопроектів не було оцінено впливу такого скасування на моральність населення.

Ватро також зазначити, що непрямий вплив моралі на законотворчість має місце й у тому випадку, коли моральні принципи виступають мотивами розроблення законопроектів та їх прийняття, однак розробники про це прямо не зазначають.

Як приклад наведемо проекти законів (які були прийняті ВР) «Про позбавлення народних депутатів України, які голосували за «диктаторські закони» 16 січня 2014 р. звання народного депутата України» [233] та «Про позбавлення В. Януковича звання Президента України» [232]. Розроблення цих законопроектів обумовлена тим, що саме з моральних міркувань народні депутати України, які діяли всупереч інтересам народу, приймаючи закони, що посягали на права і свободи людини, а також В. Янукович, який аморально діяв під час свого президентства, не мають саме морального права називатися народними депутатами України та Президентом України. Також важливо, що при обговоренні останнього із названих проектів на пленарному засіданні Верховної Рад України необхідність його прийняття аргументувалася саме тим, що «Янукович не має ні морального, ні будь-якого іншого права носити звання «Президент України» [316].

Вагому роль моральні принципи також відіграли і при розробленні проектів таких законів, як «Про увічнення пам'яті про Революцію Гідності 2013-2014 років» [198], «Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання

виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» (щодо заборони реалізації алкогольних напоїв в нічний час)» [214–217], «Про забезпечення права на справедливий суд» [219].

Окрім того, не можемо оминути увагою Закон України «Про очищення влади» [218]. Цей Закон визначає правові та організаційні засади проведення очищення влади (люстрації) для захисту та утвердження демократичних цінностей, верховенства права та прав людини в Україні. Люстрація ж здійснюється з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини.

В основу проведення люстрації закладено те, що державний службовець, який вчиняв зазначені вище діяння, не має не стільки юридичного, як морального права продовжувати свою діяльність у сфері державного управління. По суті, очищення влади спрямоване на вилучення із системи влади осіб, які тим чи іншим чином скомпрометували себе та дискредитували всю владу загалом або були причетними до порушення прав та свобод людини, корупції, що призвело до падіння авторитету влади серед населення. Значення моральності у цьому питанні підвищується ще й тим, що очищення влади є нагальною вимогою *суспільства* та необхідною умовою для переходу на якісно інший рівень державного управління.

Варто зазначити, що вагома роль у процесі люстрації відводиться досягненню *справедливості* (зокрема історичної справедливості) [319]. Більшість політиків сходяться на тому, що люстрація в Україні є необхідною, але бачення справедливого процесу її проведення часто відрізняється. І у випадку люстрації воно проявляється у плюралізмі засобів і способів її проведення. Зокрема, невдовзі після прийняття Закону України «Про очищення влади» до Верховної Ради України було подано більше десятки законопроектів, що передбачали зміни деяких положень і доповнень до цього Закону, а також до інших нормативно-правових актів з метою удосконалення механізму проведення люстрації [211–

213]. На переконання деяких депутатів, редакція зазначеного Закону від 16.09.2014 р. не могла забезпечити саме справедливого проведення люстрації, зокрема, щодо кола осіб, яких вона стосується, наслідків непроходження перевірки тощо.

Окрім того, після набрання Законом України «Про очищення влади» законної сили Верховний Суд України та деякі депутати України, звернувшись до Конституційного Суду України, висловили переконання, що деякі положення цього закону є неконституційними та їх реалізація (у більшості випадках) не відповідатиме, зокрема, морально-правовому принципу *справедливості*.

Так, у конституційному поданні від 23.03.2015 р. Верховний Суд України при обґрунтуванні своєї позиції щодо неконституційності деяких положень Закону України «Про очищення влади» вказав на порушення балансу публічних і приватних інтересів держави і особи через недотримання, зокрема, принципу *справедливості* (див. поточний архів Конституційного Суду України за 2015 рік) [238].

Група народних депутатів України, обґрунтовуючи неконституційність деяких положень Закону України «Про очищення влади», наголошують на важливості досягнення *справедливості* у правовому регулюванні здійснення «очищення влади». Вони висловлюють переконання, що деякі із положень Закону (зокрема щодо колективної юридичної відповідальності, санкцій) суперечать таким складовим верховенства права, як *справедливість* та пропорційність обмежень. У конституційному поданні зазначається про суперечність положень щодо перевірки відповідності вартості майна, вказаного у податковій декларації, доходам, отриманих із законних джерел, конституційним принципам, зокрема *справедливості* [179].

І загалом, якщо проаналізувати положення зазначеного вище Закону і визначену у ньому мету, то стає очевидним, що при реалізації цих положень у більшості випадків не буде досягнуто заявленої мети і їх застосування буде несправедливим стосовно більшості осіб.

Варто вказати, що Закон України «Про очищення влади» був предметом розгляду та аналізу Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) [245]. З урахуванням досліджуваної ролі впливу моралі на мотиви розробки і прийняття цього Закону вважаємо доречним звернути увагу на таке.

Венеціанська комісія у своєму висновку акцентувала три основні аргументи, що були висунуті для пояснення особливої ролі, яку люстрація може відігравати в посттоталітарній ситуації. Профілактичний аргумент припускає, що люстрація необхідна для захисту нового демократичного режиму, змушуючи осіб, які посідають державні посади та кандидатів на ці посади, розкривати своє минуле. Аргумент шантажу показує, що люстрація захищає нову демократичну державу від тих, які були тісно пов'язані із силовими структурами або спецслужбами колишнього режиму і можуть таким чином бути легко підданими шантажу. І, нарешті, аргумент розширення прав і можливостей громадськості робить акцент на необхідності зробити державні установи більш прозорими і відновити суспільну довіру до незалежності і *морального* кредиту до осіб, які посідають або прагнуть посісти важливі посади в цих установах.

У згаданому висновку неодноразово наголошується, що для того, щоби поважати права людини, верховенство права і демократію, люстрація повинна забезпечити *справедливий* баланс між захистом демократичного суспільства, з одного боку, та захистом прав індивідів –з іншого.

Варто зазначити, що люстрація в Україні не обмежується лише Законом України «Про очищення влади». Люстраційні процеси запроваджені також Законом України «Про відновлення довіри до судової системи». З урахуванням морального аспекту зауважимо, що цей Закон визначає правові та організаційні засади проведення спеціальної перевірки суддів судів загальної юрисдикції з метою підвищення авторитету судової влади України та довіри громадян до судової гілки влади та відновлення законності і *справедливості*. Як бачимо, одним із ключових елементів цих заходів також є відновлення справедливості.

Необхідно вказати також, що спостерігається тенденція до розширення сфери проведення люстрації. Зокрема, у квітні 2015 року деякими народними депутатами було подано законопроект «Про внесення змін до законів України «Про очищення влади», «Про вищу освіту» щодо визнання голосування за «диктаторські закони» 16 січня 2014 року критерієм здійснення очищення влади (люстрації) та недопущення обрання на посади керівників вищих навчальних закладів осіб, що голосували за «диктаторські закони» 16 січня 2014 р. [211].

Враховуючи наведене, можна зробити висновок, що проведення в Україні очищення влади, якого вимагало суспільство, має на меті відновлення справедливості. Однак не усі передбачені Законом засоби здійснення люстрації можуть забезпечити справедливість у цьому процесі. Як зазначалось Верховним Судом України, групою народних депутатів, а також Венеціанською комісією деякі з положень Закону все ж таки порушують справедливий баланс між захистом демократичного суспільства, з одного боку, та захисту прав індивідів – з іншого.

Як вже зазначалося, процедура законотворчого процесу передбачає участь у ньому певних державних службовців. Державні службовці беруть активну участь у законотворчому процесі на усіх його стадіях: висунення пропозиції щодо необхідності правового врегулювання певних суспільних відносин чи зміни існуючого регулювання, розроблення проекту акта, розгляд пропозицій та зауважень щодо розробленого ними проекту, висловлених іншими державними органами у процесі погодженнія з відповідними відомствами, представниками громадськості в рамках громадського обговорення і прийняття рішення щодо їх врахування чи відхилення (з подальшим поданням законопроекту суб’єкту законодавчої ініціативи); розгляд проекту працівниками комітетів Верховної Ради України тощо.

Законом України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII (ст. 8) до обов’язків державного службовця віднесено з-поміж іншого додержання правил етичної поведінки [239].

У літературі пропонується визначати етику державних службовців як сукупність етичних принципів і норм, що мають вираження у загальній формі моральних вимог до моральної сутності державного службовця, призначення його діяльності, характеру його взаємин із державою [65, с. 68–69].

Окрім того, наказом Національного агентства України з питань державної служби 05.08.2016 № 158 затверджені вже згадані нами «Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування», що є узагальненням стандартів етичної поведінки, доброчесності та запобігання конфлікту інтересів у діяльності державних службовців та способів врегулювання конфлікту інтересів). Ще раз зазначимо, що згідно з цими правилами (п. 5) державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування під час виконання своїх посадових обов’язків зобов’язані неухильно дотримуватись загальновизнаних етичних норм поведінки, бути доброзичливими та ввічливими, дотримуватись високої культури спілкування (не допускати використання нецензурної лексики, підвищеної інтонації), з повагою ставитись до прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, об’єднань громадян, інших юридичних осіб, не проявляти свавілля або байдужість до їхніх правомірних дій та вимог.

У контексті цього варто згадати не чинний на сьогодні Закон України «Про правила етичної поведінки» від 17.05.2012 № 4722-VI, що визначав основні норми поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, під час виконання ними службових повноважень та порядок притягнення їх до відповідальності за порушення таких норм, зокрема під час його залучення до законотворчого процесу. Цим Законом було передбачено, зокрема, що зазначені особи зобов’язані неухильно додержуватися вимог не лише закону, а й загальновизнаних етичних норм поведінки. Таке положення Закону суперечило положенню ч. 2 ст. 19 Конституції України, згідно з яким органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Однак необхідно зауважити, що загалом законодавством не встановлено вимоги до кандидатів, які претендують на зайняття будь-яких посад у державних органах, мати високі моральні якості. У Законі України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [239] про моральні якості кандидата на зайняття посади державної служби йдеться у контексті професійної компетентності. Разом з тим при деталізації професійної компетентності цим Законом та Типовими вимогами до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорії «А», затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 22 липня 2016 р. № 448, у яких йдеться про загальні та спеціальні вимоги до таких осіб, про моральні вимоги не згадується. У контексті цього варто зазначити, що у попередніх Законах України «Про державну службу» від 17.11.2011 № 4050-VI та від 16.12.1993 № 3723-XII про моральні якості кандидата на зайняття державної служби не йшлося.

Така вимога щодо високих моральних якостей встановлена лише в окремих Законах, які стосуються кандидатів на зайняття вакантних посад у певних державних органах (див. додаток И). Загалом, простежується тенденція збільшення державних посад, до кандидатів на зайняття яких висувається вимога моральності. Однак із деякими змінами у законодавстві такі вимоги можуть і, навпаки, – не висуватися. Наприклад, Законом України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» у редакції його прийняття (ст. 10) передбачалася вимога до працівника Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України відповідати високим моральним якостям, а у цьому ж Законі, викладеному у новій редакції (Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державну службу спеціального зв’язку та захисту інформації України» від 09.04.2014 № 1194-VII), такої вимоги немає. Також, згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III (ст. 76), до участі у тимчасовій адміністрації, яка призначається Національним банком у разі загрози платоспроможності банку, допускаються лише особи, які мають високі моральні якості. Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23 лютого 2012 р. № 4452-VI внесено

зміни до цього Закону, і така вимога до членів тимчасової адміністрації не висувається.

Під час обговорення законопроекту «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення окремих положень з питань діяльності Державного бюро розслідувань» від 26.12.2017 р. № 7450 на пленарному засіданні Верховної Ради, у якому пропонувалося зазначити, що керівником підрозділу центрального апарату може бути громадянин України, який має високі моральні якості, у народного депутата цілком обґрунтовано виникли такі запитання: «Як ми будемо з'ясовувати, є у нього ці якості чи немає? Де це законодавчо виявлено? Це по-перше. Цього потрібно позбутися. Тому що ми будемо казати: у цього є, у цього немає. Згідно чого?» [317]. З урахуванням цих й інших зауважень законопроект повернуто в комітет для розгляду на повторне перше читання.

Професійна мораль враховує особливості певної професії. Важливою вона є в тих професіях, що стосуються безпосередньо людей. Найбільшого розвитку професійна мораль набула у двох професіях, представники яких здатні вирішувати долі людей, – це лікарі та юристи. Специфіка їх діяльності полягає у неповторності та унікальності вирішуваної ними ситуації, кожну з яких неможливо нормативно врегулювати. Розмірковуючи на цю тему, науковці зазначають, що нерідко юридичним працівникам доводиться вирішувати внутрішні моральні конфлікти. Маючи справу з різними людьми, не завжди можна знайти у собі сили не просто ставитися до них доброзичливо, а й обстоювати їх інтереси [49, с. 364]. У контексті цього зазначимо, що дослідники медичного права вважають хибною за своєю сутністю, однак популярною серед медичних працівників точку зору, згідно з якою діяльність лікарів регулюється переважно не правовими, а морально-етичними нормами [320, с. 10].

Спілкою юристів України (16.05.2001 р.) було визначено та затверджено Основні засади професійної етики юристів України, що стали важливою передумовою реалізації можливостей і потенціалу юристів у професійній діяльності та є певним узагальненням морально допустимих стандартів поведінки юристів [89, с. 4].

Варто зазначити, що державою стимулюється залучення представників громадськості до законотворчого процесу. Так, постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010 р. № 996 затверджено «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики та Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у мм. Києві та Севастополі державній адміністрації» [235].

Згідно із цим Типовим положенням, громадська рада відповідно до покладених на неї завдань подає органу обов'язкові для розгляду пропозиції щодо підготовки проектів нормативно-правових актів з питань формування та реалізації державної політики у відповідній сфері, проводить відповідно до законодавства громадську експертизу та громадську антикорупційну експертизу проектів нормативно-правових актів, а також здійснює громадський контроль за врахуванням органом пропозицій та зауважень громадськості.

Спостерігається тенденція до розширення кола питань, стосовно яких визначається обов’язкове громадське обговорення встановлення чи зміни порядку нормативно-правового врегулювання. Для прикладу Законом України «Про оцінку впливу на довкілля» [250] передбачається проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів [237]. Проблематика деструктивного впливу «стилю життя людини» на довкілля обов’язково має розглядатися з урахуванням моральної відповідальності кожної людини за такий вплив [161].

Російські науковці обґрунтовано зазначають, що моральний вимір потрібно застосовувати стосовно усіх елементів юридичної системи суспільства, і як засіб цього – проведення спеціальної експертизи законів на предмет того, щоб вони не погіршували моральну ситуацію в країні [352, с. 14].

Видається, що проведення такої експертизи є зайвим, оскільки кожен законопроект піддається оцінці на відповідність чи невідповідність моральним

принципам і нормам під час його публічного обговорення, розгляду у відповідних структурних підрозділах законодавчого органу і, зрештою, під час голосування за його прийняття.

Зважаючи на викладене вище про непрямий вплив моралі на законотворчість, можна резюмувати таке.

Законодавство України визначає (хоч і не системно) передумови та способи впливу моралі законотворців на їх законотворчу діяльність в Україні. Можна вирізнити такі правові передумови досліджуваного впливу:

1) зобов'язання народних депутатів України дотримуватися під час виконання своїх повноважень загальновизнаних норм моралі, зокрема у процесі законотворчості;
2) вимоги дотримання державним службовцем професійної етики, зокрема під час його залучення до законотворчого процесу;
3) передбачене законодавством залучення представників громадськості до законотворчого процесу (зокрема проведення громадських обговорень законопроектів).

Вплив моралі законотворців на законотворчість в Україні здійснюється такими способами:

1) вплив моральних принципів, позицій і поглядів законотворця та суб'єктів, які залучаються до законотворчого процесу, на прийняття ними законотворчих рішень (зокрема при розгляді пропозицій та зауважень, голосуванні);
2) врахування моральних принципів і норм при розробленні тексту законопроекту (зокрема і в тих випадках, коли сам законопроект не містить норм з морально-оціночними поняттями чи відсилок до вимог моралі, але з аналізу супровідних документів до нього вбачається вплив моралі).

Якщо йдеться про непрямий вплив моралі на законотворчість, то варто зауважити, що він не має чітко вираженого характеру через складність саме виокремлення цього впливу на прийняття законотворцем рішень з-поміж впливу

інших факторів (політичних інтересів, компетентності, правосвідомості, культури тощо). Однак ця обставина не має сприйматися у якості зниження вагомості непрямого впливу моралі на законотворчість.

Висновки до Розділу 2

1. Співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі:

- злиття моралі і права (інтегрованість моралі у право) – норми об'єктивованого права передбачають урегулювання суспільних відносин нормами моралі;

- тотожність – норми права та моралі передбачають ідентичне врегулювання суспільних відносин;

- суперечність або протилежність – норми права та моралі передбачають врегулювання суспільних відносин по-різному;

неспіввідносність – способи урегулювання суспільних відносин нормами права та моралі не співвідносяться за сферою дії.

2. Виокремлено форми впливу моралі на законотворчість в Україні:

1) пряма – можливість прямого застосування моральних норм або ж їх безпосереднє вираження у правових нормах;

2) непряма – через моральні принципи правотворця.

3. Визначено, що прямий спосіб впливу моралі на правове регулювання в Україні здійснюється шляхом санкціонування моральних норм через закріплення у нормативно-правовому акті можливості прямого застосування цих норм та регламентацією суспільних відносин нормами об'єктивного права з використанням морально-оціночних понять. У законодавстві це виявляється за допомогою таких правових конструкцій: «якщо не суперечить моральним засадам суспільства», «додержуватися моральних засад суспільства», «відповідності моральним засадам суспільства», «аморальні дії» тощо. Це найбільш поширено у правовому регулюванні сімейних та цивільних відносин.

4. З метою з'ясування прояву прямої форми впливу моралі на правотворчість в Україні досліджено використання морально-оціночних понять у деяких основних міжнародних актах у сфері прав людини, законах і кодексах України.

4.1. З’ясовано, що найбільш поширеними морально-оціночними поняттями у досліджуваних міжнародно-правових актах є «мораль» («моральність»), «справедливість», «гідність». У Загальній декларації прав людини додатково вживається поняття «совість». Такі здобутки демократії, як «гуманність», використовується лише у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, а «добро» («добросовісність»), «толерантність» відсутні у всіх названих правових актах (див. додаток Е).

Вплив моралі на формування змісту досліджуваних міжнародних актів проявляється так: саме гідність людини та справедливість є основою і обґрунтуванням проголошення закріплених у них прав людини; морально-оціночні поняття вживаються при формулюванні низки передбачених цими актами прав і свобод людини; захист моралі поміж іншого є підставою обмеження широкого кола прав і свобод людини; окремі права і гарантії захисту дітей і підлітків передбачені саме з метою охорони та захисту їх морального розвитку.

Порівнявши результати дослідження Конституції України у сфері прав людини з результатами дослідження міжнародних актів, з’ясовано, що права людини, передбачені останніми, більшою мірою «насичені» мораллю, аніж ті, що передбачені Конституцією України. Окрім того, згідно з Основним Законом України, на противагу міжнародним актам лише право на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене з метою захисту моральності населення.

4.2. Найпоширенішими морально-оціночними поняттями у кодексах України є «добросовісність» («недобросовісність») – близько 36 % загальної кількості морально-оціночних понять, що використовуються у кодексах. Майже однакову кількість разів у кодексах використано такі поняття, як «мораль» («моральність», «аморальність»), «честь», «гідність», «справедливість» («несправедливість»), – близько 20 %. На використання понять «совість», «гуманність», «непристойний» припадає загалом 2 %; «толерантність», «цинічний», «антиетичний», «негідні інстинкти», «безчестя» не використовуються у жодному кодексі. «Доброчесність» використовується лише у Митному кодексі України (див. додатки Є, Ж).

Порівнюючи результати нашого дослідження із дослідженням використання оціночних понять у кодексах України, що проводилось Косовичем В.М. станом на 2006 рік, зазначимо таке. За результатами дослідження науковця за кількістю та питомою вагою оціночних понять першість посідає Кримінальний кодекс. Більше того, «за середньою кількістю оціночних понять відповідно до кількостей статей, то майже 80 % статей кримінального закону містять оціночні поняття». Нашим дослідженням підтверджується зазначена Косовичем В.М. загальна тенденція до збільшення використання оціночних понять, зокрема морально-оціночних понять. Разом з тим із проведеного нами дослідження випливає, що першість з використання саме морально-оціночних понять за кількісними показниками посідає Цивільний кодекс України, а за питомою вагою – Сімейний кодекс України.

4.3. Найпоширенішими морально-оціночними поняттями у законах України, прийнятих ВР України від здобуття незалежності України станом на 01.08.2017 р., є «мораль» (похідні «моральність», «аморальність») – 35 % від усієї кількості вжитих у законах морально-оціночних понять; «честь» і «гідність» – відповідно 23 %. Менш поширеними у законах є такі поняття, як «справедливість» (11 %), «гуманізм» і «доброчесність» (по 10 %), а також «добросовісність» (8 %). Використання поняття «толерантність» має місце у 2 % випадках вживання у законах морально-оціночних понять, а поняття «непристойний» – близько 1 % (див. додаток Ж, З).

З кінця 2014 року у вітчизняне законодавство активно впроваджується терміно-поняття «доброчесність» (10 % усієї кількості вжитих у законах та кодексах морально-оціночних понять).

5. Із результатів дослідження випливає, що прояв моралі у законодавстві України є закономірним та неминучим. У більшості випадків прояви моралі у законах та кодексах, які прийняті нещодавно, пов’язані із запровадженням європейських стандартів у правове регулювання України та провадженням реформ. Саме це є однією із причин «моралізації» чинного Кримінального

процесуального кодексу України та уведення у законодавство України «доброчесності».

Також детермінантом вживаності у законодавстві морально-оціночних понять є «змістовність» діяльності законодавчого органу – Верховної Ради України і соціальні та політичні процеси у державі, які на це впливають, зокрема політичні кризи та народні протести. Так, за час політичної кризи протягом 2007-2008 рр. не було прийнято жодного закону, який би містив морально-оціночні поняття. Окрім того, реалізація антикорупційної політики держави є одним із факторів актуалізації моральних принципів при розробленні та прийнятті низки законів, зокрема запровадження доброчесності як принципу правового регулювання певних відносин та як вимоги до кандидатів до зайняття певних посад.

6. Законодавство України визначає (хоч і не системно) передумови та способи впливу моралі законотворців на їх законотворчу діяльність в Україні. Можна вирізнити такі правові передумови досліджуваного впливу:

– обов’язання народних депутатів України дотримуватися під час виконання своїх повноважень загальновизнаних норм моралі, зокрема й у процесі законотворчості;

– вимоги дотримання державним службовцем професійної етики, зокрема під час його залучення до законотворчого процесу;

– залучення представників громадськості до законотворчого процесу.

11. Вплив моралі законотворців на законотворчість в Україні здійснюється такими способами:

1. Вплив моральних принципів, позицій і поглядів законотворця та суб’єктів, які залучаються до законотворчого процесу, на прийняття ними законотворчих рішень (зокрема при розгляді пропозицій та зауважень, голосуванні).

2. Врахування моральних принципів і норм при розробці тексту законопроекту (зокрема й у тих випадках, коли сам законопроект не містить норм

з морально-оціночними поняттями чи відсилок до вимог моралі, але з аналізу супровідних документів до нього вбачається вплив моралі).

7. Непрямий вплив моралі на законотворчість не має чітко вираженого характеру через складність саме виокремлення цього впливу на прийняття законотворцем рішень з-поміж впливу інших факторів (політичних інтересів, компетентності, правосвідомості, культури тощо). Однак ця обставина не повнна сприйматися як заниження вагомості непрямого впливу моралі на законотворчість і правотворчість загалом.

РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВПЛИВУ МОРАЛІ НА ПРАВОЗАСТОСУВАЛЬНУ ТА ПРАВОТЛУМАЧНУ ПРАКТИКУ

3.1. Загальні положення впливу моралі на правозастосувальну та правотлумачну практику

Вплив моралі на правове регулювання суспільних відносин простежується в усіх його елементах. Доволі вагомим у правовому регулюванні є правозастосування, оскільки саме на цьому етапі правові норми втілюються у життя. На цьому етапі забезпечується реалізація прав людини та виконання державних функцій. З позиції правової науки правозастосування дає змогу оцінити досконаліть правотворчого процесу та всіх інших елементів правового регулювання.

Дослідження того аспекту проблематики зумовлене прагненням до удосконалення правового регулювання та підвищення його ефективності загалом. Теоретико-правові дослідження впливу моралі на правозастосувальну та правотлумачну практику та з’ясування його особливостей з огляду на політико-правові трансформації, що відбуваються в Україні, нададуть змогу у науковій площині запропонувати можливі способи такого удосконалення.

Питання впливу моралі на правозастосування порушувались науковцями радянського та сучасного періодів. Однак додаткового наукового дослідження потребують сучасні форми і способи впливу моралі на правозастосування та правотлумачення в Україні.

Розпочнемо з визначення загальнотеоретичних положень дослідження. Збільшого правозастосування розглядається науковцями як форма реалізації норм права поряд із використанням, виконанням й дотриманням права і має місце у випадках, коли для правореалізації вимагається державно-владне втручання.

Підтримуємо позицію тих науковців, які під правозастосувальною діяльністю розуміють організаційно-юридичну діяльність компетентних державних органів, їх посадових осіб, уповноважених на це законом органів місцевого самоврядування, громадських об’єднань та їх службових осіб, яка полягає у встановленні піднормативних формально обов'язкових індивідуальних

правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації цими суб’єктами таких норм [265, с. 169]. Таким чином, правозастосування є не безпосередньою реалізацією норми права, яка застосовується, а організаційно-правовою передумовою такої реалізації.

У юридичній літературі виокремлюються такі форми правозастосувальної діяльності осіб, які наділені правом приймати правозастосувальні рішення: оперативно-виконавча (регулятивна) та правоохоронна. У правоохоронній діяльності – за критерієм статусу суб’єкта, який її здійснює – виділяють правозастосування, здійснюване прокуратурою, поліцією, податковою службою, судом (правосуддя) та деякими іншими державними органами.

Особливістю правозастосувальної діяльності є те, що вона здійснюється тільки на підставі правових норм і в порядку, передбаченому законодавством.

Враховуючи зазначене, в аспекті правозастосування особливого значення набуває правозастосувальна ідеологія, рівень правової культури та правосвідомості суб’єкта правозастосування, визначальний вплив на формування яких мають моральні цінності [122].

Проаналізувавши деякі наукові публікації у сфері факторів впливу на правозастосувальну діяльність, зауважимо, що у кожній сфері правозастосування науковці відводять особливу роль моралі. Наведемо деякі приклади.

У дослідженні етичних основ діяльності суддів наголошується на тому, що судді зобов’язані виконувати свій моральний обов’язок об’єктивно, неупереджено дослідити справу, встановити істину і справедливо її розглянути. Вони враховують різне становище і вимоги сторін, однак повинні керуватися своєю совістю і законом, забезпечуючи справедливість. При провадженні в суді вищої інстанції морально-правовим обов’язком судді є ретельна перевірка підстав і змісту рішення, знайти несправедливість. При прийнятті рішення ніхто із суддів не вправі ухилятися від висловлювання своєї думки. У цій нормі закону закладений моральний зміст, сутність якого у тому, що суддя покликаний вирішувати долю осіб, не ухиляючись від моральної відповідальності за прийняте рішення [146, с. 212].

Служба в органах прокуратури, як зауважують О. Литвак та П. Шумський, є вираженням особливої довіри з боку суспільства й держави, атже, ставить високі моральні вимоги до прокурорських працівників. Зловживання владно-розпорядчими повноваженнями негативно впливає на формування особистості прокурорського працівника, призводить до втрати здатності бачити виключність і тяжкі наслідки своїх дій, в результаті чого з'являється формалізм і неувага до людей [115, с. 5].

У літературі під тлумаченням правової норми розуміється діяльність щодо з'ясування або роз'яснення (інтерпретації) змісту норми з метою правильного її застосування та реалізації [265, с. 181]. Таким чином, при правозастосуванні суб'єкт правозастосування здійснює з'ясування, а іноді також і роз'яснення змісту правової норми. Виходячи з предмета нашого дослідження, тлумачення правової норми будемо розглядати у контексті правозастосувальної діяльності.

На наш погляд, дослідження впливу моралі на правозастосувальну діяльність доцільно проводити шляхом аналізу морального оцінювання, що здійснюється державно-владними суб'єктами у процесі правозастосування та правотлумаченя.

Моральне оцінювання у правозастосуванні Тарнавська М. визначає як процес встановлення відповідності/невідповідності між положеннями правових норм, що містять вказівку на моральну значущість певних явищ, і вираженою в суспільних уявленнях та поведінкових зразках соціальною значущістю реальних суспільних відносин, вчинків чи інших явищ [326, с. 90].

Дослідники моралі у контексті правозастосування відзначають, що моральне оцінювання тісно пов'язане із правозастосувальним розсудом, однак має певні відмінності.

У літературі під правозастосувальним розсудом розуміється передбачене юридичними нормами повноваження суб'єкта правозастосування обирати один з декількох дозволених ними варіантів рішення щодо встановлення застосовуваної норми, з'ясування (тлумачення) її змісту або визначення міри конкретизації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, яке реалізується у певній

процесуальній формі з огляду на зміст цієї норми та конкретні обставини справи й інші юридично значимі факти з метою забезпечення законності, справедливості, доцільності та ефективності державно-правового регулювання [277, с. 33].

Варто погодитись із тезою, що за будь-якої підстави правозастосувального розсуду моральне оцінювання може бути присутнє, однак підстави розсуду і підстави морального оцінювання – поняття не тотожні. На відміну від підстав розсуду, що є виключно юридичними підставами, підстави морального оцінювання можуть бути як юридичні, так і фактичні. Так, підстави розсуду (юридичні) – це об'єктивно існуючі елементи правової системи, які безпосередньо зумовлюють можливість вибору одного з юридично дозволених варіантів правозастосувального рішення. Юридичні підстави морального оцінювання – це норми і принципи права, які фактично перетворюють моральне оцінювання на юридично дозволене або обов'язкове. Фактичними же підставами правозастосувального морального оцінювання виступають конкретні, значущі з огляду на панівні моральні уявлення, обставини, які з огляду на наявність юридичних підстав зумовлюють можливість чи необхідність такого оцінювання [271, с. 78; 277, с. 85].

Таким чином, вплив моралі на правозастосувальну діяльність проявляється у моральному оцінюванні у процесі застосування правової норми, зокрема і при її тлумаченні [166, с. 78].

Для права важливим є не моральне оцінювання як внутрішній інтелектуальний та емоційний процес, а вплив його результатів на формування правозастосувального рішення, врахування у ньому моральних чинників [300, с. 24]. Тому, враховуючи предмет нашого дослідження, вестимемо мову про моральне оцінювання, що має вираження в актах правозастосування та правотлумачення.

Способами такого відображення визначаються:

1) випадки, коли моральна аргументація виражається у формі правової аргументації. Переважно це відбувається при застосуванні норм, що містять

морально-оцінювальні поняття. У таких випадках здійснення моральної оцінки виступає змістом юридичної кваліфікації морально-значущих фактів;

2) використання моральної аргументації як основного чи додаткового обґрунтування правозастосувального рішення. Як правило, це має місце при застосуванні морально-оцінювальних понять, обґрунтуванні застосування чи незастосування юридичних норм при їх колізії чи наявності прогалин у законодавстві, прийнятті рішень;

3) неявне відображення моральної оцінки в тексті правозастосувального акта, за якого існують підстави вважати, що обрати конкретний варіант вирішення справи правозастосовця спонукали міркування морального характеру. У межах останнього наводяться як приклади судові рішення, у яких не згадуються моральні принципи, однак, на переконання дослідників, мала місце моральна оцінка у процесі застосування правової норми [271, с. 74 – 75].

Таким чином, вплив моралі на правозастосувальну діяльність проявляється у прямій та непрямій формах. Не видається можливим з огляду на особливості правозастосувального процесу з'ясування способів впливу моралі на таку діяльність у непрямій формі. Адже не завжди в акті правозастосування деталізується процес прийняття рішення та не повною мірою вказуються усі фактори, що на це рішення вплинули. Отож видається можливим проаналізувати правозастосувальну діяльність з метою виявлення проявів прямої форми впливу моралі на цю діяльність.

Як зазначалося, підстави морального оцінювання можуть бути як юридичні, так і фактичні. Юридичні підстави морального оцінювання визначаються як норми і принципи права, що фактично перетворюють моральне оцінювання на юридично дозволене або обов'язкове. Іншими словами, це сформульовані за допомогою морально-оцінкових понять норми та інші положення законодавства, а також і морально-правові принципи, з яких випливає право або обов'язок суб'єкта правозастосування здійснити ціннісне оцінювання суспільних явищ, яким законодавець надав юридичного значення [326, с. 74–75].

На основі аналізу наукової літератури, а також законодавства України видається, що моральне оцінювання у процесі правозастосування здійснюється на підставі застосування: моральних принципів; правової норми, яка прямо відсилає суб'єкта правозастосування до норм моралі; правової норми, що містить морально-оціночне поняття або таке поняття, яке інтерпретується з урахуванням моральних критеріїв.

Для правозастосувача моральне оцінювання може бути як юридично обов'язковим, так і залежати від його волі, тобто бути факультативним [296, с. 7–8; 347, с. 83–85; 107]. Одним із факторів, що впливають на обов'язковість чи факультативність морального оцінювання, є різновид оцінюваних понять, які містяться у тексті правової норми. Як приклад, наводяться такі моральні поняття, як «гідність», «цинізм»; інша група понять містять як моральні, так і позаморальні оцінки – «розумність», «несправедливі умови договору», оскільки знаходяться на стику етичного, психологічного, економічного чи іншого виду пізнання.

Підставами факультативного морального оцінювання є використання оцінювальних понять, що належать до сфери моралі лише термінологічно («справедлива ціна» – критерії розсуду є суто кількісно-економічними), а також понять, які формально не належать до сфери моралі, однак їх використання може зумовити необхідність морального оцінювання.

Детально про підстави морального оцінювання, що виражені у законодавстві України, йшлося у другому розділі при аналізі впливу моралі на правотворчість. Правові підстави морального оцінювання є проявом прямого впливу моралі на правотворчість.

Розглядаючи морально-правові принципи як підставу морального оцінювання, зупинимось на деяких теоретичних моментах.

У науковій юридичній літературі принципам права приділена значна увага. Більшість дослідників відзначають їх вагому роль у правовому регулюванні суспільних відносин. Попри це, науковці не завжди підтримують позицію своїх колег стосовно того, що ж можна вважати принципами права та яку роль вони відіграють у правозастосуванні.

Принципи права визначаються як керівні засади (ідеї), що зумовлюються об'єктивними закономірностями існування й розвитку людини та суспільства і визначають зміст і спрямованість правового регулювання [265, с. 128].

Оскільки із розвитком юридичної науки у сфері праворозуміння вирізняють інтегруючі концепції природно-правового і позитивістського типів праворозуміння, зазначені вище групи розуміння сутності принципів права пропонується доповнити ще однією – інтегруючою. Так, деякі науковці розглядають принципи права як інтегруючу категорію природно-правового і позитивістського типів праворозуміння. З позиції «юснатуралізму» Уварова О. О. визначає принципи права як «вимогу або систему вимог до належної або можливої поведінки людей, що відображає визнані у суспільстві цінності і входить до спрямованої на регулювання суспільних відносин ієрархічної єдності», виокремлюючи серед них правові принципи як закріплені в позитивному праві, так і не закріплені в ньому. Принципи права можуть виконувати регулюючу функцію незалежно від їх закріплення у джерелах права. Легітимація є останньою стадією формування принципів права і може мати різні форми, зокрема проявлятись у безпосередньому їх застосуванні при вирішенні судової справи [337, с. 40]. Прихильники такого підходу зазначають, що основоположні принципи «живуть» не лише в текстах законів, а насамперед, у свідомості суб'єктів права; вони фактично проявляють себе через юридичну діяльність, а в юридичних актах лише знаходять своє підтвердження [183, с. 5, 26–27].

Іншої позиції дотримується науковець Фролов С. Є., який переконаний, що принципами права є лише ті, які прямо чи опосередковано закріплені в нормативно-правових актах. Принципи ж, які не знайшли свій вираз у законодавстві та існують лише у формі ідей, ідеалів тощо, є принципами правосвідомості [345, с. 10, 16].

Науковець Рабінович С. П. для з'ясування змісту принципів права пропонує розмежовувати принципи юридичної діяльності (принципи права в широкому, соціологічному розумінні) та принципи державно-юридичного права (принципи права у вузькому розумінні, принципи системи об'єктивного права). Перше

визначається як найбільш загальні форми й способи смислового, логіко-структурного, цілісно-ієрархічного та функціонально-цільового впорядкування юридичної діяльності, друге – як його специфічна внутрішня форма. Правовий принцип, зазначає дослідник, є сутнісною характеристикою певної групи юридичних норм, основою змістової єдності та цілісності нормативного юридичного регулювання. Тому й окремий нормативний припис писаного права, в якому прямо закріплено певний принцип, може лише виражати (правильно чи хибно, адекватно чи неадекватно) відповідний принцип як властивість деякої системної цілісності (інституту, галузі, системи права, правової системи). «Документальна», писана форма є способом об'єктивації, «матеріалізації» принципів, але не формою їх існування, яка за своєю суттю є діяльнісною, а не документальною. Таким чином, необхідно розрізняти іманентні форми (способи) існування принципів права та форми їх законодавчого чи іншого позитивно-правового закріплення [269, с. 329–330].

Зважаючи на предмет нашого дослідження та визначені методи його здійснення, вважаємо за необхідне підтримати позицію тих науковців, які принципи права визначають як керівні засади (ідеї), що зумовлюються об'єктивними закономірностями існування й розвитку людини та суспільства; визначають зміст і спрямованість правового регулювання; прямо чи опосередковано закріплені в нормативно-правових актах.

Враховуючи зазначене, правовою підставою морального оцінювання у правозастосуванні є об'єктивований у законодавстві морально-правовий принцип.

У цьому контексті зазначимо позицію КС у справі про охоронюваний законом інтерес [287], згідно з якою справедливість та добросовісність визначаються загальноправовими засадами.

Попри полеміку у науковому колі щодо виокремлення морально-правових принципів пропонуємо віднести до них принципи справедливості, гуманізму, добросовісності [29, с. 11]. Зауважимо, що моральний характер мають саме загальноправові, універсальні принципи. Слід відзначити важливість таких принципів у правовому регулюванні, адже при кожному правозастосуванні ці

загальні принципи мають враховуватися, а отже, припускаємо, що моральне оцінювання має місце у кожному із випадків правозастосування.

З позиції моралі *справедливість* є одним із її фундаментальних та головних принципів. Принцип справедливості є засадою інтерпретаційної діяльності, згідно з якою відповідні норми права мають тлумачитися з урахуванням індивідуальності випадків та потреб конкретної людини, а також спираючись на уявлення про справедливість, сформовані у певний час у певному суспільстві, та в результаті якої кожен повинен отримати належне. Справедливість – загальне співвідношення цінностей, благ, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про добро і зло, сутність людини, її гідність і невід'ємні права.

Справедливість як моральна категорія доволі часто наводиться у якості аргументації прийнятого Конституційним Судом України рішення. Конституційний Суд у деяких своїх рішеннях щодо офіційного тлумачення положень законодавства протиставляє ці положення законодавства справедливості як складовій конституційного принципу верховенства права.

Суди при вирішенні справ акцентують увагу на тому, що вимога справедливості, добросовісності та розумності цивільного законодавства практично виражається у встановленні його нормами рівних умов для участі всіх осіб у цивільних відносинах, закріпленні можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу, поєднання створення норм, спрямованих на забезпечення реалізації цивільного права, з шануванням прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства тощо. При цьому справедливість трактують як визначення нормою права обсягу, межі здійснення і захисту цивільних прав та інтересів особи адекватно її ставленню до правових норм, добросовісність означає прагнення сумлінно захистити цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків [278].

Аналізуючи принцип справедливості у контексті правозастосування, наведемо позицію дослідника, що деякі норми права є «не зовсім справедливими, але моральними (милосердними) правилами»: дозволено стягувати (як виняток)

утримання з повнолітніх дітей на користь їх батьків, які ухилялися від виконання батьківських обов'язків (ч. 1 ст. 204 СК України); дозволено повністю або частково звільнити особу від сплати заборгованості за аліментами, якщо вона виникла у зв'язку з тяжкою хворобою чи іншою обставиною, яка має істотне значення (ч. 2 ст. 197 СК України) [302].

З такою оцінкою автора важко погодитись, адже, на наше переконання, справедливе рішення не може суперечити моральним засадам суспільства, оскільки справедливість є одним із елементів моралі. У зазначених випадках має місце застосування права за результатами морального оцінювання. Прийняте суддею рішення буде ґрунтуватися на його оцінці обставин справи та його баченні справедливості. Прийняте рішення ймовірно не буде справедливим для тієї сторони спору, не на користь якої прийнято рішення, адже сам факт існування спору означає різне бачення учасників процесу справедливого урегулювання відносин, що між ними виникли.

Щодо *принципу гуманізму*, то зазначимо наявність наукової полеміки стосовно співвідношення принципів гуманізму, справедливості та добросовісності [135, с. 24-28]. Ми підтримуємо позицію тих, які вважають «гуманізм – складовою частиною уявлень про справедливе ставлення до людини та суспільства в цілому» [15, с. 117; 111, с. 30]. Принципи гуманізму та добросовісності є конкретизацією принципу справедливості, ці принципи співвідносяться як частина та ціле [341, с. 103].

Основною вимогою принципу гуманізму є забезпечення відповідному суб'єкту внаслідок інтерпретації норм права найбільш поблажливого до нього ставлення при беззаперечному визнанні його гідності.

Поняття гідності містить у собі уявлення про цінність індивіда, наскільки у нього яскраво виражене особистісне начало та усвідомлення приналежності до людського роду. У почутті гідності акумульована самоповага особистості, недопустимість посягань на її суб'єктивність, свободу.

Засада гуманізму найбільш повно проявляється в кримінальному та кримінально-процесуальному праві, оскільки саме в цих галузевих науках

широкого розповсюдження набув термін «гуманізація», що означає зміну погляду закону на кримінально карані діяння в бік пом'якшення чи скасування відповідальності. Однак правозастосувальна діяльність ґрунтується на принципі гуманізму і в інших галузях та сферах права, зокрема у сфері прав людини.

Наприклад, Конституційний Суд, розглядаючи питання про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання, наголосив, що діяльність державних правотворчих і правозастосувальних органів має здійснюватися за принципами, зокрема, гуманізму [292].

Ведучи мову про принцип *добросовісності*, зазначимо, що цей принцип ґрунтується на відомій ще римському праву доктрині добросовісності «bona fides» – це власна чесність і довіра до чужої чесності, вірність даному слову, моральний обов'язок усіх людей виконувати власні зобов'язання, у чому б вони не втілювались [13, с. 131]. Науковці зазначають, що принцип добросовісності полягає у провадженні інтерпретаційної діяльності відповідно до ціннісних орієнтирів суспільства, усвідомленні людиною необхідності сумлінно ставитися до будь-яких актів своєї поведінки [203, с. 19–20].

Принцип добросовісності можна визначити як вимогу, що відображає сумлінне, чесне та порядне ставлення суб'єкта до власних дій з наміром сумлінного їх виконання [204, с. 12].

Варто зазначити, що регулююча роль принципів права визнається як романо-германською, так і англосаксонською правовими сім'ями. У XX столітті ця тенденція посилилася, оскільки, як слушно зазначає Погребняк С.П., у західних суспільствах серед представників юридичної професії та населення формується авторитетна загальна думка, що позитивне право має відповідати певним змістовим моральним стандартам – справедливості, рівності, свободі, гуманізму [184, с. 14].

Наступною підставою морального оцінювання є правова норма, що містить морально-оціночне поняття або поняття, яке дифініціюється з урахуванням морально-оціночних понять. Правова норма, що містить морально-оціночне

поняття, розглядалась нами у якості способу прямої форми впливу моралі на правотворчість у попередньому розділі.

Елементи структури морального оцінювання

В останніх наукових дослідженнях морального оцінювання зазначається, що до елементів структури морального оцінювання варто відносити:

- суб'єкт – особа чи орган, що здійснює оцінювання;
- об'єкт – явища чи процеси, які підлягають оцінці;
- предмет – моральна значимість об'єкта, яка встановлюється в процесі оцінювання;
- критерії – морально значущі елементи та/або властивості об'єкта, на основі яких здійснюється його оцінювання;
- еталон – нормативна модель об'єкта оцінювання, сформульована на основі деонтичних уявлень, які існують у суспільній чи індивідуальній свідомості;
- чинники, що впливають на вибір (або на формування) оцінкового еталону (чинники-детермінанти оцінювання та його «фонові» чинники) [325, с. 130].

Отже, у контексті нашого дослідження проаналізуємо юридично значущі ознаки та особливості тих структурних елементів морального оцінювання, що визначають способи впливу моралі на правозастосування (зокрема суб'єкт, об'єкт та чинники морального оцінювання). Така вибірковість зумовлена потребами практики у загальнотеоретичному аналізі окремих структурних елементів морального оцінювання для вирішення тих проблемних питань, що виникають у процесі правозастосувальної та правотлумачної діяльності.

Об'єкт морального оцінювання у літературі визначається як те, з приводу чого здійснюється оцінкова діяльність. Його ж предметом виступають моральна значущість об'єкта оцінювання, зокрема моральнісні характеристики відносин, вчинків, явищ, яким законодавець надав юридичного значення [331, с. 70].

Серед об’єктів морального оцінювання, закріплених у законодавстві, в юридичній доктрині виокремлюють такі, що мають «поведінковий» і «неповедінковий» характер.

Поведінкові об’єкти морального оцінювання визначаються у законодавстві України як злочини (наприклад злочини проти моральності) та як адміністративно-правові правопорушення. У цих випадках перед суддею стоїть завдання визначити, чи є дії особи такими, що порушують моральні норми суспільства, а в окремих випадках від ступеня невідповідності цим нормам залежить і правова кваліфікація: так, у випадку хуліганства є ключовим визначити, чи порушення громадського порядку супроводжувалось винятковим цинізмом, оскільки у цьому випадку буде вестися мова про злочин.

Науковцями пропонується позиція, згідно з якою усі об’єкти морального оцінювання можна лише умовно назвати неповедінковими, адже оцінка кожного з них є опосередкованою оцінкою певної поведінки окремої людини чи групи людей. В об’єктах же другої групи поведінкові аспекти немовби «випадають із поля зору», оскільки опосередковуються, на перший погляд, «неповедінковими» термінологічними конструкціями. Насправді ж моральна оцінка як така поза людською діяльністю і відносинами взагалі неможлива [325, с. 92].

Однак при деяких злочинних діях проти моральності моральне оцінювання здійснюється не щодо дій особи, а оцінюється змістовність інформаційної продукції, що виступає предметом злочину (неповедінковий об’єкт). Це стосується, наприклад, порнографічних творів або творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію. Варто зазначити, що у таких справах призначається мистецтвознавча експертиза, висновок якої є допустимим доказом по справі. Саме моральне оцінювання експерта є визначальним при розгляді таких справ.

Суб’єктом оцінки є особа чи група осіб, які, як вважається, «виражаючи певну оцінку, приписують цінність деякому предмету» [88, с. 21].

Суб’єкт, який під час правозастосування здійснює моральне оцінювання, не генерує, а радше відшукує оцінку, яку суспільство дає певному явищу чи вчинку з

точки зору моралі. Аналізуючи наукову літературу у цій сфері, зазначимо позицію, згідно з якою справжнім суб'єктом моралі (а отже, і моральних оцінок) завжди виступає суспільство в цілому [136, с. 61; 332, с. 22]. Вказується, що правозастосування повинне ґрунтуватися не на індивідуальній, а на суспільній правовій і моральній свідомості [353, с. 180]. Виходячи з цього суб'єкт морального оцінювання під час правозастосування характеризується «подвійністю».

На наше переконання, суб'єкт морального оцінювання завжди є індивідуально-визначеним (експерт, суддя тощо). Однак підтримуємо думку науковців про те, що такий суб'єкт, оцінюючи явища дійсності, повинен відшуковувати об'єктивні критерії, які б надали процесу оцінювання загальнозначимий характер навіть попри власні переконання [106, с. 200; 330, с. 99; 331, с. 70]. Особливість здійснення морального оцінювання державно-владним суб'єктом полягає у тому, що він має керуватися своїми індивідуальними уявленнями про критерії моральності, але також повинен брати до уваги домінуючі у суспільстві моральні принципи і норми (зокрема шляхом урахування позицій інших державних та громадських інституцій).

Для прикладу зазначимо, що під час проведення експертних досліджень складних матеріалів Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі співпрацювала з провідними науковими установами різного спрямування, зокрема Українським інститутом національної пам'яті, Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, Інститутом психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, Науково-дослідним інститутом вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України, Інститутом філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інститутом держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Національною академією Служби безпеки України та іншими. Тобто суб'єкт експертного дослідження здійснював моральне оцінювання також і на основі результатів морального оцінювання інших суб'єктів, які були до цього залучені.

Так, приймаючи рішення стосовно інтернет-публікації під назвою «Признать военные преступления украинского Президента и Правительства», Національна експертна комісія прямо зазначила, що при визначенні характеру публікації бралися до уваги висновки фахівців Національної академії внутрішніх справ МВС України та Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України. Згідно з рішенням Національної експертної комісії, ця публікація віднесена до продукції, що може нанести шкоду моральності суспільства, оскільки містить інформацію, яка належить до антиукраїнської пропаганди та є прикладом неприхованого маніпулювання громадською думкою [295].

Стосовно суб'єктів морального оцінювання із зарубіжної практики для прикладу зазначимо, що у Литві функцію державного регулювання обігу інформаційної продукції, що впливає на суспільну мораль, зокрема кінопродукції й телепрограм для неповнолітніх, здійснює Експертна комісія при Міністерстві культури Литовської Республіки спільно з Радою Литовського радіо й телебачення. Їх діяльність полягає у перегляді та, за результатами фахової оцінки, наданні індексації продукції, яка поширюється у вітчизняному кінопрокаті і телеефірі. За свідченнями фахівців Експертної комісії Литви, у їх роботі широко використовується досвід інших країн – Великої Британії, Фінляндії, Швеції, в яких створені професійні сайти відповідних служб. Литовські експерти на основі інформації, розміщеної на цих сайтах, виносять рішення щодо застосування ступеня індексації для тих чи інших фільмів, відстежують дискусії навколо певних кінофільмів [114].

Стосовно власного переконання та думки громадськості щодо моральності при правозастосуванні зазначимо, що на практиці проблематика «подвійності» суб'єкта оцінювання загострюється. Суддя здійснює правосуддя на основі Конституції і законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права, що включає справедливість як морально-правовий принцип [259, ст. 48]. Окрім того, суддя складає присягу, відповідно до якої він присягає об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно, справедливо та кваліфіковано

здійснювати правосуддя, керуючись принципом верховенства права. Також для прикладу експерт надає обґрунтований об'єктивний висновок на основі власних спеціальних знань [257, ст. 1, 12]. У випадку, якщо висновок судді чи експерта не співпадає з позицією «більшості», то вони належить до «меншості» та можуть бути звинувачені у суб'єктивному підході до оцінки обставин справи. Але ж у випадку здійснення експертизи саме позиція та висновок експерта є ключовими.

У свою чергу, полеміка щодо суб'єкта морального оцінювання породжує дискусії науковців стосовно чинників (детермінантів) такого оцінювання.

Як зазначає Косович В. М., внутрішня інтелектуально-вольова позиція суб'єкта оцінювання стосовно оцінюваних фактів формується внаслідок поєднання низки елементів і чинників, головними серед яких є: аксіологічні орієнтації та аксіологічні установки, правові установки, психічні властивості суб'єкта оцінювання під впливом різноманітних визначальних чинників. Основними чинниками, що впливають на моральне оцінювання, дослідник визначає саме суб'єктивні, внутрішні чинники (елементи), хоча й певною мірою об'єктивуючи їх, зокрема, прив'язкою ціннісних орієнтацій й установок правозастосовця до відповідних аксіологічних орієнтацій більшості членів суспільства. Продовжуючи свою думку, науковець зазначає, що ті ж чинники, які не є виключно суб'єктивними, а є зовнішніми стосовно правозастосовця (наприклад оцінки інших суб'єктів правозастосування, стан моралі у суспільстві), вчений відносить до опосередкованих, тобто таких, що впливають на оцінювання не прямо, а через аксіологічні орієнтації, аксіологічні та правові установки, психічні властивості суб'єкта оцінювання [105, с. 33, 166].

У науковій літературі також акцентується увага на чинниках, що є об'єктивні щодо свідомості правозастосовця. На думку Кашаніної Т. В., ними можуть бути політика, правосвідомість, мораль, судова практика, громадська думка тощо [91, с. 8].

Отже, одним із факторів впливу моралі на правозастосування є моральні якості суб'єкта правозастосування. Цей вплив важко деталізувати, відрізнити від інших якостей суб'єкта, однак вважаємо за доцільне його виокремлювати. Такий

вплив моралі є непрямим за аналогією з непрямим впливом моралі на правотворчість, про який йшлось у попередньому розділі.

3.2. Вплив моралі на практику судових органів

Наукове дослідження впливу моралі на судову практику має доволі важливе теоретичне і практичне значення, оскільки саме у процесі судового розгляду справи від трактування, розуміння правозастосувачем вимог змісту принципів і норм моралі значною мірою залежить винесення справедливого рішення.

Ми виокремлюємо серед суб'єктів правозастосування судові органи, оскільки розгляд справи у суді свідчить про конфліктність у суспільних відносинах. У тих справах, у процесі розгляду яких здійснюється моральне оцінювання, їх вирішення тією чи іншою мірою залежить від оцінки суддею обставин справи (у тому числі моральної), а також його розсуду стосовно застосування відповідної правової норми. Саме під час судового розгляду визначаються, встановлюються відносно сталі критерії моральної оцінки, а особливо під час розгляду справи судами вищих інстанцій. Ці особливості судового правозастосування, під час якого здійснюється моральне оцінювання, розкриваються у цьому підрозділі.

Виклад результатів дослідження впливу моралі на практику судових органів передує викладу такого дослідження на практику інших державних органів, оскільки цим підкреслюється важливість суддівської діяльності у правовому регулюванні. Також це зумовлено тим, що саме судові органи частіше порівняно з іншими державними органами вдаються до морального оцінювання у процесі правозастосувальної діяльності.

Загалом, у правозастосувальній діяльності суддівській практиці відводиться вагома роль. Саме на цій стадії правового регулювання із залученням судових органів стає ймовірним забезпечити можливість реалізації низки прав і свобод особи, а також захистити порушені права і таким чином досягти справедливості.

При дослідженні впливу моралі на правозастосування закономірним є взаємозв'язок способів цього впливу та галузі права. Наприклад, у кримінальному

праві кожне діяння може вважатися аморальним. У деяких випадках морально-оціночні поняття мають кваліфікуюче значення. Як приклад, при оцінці хуліганства – при правозастосуванні використання моральних норм відповідними суб'єктами (працівниками правоохоронних органів, суддями) є обов'язковим.

Окрім того, прояв моралі у кримінальному праві проявляється у можливості індивідуалізувати міру покарання і саму ситуацію залежно від конкретних обставин – пом'якшуючі та обтяжуючі обставини.

Специфіка впливу моралі на вирішення цивільних справ, на відміну від кримінальних, полягає у тому, що у першому випадку нормам моралі відводиться дещо більша роль, ніж у другому, тобто сфера дії моралі більш широка. Законодавець встановлює, що певна сфера суспільних відносин врегульовується і з врахуванням моральних принципів і норм, що під час правозастосування проявляється у оцінюванні обставин справи з позиції моралі.

Застосування моральних принципів та здійснення морального оцінювання при тлумаченні правової норми, а також можливість застосовувати моральну норму іноді призводить до конкуренції правової та моральної норми.

Науковці радянського періоду зазначали, що суперечності закону нормам моралі повинні бути установлені самим законотворцем, а ті, хто застосовують правові норми, можуть внести конкретні законотворчі пропозиції у відповідні органи. Порушення закону не може бути виправдано жодними посиланнями на «місцеву» чи «відомчу» доцільність або на необхідність захисту чиїх-небудь «життєвих інтересів», оскільки у законах висловлюється воля усього народу і втілюється загальнодержавна мета [144, с. 333; 4, с. 143].

Продовжуючи думку, дослідники, говорячи про співвідношення права і моралі у суддівській діяльності, зазначали, що у жодному разі не можна допускати, щоб суди надавали перевагу нормам моралі над нормами права. Мораль повинна сприяти точному дотриманню права, а не підміняти його. Відступ від вимог права неминуче призведе до свавілля, до порушення законності. Практика судів, що, порушуючи вимоги законів, не зважали на жодні мотиви, що обумовили таке порушення, не може схвалюватися. Наявність таких

суперечностей є підставою лише для становлення питання про зміну такого закону [301, с. 11].

Однак варто зазначити, що суддя, який не звертається у процесі правозастосування до принципів права, ризикує бути звинуваченим у «сліпоті до соціальних цінностей, «автоматизмі» або недостатній обґрунтованості рішень» [346, с. 206]. Адже завдання судді – не просто застосовувати закон, а постійно приводити чинний правопорядок у відповідність із справедливістю. Зазначається, що «якою б великою не була влада законодавців щодо ухвалення загальних рішень, конкретне їх використання все ж залежатиме від судової влади; а оскільки йдеться про застосування закону в тому чи в тому випадку, то лише тоді ми й можемо з'ясувати справжню правову «інтенцію» постанови, вона буде вплетена у складний гобелен попередніх законів та інших постанов, котрі виступають єдиним цілим; відповідно суди мають вельми значні можливості надавати громадянам захист, відповідальність за який покладає на них принцип верховенства права» [8, с. 24]. Особливу роль у цьому процесі відіграють конституційні суди, які при тлумаченні конституційних норм і здійсненні контролю за конституційністю законів конкретизують вимоги права [360, с. 63].

Зазначається, що відступ від встановлених законом загальних правил з моральних міркувань можливий лише у випадках і на підставах, які теж передбачаються законом. Судові та інші правозастосувальні органи мають право прийняти до уваги міркування морального характеру при вирішенні юридичної справи (наприклад при призначенні конкретної міри покарання). Однак, знову-таки, це відбувається тому, що суду чи іншому суб'єкту правозастосування законом надана можливість здійснювати у відповідних межах індивідуальне регулювання [143, с. 128].

Така ситуація може виникнути тоді, коли суддя (чи інший суб'єкт правозастосування) у конкретній ситуації стикається із неправовим законом, що «не виконує свого призначення та явно суперечить вимогам моралі, природного права, здоровому глузду, оскільки право повинне бути інструментом досягнення саме справедливості» [350, с. 20].

У контексті наведеного зазначимо, що Г. Радбрух таким чином визначив критерій розрізнення правового і неправового закону: коли чинне право є остаточно несумісним із справедливістю та як «несправедливе право» повністю заперечує її, воно як неправове не повинне застосовуватися, оскільки «право, включаючи і позитивне право, неможливо визначити інакше, як порядок і сукупність законів, покликаних за своєю сутністю слугувати справедливості» [272, с. 234].

Із закріпленням у Конституції України принципу верховенства права та усвідомленням його змісту правниками «поняття права вже не зводиться до сукупності правових норм, які виражають волю держави і забезпечують її примусовими санкціями, а визначається через позитивні соціальні регулятори – справедливість, мораль, звичаї, традиції, принципи права…» [57, с. 51].

Таким чином, керуючись закріпленим в Основному Законі принципом верховенства права і дотримуючись справедливості при вирішенні конкретної ситуації, суб'єкт правозастосування може застосувати моральну норму як справедливу норму, на відміну від норми закону, яка у цьому випадку не є такою. Унаслідок цього моральна норма санкціонується і набуває ознак правової, втілюючи верховенство права.

Загалом, проаналізувавши сучасну наукову літературу стосовно розсуду судді при прийнятті ним рішення, зазначимо поширену серед науковців позицію, що при наявності випадків, коли рішення судді не може бути обґрунтованим за допомогою позитивного закону, а суддя усвідомлює його правову несправедливість, то необхідним є звернення до принципів верховенства права, справедливості, гуманізму, рівності тощо [190].

У доктрині права поняття судового угляду розглядають по-різному: як суб'єктивне право суду; обов'язок суду; можливість суду зробити вибір; повноваження суду; діяльність суду; форма правозастосування тощо. Незважаючи на різноманітні тлумачення, в основі судового угляду науковці вбачають певну міру свободи судді і щодо застосування права, і щодо вибору варіанта вирішення юридичного спору. Здійснення судового угляду пов'язано із праворозумінням

судді. Прихильники принципу верховенства закону розглядають судовий угляд як правозастосувальну діяльність судді з вибору одного з передбачених законом варіантів вирішення юридичного спору. Свобода судді у такому випадку обмежується рамками закону як щодо здійснення судового угляду, так і щодо застосування права.

При цьому виокремлюють випадки застосування норм моралі при здійсненні судового угляду: 1) суддя застосовує норму права, яка наділена етичним змістом, а відтак аргументує її застосування нормами моралі. Моральні норми права дають змогу приймати рішення на началах справедливості, гуманізму, законності, пропорційності тощо; 2) суддя враховує норми моралі, вирішуючи питання про те, який саме з допустимих варіантів рішення є найбільш прийнятним у випадку колізії норм права, прогалин у законодавстві. Закон, який суперечить моральним вимогам, не повинен діяти, оскільки застосування юридичної норми досягається за допомогою моральної аргументації прийняття судового рішення contra legem. На прийняття рішення у цих випадках впливає правосвідомість судді, яка відображає морально-правову сукупність уявлень, ідей, поглядів [54, с. 298–299].

На переконання науковця Щербак С.В., суддівський розсуд – це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на законне, об’єктивне, неупереджене і справедливе вирішення спірних питань, що виникають у судочинстві або є предметом розгляду у випадках, дозволених або неврегульованих законом [362].

У юридичній літературі пропонується розрізняти правові та позаправові причини існування суддівського розсуду. До правових причин пропонується відносити абстрактний характер права (законодавець оперує абстракціями, а суддя зіштовхується із реальною дійсністю), особливості законодавчої техніки (свідоме закріплення законодавцем оціночних понять) та недоліки законодавчої техніки. До позаправових – утвердження визнання у практиці судів континентальної Європи судового права та герменевтичний підхід до права,

зумовлений необхідністю здійснення казуального тлумачення і знаходить прояв у проблемі співвідношення «букви» й «духу» права [119, с. 19–24].

Дехто з науковців, розглядаючи у 90-х роках XX століття питання суддівського розсуду, порівнювали останній із свавіллям, заперечуючи його існування [97]. Сучасні ж дослідники суддівського розсуду слушно відзначають про те, що дискреційні повноваження судді необхідно розглядати не як перешкоду для реалізації принципу законності, а як об'єктивно обумовлений елемент судового правозастосування, що має велике значення для реалізації завдань судочинства. Більше того, коли суддя реалізує надані йому дискреційні повноваження, він опирається не тільки на законодавчі приписи, а й на «дух закону», правові принципи, засадничі ідеї, правові і моральні цінності [370, с. 13].

Усе це підводить нас до питання моральних якостей суддів, суддівської етики та моральної відповідальності. Одними із перших актів, що приймались міжнародною спільнотою у сфері морально-етичної відповідальності суддів, є «Основні принципи незалежності судових органів», прийняті VII Конгресом ООН (серпень–вересень 1985 р., Мілан); Резолюція 40/32 та 40/146, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада та 13 грудня 1985 року та інші [158]. Згідно з цими актами, особи, відібрані для судових посад, повинні мати, зокрема, високі моральні якості та здібності.

Питання морально-етичної відповідальності суддів у різних країнах вирішувалося прийняттям відповідних нормативно-правових актів, які покликані врегулювати саме морально-етичну сферу суддівської поведінки. Такі акти прийняті, зокрема, Естонією, Японією, Литвою, Словацькою Республікою, Словенією, Італією, Молдовою, Польщею, Швецією, Норвегією, Румунією та іншими країнами [133].

В Україні Радою суддів у 2002 році був прийнятий Кодекс професійної етики суддів, а у 2013 році – він прийнятий у новій редакції. Відмінністю цього Кодексу від деяких зарубіжних аналогійчних кодексів є те, що порушення правил етичної поведінки, встановлених вітчизняним Кодексом суддівської етики, не можуть самі по собі застосовуватися як підстави для притягнення суддів до

дисциплінарної відповідальності та визначати ступінь їх вини (на відміну від Молдови чи деяких інших країн) [159, с. 265–271].

Також варто згадати Бангалорські принципи діяльності судді, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН № 2006/23 від 27.07.2006 р. Зазначені у цьому акті принципи мають на меті встановлення стандартів етичної поведінки суддів. Вони мають використовуватися суддями як керівництво, а судовою системою – як основа для регламентації поведінки суддів. Вони також покликані сприяти кращому розумінню й підтримці судової гілки влади з боку представників виконавчої та законодавчої влади, а також адвокатів і суспільства в цілому. Ці принципи передбачають відповідальність суддів за свою поведінку перед певними інституціями, заснованими з метою забезпечення дотримання судових стандартів, які самі є незалежними й неупередженими і покликані посилювати, а не применшувати значимість існуючих правових норм і правил поведінки, що зобов'язують суддів [12].

Система правосуддя в Україні постійно удосконалюється з метою досягнення справедливості при правосудді. Так, після того, як протягом 2013–2014 рр. інститут незалежності суддів від політичних процесів, що мали місце у нашій державі, повністю був дискредитований, було прийнято Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» від 08.04.2014 № 1188-VII [208], яким запроваджено проведення спеціальної перевірки суддів судів загальної юрисдикції як тимчасового посиленого заходу з використанням існуючих процедур розгляду питань про притягнення суддів судів загальної юрисдикції до дисциплінарної відповідальності і звільнення з посади у зв'язку з порушенням присяги.

Через те, що участь народу України у процесі правосуддя через суд присяжних обмежена виключними випадками, моральні якості судді при оцінці обставин справи відіграють значну роль. Важливе значення, що відводиться етиці майбутнього судді, зумовлене високим суспільним призначенням суду та особливим характером судової діяльності [328, с. 75–85]. Усе це стає більш

очевидним у зв'язку з тим, що 80,4 % респондентів вважає актуальним і необхідним вирішення проблеми чесного правосуддя в нашій країні [151, с. 5–10].

Особливу увагу привертає реформування системи правосуддя, що передбачається Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII. У контексті нашого дослідження проаналізуємо новели законотворця щодо особистих якостей судді, зокрема його доброчесності.

Для науковців термін «доброчесність» не є новим. Доброчесність – постійна спрямованість волі людини на те, що з точки зору суспільної моралі є добро. У свою чергу, ця чеснота сама є моральним благом і етичною цінністю [58].

Словники визначають «доброчесним» того, хто живе чесно, дотримується усіх правил моралі, хто є проявом чесності і моральності [31, с. 151; 307, с. 306].

Президент Європейської асоціації адміністративних суддів Едіт Целлер слушно зауважила, що визначення змісту поняття «доброчесність» залежить від національних особливостей кожної країни, її історії та нинішнього стану справ. І «те, що розуміють під поняттям «доброчесність» в одній країні, не завжди підходить для іншої країни» [75].

У ст. 4 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015, де йдеться про принципи державної служби, зазначається, що принцип доброчесності – це спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень [239].

У сучасній літературі під доброчесністю ж судді розуміється те, що суддя передусім є стійким до будь-яких корупційних впливів і не використовує свій статус для задоволення будь-яких особистих потреб [150, с. 75–76]. Проте таке трактування доброчесності судді є неповним, адже воно обмежується лише антикорупційними характеристиками. Також пропонується визначення «доброчесності як морально-етичного фундаменту діяльності судді, який визначає межу та спосіб поведінки, що має ґрунтуватися на принципах добрих відносин з особами, суспільством і державою, а також чесності в способі життя, виконанні професійних обов'язків та розпорядженні матеріальними ресурсами» [51, с. 5].

Однією із вимог до кандидата на посаду судді – згідно зі ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 [259] – є доброчесність. Невідповідність цій характеристиці кандидата на посаду судді має певні негативні наслідки. Зокрема, Вища рада правосуддя може відмовити у внесенні Президентові України подання про призначення судді на посаду через наявність обґрунтованого сумніву щодо відповідності кандидата критерію доброчесності. Однак у самому названому Законі не визначається зміст поняття «доброчесність». Отож спробуємо з'ясувати, що саме мається на увазі у цьому Законі, коли йдеться про доброчесність.

З аналізу ст. 83 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» очевидно, що доброчесність є одним із критеріїв кваліфікаційного оцінювання разом із компетентністю (професійна, особиста, соціальна тощо) та професійною етикою.

У декларації доброчесності судді, крім іншого, зазначаються твердження про відповідність рівня життя судді наявному в нього та членів його сім'ї майну і одержаним ними доходам; своєчасне та повне подання декларацій особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та достовірність задекларованих у них відомостей.

Декларація доброчесності судді може містити *інші твердження*, метою яких є перевірка доброчесності судді. Тобто перелік відомостей, які стосуються доброчесності, не є вичерпним.

Також, аналізуючи вже згадане положення названого вище Закону про те, що Вища рада правосуддя може відмовити у внесенні Президентові України подання про призначення судді на посаду через наявність обґрунтованого сумніву щодо відповідності кандидата критерію доброчесності *чи* професійної етики *або* інших обставин, які можуть негативно вплинути на суспільну довіру до судової влади у зв'язку з таким призначенням (також див. ст. 87 цього Закону) приходимо до висновку, що у зміст доброчесності, окрім професійної етики, не віднесено «й інші обставини, які можуть негативно вплинути на суспільну довіру до судової влади» у зв'язку з таким призначенням.

Аналізуючи загалом обговорюваний Закон стосовно змісту доброчесності, зауважимо, що у його статтях 85, 106, 109, у яких йдеться про доброчесність, значиться, зокрема, про здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї, законність джерел яких підтверджена; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим ним та членами його сім'ї майну і доходам. Тобто йдеться лише про, так би мовити, матеріальну сферу життя судді і членів його сім'ї. Очевидно, що цим зміст доброчесності не обмежується, однак демонструє акцент законодавця на тому, що вкладено ним у зміст доброчесності.

Намагаючись усе ж дійти до більшої конкретики у з'ясуванні змісту доброчесності (зокрема методом виключення), ми проаналізували Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення, затверджене рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 03.11.2016 № 143/зп-16 [188].

Насамперед зазначимо, що згідно з названим Положенням критеріями кваліфікаційного оцінювання є: 1) компетентність (професійна, особиста, соціальна); 2) професійна етика; 3) доброчесність.

З'ясовано, що оцінка *моральних рис* особистості (таких як чесність, порядність, розуміння і дотримання правил та норм, відсутність схильності до контпродуктивних дій, дисциплінованість й інші показники, оцінка яких передбачена відповідною методикою тестування особистих морально-психологічних якостей) належить до оцінки відповідності судді критерію *соціальної компетентності* (як різновиду компетентності).

Також з'ясовано, що оцінка відповідності судді критерію *професійної етики* встановлюється за такими показниками: відповідність витрат і майна судді та членів його сім'ї, а також близьких осіб задекларованим доходам; відповідність судді вимогам законодавства у сфері запобігання корупції; політична нейтральність; дотримання Кодексу суддівської етики. *Морально-психологічні якості* (інтегративність) визначаються за такими складовими: розуміння і

дотримання правил та норм; здатність відстоювати власні переконання; дисциплінованість; повага до інших.

Таким чином, названі показники віднесені не до доброчесності судді (кандидата), а до оцінки його морально-психологічних якостей.

Відповідність судді критерію *доброчесності* оцінюється (встановлюється) за такими показниками: відповідність витрат і майна судді та членів його сім'ї задекларованим доходам; відповідність поведінки судді іншим вимогам законодавства у сфері запобігання корупції *(зазначені показники названі також як оцінка відповідності судді критерію професійної етики)*; відповідність способу життя судді та членів його сім'ї задекларованим доходам; наявність фактів притягнення судді до відповідальності за вчинення проступків або правопорушень, які свідчать про недоброчесність судді *(тобто за вчинення не усіх проступків або правопорушень)*; наявність незабезпечених зобов'язань майнового характеру, які *можуть мати істотний вплив* на здійснення правосуддя суддею; загальна оцінка інтегративності (доброчесності) за такими складовими: чесність і порядність; контрпродуктивна поведінка *(зазначені складові також стосуються тестування моральних рис особистості в межах оцінки відповідність судді критерію соціальної компетентності)*; схильність до зловживань.

Порядком проведення іспиту та методикою встановлення його результатів у процедурі кваліфікаційного оцінювання, затвердженим рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 04.11.2016 № 144/зп-16, не передбачено відповідної методики встановлення результатів морально-психологічного оцінювання, а також доброчесності. Між тим, про необхідність та доцільність розроблення такої методології зазначається міжнародним експертом Ради Європи у Висновку щодо Регламенту Громадської ради доброчесності (далі – ГРД), підготовленому професором, доктором права Діаною Ковачевою. У ньому запропоновано, щоб ГРД з метою забезпечення прозорого та достовірного результату заздалегідь розробила та опублікувала методологію здійснюваного нею оцінювання суддів і кандидатів на посаду судді. Така методологія, окрім або

на додаток до Регламенту, може встановлювати об’єктивні критерії оцінювання з боку ГРД [32].

Як бачимо з наведеного, деякі показники оцінювання повторюється у різних видах оцінювання, а деякі з тих показників, що, на перший погляд, мали б розкривати зміст поняття «доброчесність», належать до суддівської етики. Таким чином, зазначене у нормативно-правових актах стосовно доброчесності не дає можливості з’ясувати конкретний зміст цього критерію.

Видається, що за змістом доброчесність є однією із категорій моралі, якою оцінюється діяльність особи, зокрема її способу життя, з позиції моралі. Основна відмінність доброчесності від професійної етики полягає у тому, що у першому випадку акцент робиться на діяльності та способі життя особи, а у другому випадку саме професійна діяльність і статус займаної особою посади є в основі оцінки її моральних якостей. Попри це одне і те ж діяння особи може бути об’єктом оцінки (зокрема протилежної) як з боку професійної етики, так і з боку доброчесності. Наприклад, використання суддею свого посадового становища в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб є прямим порушенням суддівської етики. Однак таке використання службового становища може бути «виправданим» метою такого зловживання з позиції оцінки доброчесності цього судді, якщо, скажімо, таким зловживанням було врятовано комусь життя.

При оцінці доброчесності особи береться до уваги, наприклад, її добровільне виконання рішення суду стосовно сплати аліментів на користь неповнолітньої дитини цієї особи чи сплата штрафів за порушення правил дорожнього руху, що свідчить про ставлення особи загалом до обов’язку дотримання законодавства та виконання рішень відповідних державних інституцій. І вже на основі цього ми можемо умовно прогнозувати подальшу поведінку особи вже у якості судді. І якщо особа, ще не будучи представником влади, демонструє нехтування нормами закону, то якою є вірогідність, що ця ж особа буде законослухняною, маючи гарантії недоторканості та наділена імунітетом судді?

Попри недостатню конкретність законодавчих положень щодо змісту поняття доброчесності, норми Закону, які стосуються реформування системи правосуддя, все ж довелось втілювати у життя. Окрема, особлива роль у цьому реформуванні відведена ГРД. Її діяльність, як і весь процес організації конкурсу на посаду судді Верховного Суду, здійснювався під пильною увагою громадськості. Адже вперше в Україні, та й мабуть у світі, конкурс на зайняття такої високої державної посади відбувався за участю громадської інституції, та ще й з її повноваженнями впливати на визначення відповідності кандидатів на зайняття суддівських посад критерію доброчесності та суддівської етики. Пропри усю критику щодо роботи ГРД, що не раз висловлювалась громадськістю, треба віддати належне першопрохідцям у запровадженні участі активної частини українського суспільства у реформуванні судової системи.

Створення ГРД передбачене названим Законом та ним же встановлені правові основи її повноважень. Зокрема, ГРД утворюється з *метою сприяння Вищій кваліфікаційній комісії суддів України (далі – ВККС) у встановленні відповідності судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності для цілей кваліфікаційного оцінювання* [259].

Окрім того Закону, діяльність ГРД регулюється відповідним Регламентом, схваленим її рішенням № 1/2016 від 23.11.2016 [273]. Відповідно до цього Регламенту (ст. 2) завданням ГРД як інструменту громадськості, що встановлений Законом, є утвердження доброчесності та високих стандартів професійної етики у суддівському корпусі.

Згідно з Регламентом, члени ГРД поділяють такі цінності, як гідність, справедливість, права людини, доброчесність, повага до незалежності суддів і керуються ними у своїй діяльності. ГРД та її члени здійснюють свою діяльність на засадах добросовісності, безсторонності, прозорості, рівноправності членів, політичної нейтральності.

Членами ГРД можуть бути представники правозахисних громадських об’єднань, науковці-правники, адвокати, журналісти, які також відповідають критерію доброчесності (ст. 87 Закону). У зв’язку з цим виникає запитання – як

оцінювати їх доброчесність? Виходить, що для цього має створюватись ще одна рада доброчесності і так до безкінечності. Відповідно до Закону (ст. 87) питання про відповідність громадського об'єднання вимогам щодо участі у зборах представників громадських об'єднань вирішує ВККС у десятиденний строк з дня отримання заяви та доданих до неї документів. Враховуючи ці міркування, цілком закономірними є дискусії громадськості з приводу доброчесності її членів.

ГРД складається із двадцяти членів, які призначаються зборами представників громадських об'єднань строком на два роки і можуть бути призначені повторно. На сьогодні із затвердженого ВККС України 11 листопада 2016 року складу ГРД деякі з її членів достроково припинили повноваження.

У межах своєї компетенції ГРД збирає, перевіряє та аналізує інформацію щодо судді (кандидата на посаду судді), а також надає ВККС інформацію щодо судді (кандидата на посаду судді); надає, за наявності відповідних підстав, ВККС висновок про невідповідність судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності, який додається до досьє кандидата на посаду судді або до суддівського досьє.

Проаналізувавши низку рішень ГРД, спробуємо з'ясувати, чи виправдала ГРД мету її створення та чи успішно виконала своє завдання на цьому етапі її діяльності.

ГРД проаналізувала інформацію про 380 кандидатів до ВС та ухвалила висновки про невідповідність 134 з них критеріям доброчесності та професійної етики. Підставами для таких висновків стали насамперед повідомлення кандидатами неправдивих даних у майнових деклараціях та декларації доброчесності, ухвалення свавільних рішень та порушення прав людини, неетична поведінка, толерування злочинних практик. ВККС України, дослідивши означені висновки ГРД, припинила участь у конкурсі кандидатів до ВС 51 кандидата та подолала 76 висновків, продовживши участь відповідних кандидатів у конкурсі [47].

Одним із основних питань, що аналізуються стосовно кандидата на посаду судді, є, як зазначалось, *невідповідність майнового аспекту способу життя*

задекларованим доходам (подорожі за кордон, автомобілі, нерухомість). При цьому аналізуються фактичні обставини та на їх основі надаються ймовірні висновки. Для прикладу, у висновку ГРД щодо кандидата на посаду судді ВС І. Караченцева [33] аналізуються декларації об'єкта перевірки за 2011–2016 рр., доходи та майно його матері. Зокрема, з'ясовано, що у власності матері кандидата (з правом користування кандидата) є автомобілі вартістю близько 700 000 грн та 250 000 грн. «З огляду на це Громадська рада доброчесності має обґрунтовані сумніви у достатності її доходів для придбання такого коштовного майна. Цієї інформації достатньо для того, щоб з великою вірогідністю стверджувати, що фактичним власником автомобіля є саме Кандидат, він придбаний за його кошти, але майно зареєстроване на іншу особу з метою ухилення від внесення його у декларацію».

Також беруться до уваги подорожі за кордон, що здійснювалися об'єктом перевірки та його матір'ю. Для ГРД цих фактів було достатньо, аби мати обґрунтований сумнів у відповідності способу життя задекларованим доходам кандидата. У висновку значиться, що наведених фактів достатньо для висновку про невідповідність Кандидата критеріям доброчесності та професійної етики [33].

Окремо зазначимо, що ГРД у своїх висновках не розмежовує «доброчесність» та «професійну етику», за винятком деяких випадків. Для прикладу, у висновку ГРД щодо М. Червинської розглядається лише питання про недекларування майна у 2015 році та неможливість встановити джерела придбання майна і робиться висновок про *невідповідність кандидата вимогам доброчесності та професійної етики* [34]. Однак видається, що така тотожність «доброчесності» та «професійної етики» обумовлена нормативними положеннями щодо показників оцінення цих критеріїв, про що було нами зазначено [188].

Окрім того, ГРД розглядалися й інші питання при аналізі інформації щодо відповідності чи невідповідності кандидатів на посаду судді критеріям професійної етики та доброчесності, зокрема:

- перегляд прийнятих об’єктом перевірки рішень Європейським судом з прав людини;
- перегляд прийнятих об’єктом перевірки рішень на предмет порушень законодавства, зокрема щодо конфлікту інтересів [35];
- діяльність об’єкта перевірки на предмет дотримання законодавства та виконання судових рішень щодо нього (наприклад несплата аліментів на утримання малолітньої дитини колишній дружині («Бангалорські принципи визначають, що «поведінка судді має відповідати високому статусу його посади». На думку ГРД, вказані дії щодо власної дитини суперечать цьому принципу, а отже, є неетичними» [36]);
- публічна підтримка об’єкта перевірки законів, відомих як «закони 16 січня», що спричини ескалацію конфлікту на Майдані під час подій Революції Гідності [37].

Окрім наведеного, досить поширеним є розгляд ГРД ролі суддів у втручання в автоматизований розподіл справ у суді. Зокрема, береться до уваги «наявна у ГРД інформація з кримінального провадження, яка дає обґрунтовані підстави вважати, що ним встановлені факти тривалого існування в суді України негативної неформальної практики щодо організації розподілу справ. Така практика мала можливість утвердитися в суді України лише за активної чи мовчазної згоди з нею суддів цього суду з нехтуванням принципу незалежності судді. … Масовий характер порушення переконує у тому, що Кандидату було відомо про існуючу практику. Водночас Громадська рада доброчесності не виявила будь-якої інформації, що Кандидат вчиняв активні дії з метою недопущення чи припинення системного незаконного впливу на процеси розподілу справ, хоча це було б тією поведінкою, яка б відповідала етичним стандартам» [38].

Прикладом виходу ГРД за межі своєї компетенції може бути аналіз ГРД окремих рішень, ухвалених об’єктом перевірки: «Громадська рада доброчесності не вперше наголошує, що, оцінюючи відповідність Кандидата критеріям доброчесності і професійної етики, вона не може вдаватися в оцінювання

законності ухваленого ним рішення або розглядати таке рішення під кутом його професійних здібностей. Однак ми беремо до уваги окремі рішення, ухвалені внаслідок злого умислу або грубої необережності, коли це підриває авторитет судової влади. Ухвалення суддею такого рішення є порушенням принципів професійної етики незалежно від того, чи було таке рішення оскаржене, скасоване, чи притягався суддя до юридичної відповідальності» [39].

До зазначеного додамо, що ГРД послуговувалася такими сумнівними, на наш погляд, проміжними висновками:

- кандидат в очах *розумного спостерігача* не виглядає вільним від будь-яких зв'язків, прихильності чи упередження [40];
- «нерозуміння Кандидатом того, що довіра суспільства до судової системи і впевненість у моральному авторитеті, чесності та непідкупності судових органів має першорядне значення в сучасному демократичному суспільстві» [41].

Окремо зазначимо, що Вища рада правосуддя рекомендувала 111 кандидатів на посади суддів Верховного Суду, 25 з яких отримали негативні висновки ГРД [48]. У громадськості та й у самої ГРД є доволі велика цікавість до тих підстав і мотивів, керуючись якими ВРП все ж подолала негативні висновки ГРД. Будучи занепокоєною такою ситуацією, ГРД звернулась до Президента України «як гаранта Конституції з проханням не призначати рекомендованих кандидатів, поки у судовому порядку не буде прийнято рішення щодо вищезгаданих порушень, які мали місце під час конкурсу, і допоки ВККС та ВРП не оприлюднять своїх мотивованих рішень із поясненням справжніх причин відхилення висновків та інформації ГРД», а також ініціювати проведення незалежного міжнародного аудиту [55]. Про результати розгляду цього звернення Президентом України нам не стало відомо.

Варто також зазначити, що Законом України «Про Вищий антикорупційний суд» від 07.06.2018 р. № 2447-VIII (законопроект внесено Президентом України), передбачено створення *Громадської ради міжнародних експертів* з метою сприяти ВККС у встановленні для цілей кваліфікаційного оцінювання

відповідності кандидатів на посади суддів Вищого антикорупційного суду критеріям доброчесності (моралі, чесності, непідкупності). Видається, що, оцінивши роботу ГРД, Президент вважав доцільним створення ще однієї громадської організації, однак лише для встановлення відповідності названим критеріям виключно кандидатів на посади суддів Вищого антикорупційного суду.

Окрім того, не можемо не згадати дискусії стосовно оскарження висновків ГРД. Багато міркувань висловлено і з приводу постанов Окружного адміністративного суду м. Києва [194], якими скасовані висновки ГРД. З цього приводу цілком слушно, на нашу думку, зазначив суддя Касаційного адміністративного суду в складі ВС В. Бевзенко, що ГРД не є суб'єктом владних повноважень і її рішення не підлягають оскарженню в адміністративному суді. ГРД «висловлює свої міркування», натомість остаточне рішення прийме ВККС [56]. Варто наголосити, що висновки ГРД є обов'язковими для розгляду ВККС, але необов'язковими для врахування при прийнятті рішення стосовно кандидата (ст. 88 Закону), що підтверджено практикою ВККС. Додамо, що можливі й інші способи захисту у судах загальної юрисдикції прав та інтересів кандидата, який незгідний із висновком ГРД чи інформацією, що надана ГРД ВККС про нього. Для прикладу, вбачається можливим розгляд у суді питання про спростування недостовірної інформації та захисту честі, гідності й ділової репутації.

Узагальнивши наведене щодо аналізу новел законодавця у межах судової реформи та діяльності ГРД, насамперед зазначимо, що вже саме створення та діяльність ГРД як активного учасника процесу реформування з метою подолання корупції в Україні є, без сумніву, досягненням та революційним кроком уперед на шляху до позитивних суспільно-політичних змін нашої держави. І наступним кроком має бути виведення діяльності ГРД на високопрофесійний, демократичний та гласний рівень, аби ні у кого не виникало сумнівів стосовно об'єктивності її висновків.

Водночас вважаємо доцільним висловити такі міркування щодо діяльності ГРД:

- той факт, що ГРД скасовує свої ж рішення, отримавши тільки пояснення об’єкта перевірки, спричиняє втрату довіри та сумніви в обґрунтованості й інших рішень, а також у повноті зібраної інформації. У контексті цього звернемо увагу на те, що у процесі зібрання інформації від об’єкта перевірки не беруться пояснення, що вважаємо недоліком у порядку проведення аналізу інформації;

- напрями та обсяг перевірки інформації про кандидатів доволі різні: стосовно деяких кандидатів аналізується лише відповідність способу життя отриманим доходам, а стосовно інших перевірка проводиться щодо значно ширшої низки питань. Для порівняння можна назвати висновки ГРД про невідповідність кандидатів на посади суддів ВС ГРД стосовно Багрової А. від 27 квітня 2017 р. [42] – розглянуто одне питання, та Іванової Л. від 1 травня 2017 р. [43] – розглянуто сім питань щодо кандидата.

Окрім того, вважаємо неприпустимим використання у висновках ГРД словосполучення «розумний спостерігач», яке завжди орієнтується на розумові здібності спостерігача [44]. Використання цього словосполучення у наведеному фрагменті висновку означає, що якщо у спостерігача є інша оцінка діяльності кандидата, то він є нерозумним. Не виправдовує використання цього словосполучення і те, що воно вживається у Коментарі до Кодексу суддівської етики, затвердженому рішенням Ради суддів України [102]. Доречним було б використати словосполучення «розсудливий спостерігач».

Деяких із зазначених негативних оцінок діяльності ГРД можна б було уникнути, якби ще до початку її роботи були враховані висловлені науковцями та практиками застереження щодо нормативно-правової регламентації проведення ГРД перевірки відповідності критеріям доброчесності та професійної етики. Зокрема, досі залишаються актуальними необхідність нормативного визначення дискреційних повноважень членів ГРД, а також правової регламентації комунікативних стосунків членів ГРД з особами, щодо яких проводиться перевірка, можливості надання ними пояснень або доповнень, необхідності їх присутності на засіданнях ГРД [51].

Враховуючи зазначене, було б доцільно додатково регламентувати порядок проведення перевірок ГРД та підготовки її висновку відповідною інструкцією, яка б: 1) конкретизувала коло питань, які мають розглядатися щодо кожного із об'єктів перевірки; 2) визначала критерії допустимості джерела інформації стосовно об'єктів перевірки, а також способи перевірки її достовірності. Адже передбачена Регламентом (ст. 21) оцінка достовірності інформації щодо об'єкта перевірки *відповідно до внутрішнього переконання члена ГРД* має суб'єктивний характер. На *надійності джерел доказів*, на яких ґрунтуються оцінки (особливо якщо ці докази мають стати основою для негативного оцінювання), наголошується у згаданому вище Висновку щодо Регламенту ГРД [32]. У межах останнього вважаємо обов'язковим передбачити отримання пояснень від об'єкта перевірки (ще на етапі збору інформації) стосовно виявлених ГРД фактичних даних, які породжують сумніви стосовно його доброчесності. Це, на нашу думку, сприяло б уніфікації підходів до проведення перевірок інформації стосовно судді (кандидата на посаду судді), посиливши об'єктивність висновку ГРД.

Видається, що деякі з наведених зауважень, ймовірно, можуть бути враховані в процесі набуття членами ГРД більшого досвіду щодо аналізу інформації стосовно об'єкта перевірки та прийняття відповідних висновків (висловлюємо такі припущення, враховуючи те, що ГРД з метою оптимізації своєї діяльності з березня до липня 2017 року сім разів вносила зміни та доповнення до Регламенту). Однак врахування інших зауважень потребує ґрунтовних нормативно-правових доопрацювань.

Нечітка нормативно-правова регламентація визначення змісту поняття «доброчесність» має своїм наслідком виникнення значної кількості суперечливих результатів діяльності ГРД. Окрім того, у більшості своїх негативних висновків ГРД наводить лише міркування щодо сумніву відповідності кандидата на посаду судді ВС критеріям професійної етики та (або) доброчесності, не зазначаючи при цьому відповідної аргументації, чого не можна допускати у правовій практиці.

Однак, з іншого боку, створення формалізованого шаблону перевірки інформації стосовно судді (кандидата на посаду судді) могло б бути перешкодою

впровадження нового для України процесу добору кадрів у систему правосуддя за участю громадськості. На ГРД покладено обов'язок під пильною увагою суспільства виробити найбільш ефективний, демократичний і гласний спосіб впровадження високих етичних стандартів та доброчесності суддівської посади. Безумовно, на цьому шляху будуть і позитивні, і негативні результати практичної діяльності, однак саме таким способом можливо домогтися змін у виробленій роками закритій системі зайняття посади судді.

ГРД є лише голосом громадськості у процесі формування суддівського складу. А рішення про підтвердження або непідтвердження здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді *ухвалюється ВККС*. І якщо ГРД у своєму висновку встановила, що суддя (кандидат на посаду судді) не відповідає критеріям професійної етики та доброчесності, то Вища кваліфікаційна комісія суддів України все ж може ухвалити рішення про підтвердження здатності такого судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді у разі, якщо таке рішення підтримане не менше ніж одинадцятьма її членами.

Суддя (кандидат на посаду судді), який не згідний із рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо його кваліфікаційного оцінювання, може оскаржити це рішення в порядку, передбаченому Кодексом адміністративного судочинства України. Однією із підстав оскарження чи скасування такого рішення є те, що це рішення не містить посилання на визначені законом підстави його ухвалення або мотивів, з яких Комісія дійшла відповідних висновків.

Таким чином, можемо констатувати, що в Україні з боку інституцій як держави, так і громадськості здійснюється активна діяльність щодо утвердження доброчесності та високих стандартів професійної етики у суддівському корпусі, однак цей процес відбувається не без недоліків у частині прозорості та об'єктивності цього процесу.

На етапі визначення відповідності критерію доброчесності та професійної етики усіх суддів України між ГРД та ВККС виникали непорозуміння, що

зумовлені внесенням змін до Регламенту ГРД стосовно порядку розгляду інформації, підготовленої ГРД. На переконання ГРД, ці зміни унеможливили здійснення нею належної оцінки відповідності суддів критеріям доброчесності та професійної етики. У зв'язку з цим ГРД відмовилась від «співпраці» з ВККС у такому форматі [200]. Вважаємо доцільним при оцінці наведеної ситуації звернути увагу на таке.

Створення ГРД і її залучення до кваліфікаційного оцінювання суддів (кандидатів на посади суддів) зумовлено реалізацією антикорупційної політики у межах реформування судової системи. Найпрогресивнішим засобом реалізації є саме залучення громадської структури до закритого до сьогодні процесу формування суддівського складу в Україні. Завданням ГРД є сприяння ВККС у встановленні відповідності судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності задля кваліфікаційного оцінювання. Віднесення оцінювання відповідності саме критеріям доброчесності та професійної етики представникам активної частини суспільства не є випадковим. Адже змістом цієї роботи (оцінювання) є оцінка членами суспільства, які входить до ГРД, відповідності діяльності особи (зокрема її способу життя) моральним принципам і нормам, авторами і носіями яких є це ж суспільство. І в жодних нормативних актах не може бути виписаний перелік цих моральних принципів і норм. Завдання державних інституцій полягає у тому, щоб регламентувати порядок та визначити засоби здійснення такого оцінювання аби виключити маніпуляцію і зловживання та й, зрештою, передбачити процедурні моменти здійснення оцінювання відповідності доброчесності та подальшого врахування його при кваліфікаційному оцінюванні.

Участь ГРД у кваліфікаційному оцінюванні обумовлюється названими метою її створення і завданням, що на неї покладено. З аналізу Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (зокрема, у п. 16 ч. 4 ст. 84 зазначається, що суддівське досьє має містити висновок ГРД у разі його наявності) можемо зробити висновок, що ВККС може проводити кваліфікаційне оцінювання і без висновку від ГРД стосовно судді (кандидата на посаду судді). Видається, що ідея

судової антикорупційної реформи полягала ось у чому. Якщо громадськість в особі ГРД вважає, що суддя (кандидат) не відповідає критерію доброчесності, то позиція ГРД має бути почута і ВККС при наявності достатнього сумніву у доброчесності судді (кандидата на посаду судді) ухвалює мотивоване рішення про непідтвердження його здатності здійснювати правосуддя у відповідному суді.

Правомірність внесених до Регламенту ГРД змін була предметом судового розгляду. Співкоординатор ГРД В. Титич ще у лютому 2018 р. подав позов до ВС щодо незаконності та протиправності змін до Регламенту ВККС; розгляд справи ще не завершено [46].

3.2.1. Практика Конституційного Суду України, Верховного Суду України та інших судів України

Окрім дослідження обговорюваних вище аспектів впливу моральних принципів і норм на застосування у сфері судочинства, проаналізовано практику Конституційного Суду України (1997–2018 рр.), Верховного Суду України (1991–2017 рр.), вибірково окремі узагальнення і рішення Вищого адміністративного суду України (2005–2017 рр.) та інших судів України з метою виявлення у них використання моральних принципів, норм і категорій, зокрема при аргументації прийнятого рішення.

Насамперед зауважимо, що роль Конституційного Суду України у правозастосувальній діяльності є доволі вагома, оскільки тлумачення права та прийняті ним рішення є визначальними для інших суб’єктів правозастосування, а також у деяких випадках визначають вектор подальшого розвитку правового регулювання. Досліджуючи практику КС у цьому аспекті, було виявлено таке.

У справі про призначення судом більш м'якого покарання КС у мотивувальній частині свого рішення зазначив, що «одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, … які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [291]. Положення зазначеного рішення КС активно обговорювалося науковцями як в практичному, так і в науковому контексті [70, с. 83–89, 81, с. 51–58].

Окрім того, зазначають науковці і те, що принцип верховенства права характеризується і як верховенство розуму та узгоджується з такими морально-правовими цінностями, як справедливість, свобода, добро, гуманізм [369, с. 37–40].

Також в одному із рішень КС зазначає, що «верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосувальну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості. … Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [291].

Також вагому роль принципу справедливості відведено у рішенні КС у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора. Зокрема, зазначено, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [293].

Окремо варто приділити увагу позиції ВАС щодо застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010–2011 років справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо) [69]. Суд звертає увагу на те, що міжнародними актами [95; 131] та Конституцією України (ст 35) і Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації" (ст 3) передбачено, що здійснення прав на свободу зібрань та об'єднання, світогляду і віросповідання та свободу совісті можуть бути обмежені в інтересах моралі. Варто зазначити, що саме потреба охорони моралі часто виступає аргументом обмеження, зокрема часткового, зазначених прав. Наведемо приклад.

Дніпропетровський апеляційний адміністративний суд вказав на неправомірність висновку суду першої інстанції про необхідність обмеження заявленого відповідачем масового заходу з огляду на те, що позивачем не надано жодного доказу в обґрунтування припущення, що така акція створить загрозу

здоров'ю населення або правам і свободам інших людей, національній безпеці або громадському порядку.

Навпаки, мета акції спрямована на пропагування *загальнолюдських моральних цінностей* та здорового способу життя за допомогою плакатів, музики та демонстрації вправ дихальної гімнастики цигун, яка є загальнолюдським стародавнім надбанням походженням з Китаю. Проведення такої акції жодним чином не призведе до загрози здоров'ю населення або правам і свободам інших людей, національній безпеці або громадському порядку.

Ураховуючи викладене, рішення суду першої інстанції про обмеження щодо реалізації права громадської організації "Система Фалунь Дафа" на мирне зібрання скасовано у зв'язку з відсутністю підстав, передбачених ст. 182 КАС України, необхідних для задоволення такого позову [191].

Варто зазначити, що пропагування *загальнолюдських моральних цінностей* як одне із спрямувань акції було враховано і Одеським окружним адміністративним судом при розгляді справи про обмеження реалізації права на мирні зібрання [193].

Справедливий судовий розгляд є одним із непорушних і невідчужуваних прав особи. У державі забезпечення саме справедливого судового розгляду є великим досягненням. КС у всіх своїх рішеннях, що стосуються питання правосуддя і забезпечення права на судовий захист, наголошує на тому, що «право на судовий захист є конституційною гарантією прав і свобод людини і громадянина, а обов’язкове виконання судових рішень – складовою права на справедливий судовий захист» [288]. Окрім того, КС при винесенні низки рішень розглядає проблему через призму справедливості як принципу судочинства.

Ще одним проявом впливу моралі на правозастосувальну діяльність КС є розгляд ним питань крізь призму таких морально-правових принципів, як гуманність та добросовісність, про що йшлося на початку розділу.

Варто ще раз зазначити, що принципи гуманізму та добросовісності використовуються у рішеннях КС паралельно із принципами справедливості, законності, розумності тощо.

В одному із своїх рішень КС виходить з того, що вимога про нарахування та сплату неустойки за договором споживчого кредиту, яка є явно завищеною, не відповідає передбаченим у п. 6 ст. 3, ч. 3 ст. 509 та ч. 1, 2 ст. 627 ЦК засадам справедливості, добросовісності, розумності як складовим елементам загального конституційного принципу верховенства права [289].

У контексті здійснюваного нами дослідження детальніше проаналізуємо рішення КС у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017 (далі – Рішення), яким визнано таким, що не відповідає Конституції (є неконституційним), пункт 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII зі змінами (далі – Закон № 1556), згідно з яким не може бути обрана, призначена (у тому числі виконувачем обов'язків) на посаду керівника закладу вищої освіти особа, яка «голосувала за диктаторські закони 16 січня 2014 року» [290].

КС аргументував своє рішення по цій справі тим, що: 1) оспорювана норма є невизначеною, оскільки неможливо встановити, які з прийнятих 16 січня 2014 року законів належать до категорії диктаторські; 2) передбачена вказаною нормою заборона обіймати посади керівників закладів вищої освіти є юридичною відповідальністю, а народні депутати України не можуть нести юридичної відповідальності за результати голосування.

Варто зауважити, що Судом обговорюване питання взагалі не розглядалося у моральному аспекті. А це видається недоліком у повноті та всебічності дослідження питання.

Із таким рішення КС принципово не погодились декілька суддів КС, які виклали свої міркування в окремих думках. Відзначимо, що ключовим у їх позиції було посилання саме на моральні принципи.

Найбільш вдало, на нашу думку, висловився з цього приводу суддя КС І.Д. Сліденко, який відзначив, що «Суд в цій справі чи не вперше у своїй практиці розглядав доволі рідкісний випадок, коли *у правовій системі України норми*

етики, моралі та цінностей переплелися з нормами права. Суд мав би визначити, що є пріоритетом: етична норма, цінність, яка формує загальне поняття права, чи формальне розуміння права має примат над нормами етики. … У цьому Рішенні форма підмінила собою сутність. Замість аргументів права вчергове пріоритет отримала доцільність формальної більшості. Слід також звернути увагу на те, що КС проігнорував основну ідею оспорюваної норми – заборону обіймати державні посади особам, які скомпрометували себе. *Йдеться не про злочин чи адміністративний проступок, а про категорію професійної етики та загальної моралі*» [155].

Суддя КС М.І. Мельник аргументував свою незгоду із Рішенням тим, що, крім іншого, «заборона обрання/призначення на посаду керівника закладу вищої освіти особи, яка голосувала за диктаторські закони 16 січня 2014 року, обумовлена *моральною*, правовою та суспільною неприйнятністю позиції народних депутатів України, які голосували за вказані закони …, з огляду на ті *високі морально-етичні вимоги*, які пред'являються до кандидата на таку посаду, видається цілком обґрунтованою» [153].

Окрему думку щодо Рішення висловив також суддя КС В.Р. Мойсик, який, обґрунтовуючи свою позицію, апелював, зокрема, до *обов'язків народного депутата дотримуватися присяги та норм депутатської етики*. І законодавець, на його переконання, передбачаючи спеціальні вимоги до керівника закладу вищої освіти, «діяв лише з метою запобігання в майбутньому порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина, оскільки *вимоги до етики та моралі народних депутатів України та науково-педагогічних працівників визначені з урахуванням однакових гуманістичних засад та принципів*» [154].

Як випливає з наведеного, КС, об'єктивно і всебічно досліджуючи усі аспекти питання, що ним розглядається, послуговується не лише нормами права, а безпосередньо нормами моралі. Вагомим у досліджуваному аспекті є те, що КС визнав мораль одним із джерел права. Окрім того, КС у своїй діяльності досить часто послуговується такими морально-правовими принципами, як справедливість, справедливий судовий розгляд, гуманність, добросовісність.

Неабиякого значення мають і позиції суддів КС, викладені в їхніх окремих думках. Хоч вони прямо не впливають на регулювання суспільних відносин, однак мають значення для подальшого розвитку правового регулювання [168, с. 10–12].

Також проаналізовано постанови Пленуму ВС з метою вияву проявів впливу моралі. Цінність практики ВС з позиції її наукового аналізу зумовлена статусом ВС та узагальненням усієї судової практики. Поміж іншого великий інтерес викликають і правотлумачні акти ВС. Результати аналізу викладено далі.

Так, у постанові ВС «Про незалежність судової влади» [246] наголошено, що не допускається постановлення рішень, які, зокрема, порушують моральні засади суспільства.

У постанові «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» виходячи з того, що чинне законодавство не містить визначення понять гідності та честі, сформульовано їх дефініції. Зокрема, під гідністю потрібно розуміти «визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло». Вплив моралі також виявлено у дефініції негативної інформації – це інформація, в якій стверджується про порушення особою, зокрема, принципів моралі, неетичну поведінку в особистому житті, і яка, на думку позивача, порушує його право на повагу до гідності [256].

Варто зазначити, що звернення до моральних норм у правозастосувальній діяльності, здійснюваній судом, має місце у різних сферах, зокрема й у кримінальній, кримінально-процесуальній. Наприклад, Пленум ВС зазначив, що, приймаючи рішення, суд має дослідити обставини, які відповідно до ст. 150 КПК враховуються при обранні запобіжного заходу, зокрема визнання неповнолітнім моральних цінностей, які дозволяють прогнозувати його поведінку [252].

Іншим прикладом використання у правозастосувальній діяльності моралі є тлумачення поняття хуліганства, яке супроводжувалось винятковим цинізмом: це

дії, поєднані з демонстративною зневагою до загальноприйнятих норм моралі, наприклад проявом безсоромності чи грубої непристойності, знущанням над хворим, дитиною, особою похилого віку або такою, яка перебувала у безпорадному стані, та ін. [258].

Наведене дає підстави стверджувати, що у процесі судового правозастосування значна увага приділяється питанням дотримання моральних засад суспільства загалом та принципів справедливості, добросовісності, гуманності, захисту честі і гідності особи зокрема. Оскільки законодавець при проектуванні правової норми передбачає підставу для морального оцінювання суб'єктом правозастосування, зокрема суддею, це має бути враховано при визначенні вимог до такого суб'єкта.

3.2.2. Практика Європейського суду з прав людини з питань, що стосуються обмежень реалізації прав і свобод людини з метою охорони та захисту моралі

Для України Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод набула чинності 11 вересня 1997 р. Як зазначають дослідники, вона створює не тільки найбільш ефективну у світі систему міжнародних норм для захисту прав людини, а й загалом, одну з найпрогресивніших у світі форм міжнародної судової процедури [28, с. 10].

Тривалий час в Україні не існувало спеціального законодавчого акта, який би регулював виконання рішень ЄСПЛ, однак 30.03.2006 р. набув чинності Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». З приводу прийняття цього Закону З. Бортновська вказувала на неабияке його значення у формуванні усвідомлення реальності, а не віртуальності Європейського суду з прав людини як ефективного механізму міжнародно-правового захисту прав людини» [22, с. 37].

Актуальність і доцільність дослідження практики Європейського суду зумовлені, зокрема, тим, що, по-перше, згідно із згаданим Законом, практика ЄСПЛ є джерелом права в Україні і, по-друге, станом на 31 грудня 2016 року на розгляді в ЄСПЛ перебувало загалом 79 750 справ проти держав–сторін

Конвенції. З них – 18 150 справ проти України, що складає 22,8 % загальної кількості справ (станом на кінець 2014 р. – 19,5 %, 2015 р. – 21,4 %). Порівняно з іншими державами Україна станом на 31.12.2016 р. перебуває на першому місці за кількістю справ, які перебувають на розгляді Європейського суду (станом на кінець 2013 р. – на четвертому місці після Росії, Туреччини та Італії) [364–366].

Окрім того, згідно із ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України в адміністративному судочинстві застосовується принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Враховуючи зазначене, дослідження практики судових органів, ігноруючи практику ЄСПЛ, видається неповним.

У попередньому розділі вже зазначалось те, що у Конвенції передбачається можливість обмеження реалізації кожного окремого права, на відміну від Загальної декларації прав людини 1948 року. Нагадаємо, що у ч. 2 ст. 29 Загальної декларації наголошувалося, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлено законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Тобто реалізація усіх без винятку прав людини, які проголошені у Загальній декларації, може бути обмежена з тих підстав, зокрема, що такі обмеження встановлені законом з метою забезпечення справедливих вимог моралі.

Натомість у Конвенції можуть застосовуватися обмеження з метою охорони та захисту моралі лише щодо реалізації певних прав. Це означає, що вимога охорони моралі не є абсолютною. Припускаємо, що на етапі проектування Конвенції у питанні обмеження реалізації зазначених у ній прав враховувався принцип пропорційності. Обмеженню з мотивів охорони моралі може піддаватися реалізація таких прав і свобод: права преси і публіки бути присутніми протягом судового розгляду (ст. 6), права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), свободи думки, совісті і релігії (ст. 9), свободи вираження поглядів (ст. 10), свободи зібрань та об'єднань (ст. 11). Ці права, за винятком права на повагу до

приватного і сімейного життя, є так званими позитивними права. Реалізація усіх інших (негативних, що визначаються як можливості особи вимагати захисту від будь-якого впливу, в тому числі і державного) прав і свобод, визначених Конвенцією (зокрема право на життя, заборона катування, заборона рабства і примусової праці, право на свободу та особисту недоторканність), не можуть піддаватися обмеженням з мотивів охорони моралі.

У дослідженнях інтерпретації верховенства права у Конвенції та практиці ЄСПЛ зазначається, що деякі з істотних рис, ознак, неодмінних складників, аспектів концепції верховенства права мають неформальний характер, зокрема «консенсус моральної свободи у суспільстві. Конвенція передбачає можливість втручання у права особи не інакше, як із визначеною у ній метою. Такою метою може бути, зокрема, захист моралі (for the protection of moral), що встановлено у статтях 6, 8-11 і є якісною характеристикою сутності права. Тому принцип верховенства права розглядається як вираз консенсусу моральної свободи у суспільстві. У демократичному суспільстві верховенство права залежить від моральної згоди в суспільстві, а закон не може відмежуватися від цього. Кінцеве виправдання закону – в його служінні моральним цілям» [188, с. 162].

Аналізуючи практику Європейського суду, П. Рабінович зазначає, що Європейський суд ніколи не прагне узаконити, абсолютизувати моральну норму певного змісту – встановити, так би мовити, євронорму моралі. Європейський суд виходить із того незаперечного реального факту, що в різних країнах найпоширеніші, панівні моральні приписи не завжди збігаються. Науковець слушно зауважує, що визнання цим органом за єдино прийнятний, загальнообов'язковий лише якийсь один із таких приписів було б недемократично й недоцільно. У справі *Muller and Others v.Switzerland* від 24.05.1988 р. Європейський суд висловив позицію, що здебальшого «державна влада, безпосередньо і безперервно стикаючись із життєвими реаліями своїх країн, загалом має більше можливостей визначитися щодо точного змісту моральних вимог, а також стосовно «необхідності обмежень» або ж «штрафних санкцій» для їх дотримання». У цій справі Суд підтримав позицію швейцарського суду, який

наклав на заявників штраф за оприлюднення непристойних матеріалів. Важливим також є те, що, розглядаючи скарги на адресу певної держави, Суд зважає – як на неспростовуваний факт – на домінування в ній певних моральних уявлень, поглядів, і він, як правило, не ставить собі за мету їх схвалювати, стимулювати або ж навпаки – піддавати критиці, заперечувати. Такий підхід до обговорюваного питання може бути пояснений ще й тим, що сама Конвенція дає змогу державам–учасницям запроваджувати за допомогою національного закону окремі обмеження деяких прав людини в інтересах захисту саме «моралі» (ст. 8–11 Конвенції) [266, с. 13–38].

Обсяг внутрішньо державних повноважень, що належать до розсуду держави, не однаковий стосовно усіх цілей, передбачених Конвенцією. Особливістю позиції Європейського суду стосовно розсуду держав–учасниць Конвенції у питаннях моралі є те, що Європейський суд надає їм ширші повноваження, ніж, скажімо, у питаннях національної безпеки тощо.

Така позиція Європейського суду ґрунтується на тому, що «погляди Договірних держав на «вимоги моралі» змінюються залежно від місця і часу, особливо в сучасну епоху» [283].

Зазначений принцип правозастосувальної діяльності Європейського суду прямо випливає із попереднього, оскільки мораль не є об’єктивним критерієм і державна влада, безпосередньо і безперервно стикаючись із життєвими реаліями своїх країн, загалом має більше можливостей визначитися щодо точного змісту моральних вимог.

Як приклад наведемо деякі позиції Європейського суду, викладені у рішенні по справі “Паррілло проти Італії” від 27 серпня 2015 року. Обставини справи полягали у тому, що заявниця у 2002 році скористалася допоміжними репродуктивними технологіями – екстракорпоральним заплідненням (запліднення in vitro) разом із своїм партнером в Центрі репродуктивної медицини в Європейському шпиталі (Центр) в Римі. П’ять ембріонів були отримані внаслідок запліднення in vitro та заморожені шляхом кріоконсервування. До того, як ембріони можна було імплантувати, партнер заявниці помер 12 листопада 2003

року, під час вибуху в Насірії (Ірак), коли він робив репортаж про війну. Вирішивши не робити імплантацію ембріонів, заявниця намагалася віддати їх для наукових досліджень і таким чином зробити внесок у сприяння лікуванню важких хвороб. Відповідно до інформації, наданої під час слухання перед Великою палатою, заявниця кілька разів неуспішно просила в усній формі надати їй ембріони в Центрі, де вони зберігалися. У листі від 14 грудня 2011 року заявниця просила директора Центру віддати їй п’ять кріозаконсервованих ембріонів для їх використання у дослідженнях стовбурових клітин. Директор відмовив в її проханні, оскільки такий вид дослідження був заборонений і переслідувався в кримінальному порядку в Італії відповідно до ст. 13 Закону № 40 від 19 лютого 2004 року (Закон № 40/2004).

Посилаючись на ст. 8 Конвенції, заявниця стверджувала, що заборона згідно із ст. 13 Закону № 40/2004 щодо передачі ембріонів для наукових досліджень призвела до порушення її права на повагу до її приватного життя.

Європейський суд зазначає, що питання передачі ембріонів, які не призначені для імплантації, явно порушує «делікатні моральні та етичні питання» (див. цитовані вище рішення у справах Evans, S.H. and Others та Knecht) і що порівняльно-правові матеріали, доступні Суду, показують, що, всупереч твердженням заявниці, європейський консенсус з цього питання відсутній.

Дійсно, деякі держави-члени обрали незаборонний підхід в цій сфері: сімнадцять із сорока держав-членів, щодо яких у Суду наявна інформація, дозволяють дослідження на лініях людських ембріональних клітин. У деяких інших державах регулювання відсутнє, але відповідна практика не має заборонного характеру. Проте деякі держави (Андорра, Латвія, Мальта та Хорватія) ухвалили законодавство, яке прямо забороняє будь-які дослідження на ембріональних клітинах. Інші країни дозволяють такий вид досліджень, але лише за жорстких умов, вимагаючи, наприклад, щоб метою був захист здоров’я ембріона або щоб в дослідженні використовувалися клітини, імпортовані із-за кордону (Австрія, Італія, Німеччина та Словаччина).

Деякі матеріали Ради Європи та Європейського Союзу, які враховувались Європейським судом, підтверджують, що національні органи влади мають широкі межі дискреції в ухваленні обмежувального законодавства, коли йдеться про знищення людських ембріонів, враховуючи, серед іншого, етичні та моральні аспекти, які властиві концепції зародження людського життя, та розмаїття існуючих поглядів на це питання серед різних держав-членів [282].

Одним із найбільш цитованих рішень Європейського суду у справах, що стосуються обмежень прав людини з метою охорони та захисту моралі, є справа Wingrove v. the United Kingdom (1996). Кінострічка британського режисера Найджела Вінгрова «Бачення екстазу» відтворює еротичні фантазії головної героїні (монахині XIV століття Св. Терези). Британська рада з кваліфікації фільмів відповідно до тамтешніх законів відмовила у кваліфікації фільму, чим фактично заборонила його обіг на відеоекранах з підстав богохульства у загальному праві. З позиції Ради цей фільм міг, ймовірно, образити релігійні почуття християн з огляду на спосіб, у який цей «суто еротичний витвір» показує фігуру Христа.

Стосовно необхідності у демократичному суспільстві Європейський суд зважив на наявність «поля розсуду» Державної Ради у визначенні обмежень у цій сфері. Іншими словами, суд відмовився здійснити аналіз по суті справи й залишив за державами питання про встановлення меж цензури з моральних питань.

Однак «ширші межі розсуду» державних органів не означають їх абсолютності чи безмежності. У справі Norris v. Ireland від 26.10.1988 р. Європейський суд, вважаючи, що він, як і національні суди, також не оминатиме проблеми моральності, не повністю погодився з надто категоричним твердженням уряду цієї держави про те, що «в широкому розумінні моральна тканина демократичної нації — предмет уваги її власних інститутів»; Європейський суд зазначив, що за такого підходу держава дістала б «необмежені розсуди (дискреції) у галузі моралі» [281].

Додатково до наведеного зазначимо, що Рабінович С. звертає також увагу на те, що визнання Європейським судом нерівнозначності, ієрархічності цілей

державно-юридичного регулювання свідчить про те, що здійснюване ним оцінювання, не претендуючи на встановлення норм «європейської моралі», тим не менше набуває морально-політичного характеру. Адже в цьому випадку відносна значущість цілей різних прав людини постає водночас і відносною значущістю морально-політичних цінностей «демократичного суспільства». А отже, Європейський суд змушений враховувати тут ті моральні стандарти, які можна вважати домінуючими у масовій суспільній свідомості європейських країн [267].

У справі Dudgeon v. United Kingdom Суд у рішенні від 22.10.1991 р. зазначив, що практичне незастосування в Ірландії чинного закону про кримінальну відповідальність за гомосексуальні дії не зашкодило поширеним у цій країні моральним стандартам, згідно з якими такі дії оцінюються як непристойні. І тому він дійшов висновку, що «існуючі виправдовування для збереження закону без змін є менш вагомі, аніж ті негативні наслідки, що можуть бути спричинені самим існуванням даних законодавчих положень для життя такої, як заявник, людини з гомосексуальною орієнтацією», а отже, обмеження, яке виникає для заявника згідно з цим законом, «не є співмірним з його цілями» [261].

По справі за позовом організацій «Відкриті двері» і «Дублінські повитухи» до Ірландії (1992) Європейський суд також заявив, незважаючи на те, що у питаннях «суспільної моралі» національній владі надається більш широке поле розсуду, тим не менше воно не безмежне: національні влади не володіють «повною і безконтрольною» свободою. Далі Європейський суд розглянув питання про те, чи було втручання виправдане «невідкладною соціальною потребою» і чи було воно пропорційним законній меті. Європейський суд був здивований абсолютним характером постанов, виданих ірландськими судами, що запроваджували постійну і загальну заборону, «незалежно від віку, стану здоров'я або причини пошуку рекомендацій з питань переривання вагітності». Європейський суд визнав, що подібне обмеження має занадто широкий і непропорційний характер. Наполягаючи на нерозмірності втручання, Європейський суд вказав на існування інших джерел отримання інформації

(журналів, довідників, осіб, які живуть за кордоном), що є доказом того, що потреба в зазначеному обмеженні не є нагальною. З цієї справи національні суди знову повинні усвідомити, що накладення загальних і постійно діючих обмежень на свободу вираження своєї думки навіть у настільки делікатних сферах, якою є сфера суспільної моралі, неприйнятно [120, с. 58–60].

Аналіз практики Європейського суду у цьому аспекті свідчить про певні сталі позиції щодо обмеження на підставі моралі – вони можуть бути визнані правомірними, як правило, якщо вони спрямовані на захист найбільш уразливих категорій населення – дітей та юнацтва [283], або якщо існує небезпека, що такі категорії можуть отримати доступ до інформації, матеріалів або ідей та поглядів, які можуть зашкодити їх моральному розвитку [280].

Ця ознака практики Європейського суду є різновидом дослідження необхідності та пропорційності обмеження прав і свобод. Ми виокремлюємо її з-поміж інших, оскільки у питаннях захисту моралі моральне здоров'я дітей займає особливе місце.

Варто також зазначити, що в Україні, як і в інших країнах, встановлено багато обмежень реалізації прав і свобод саме з мотивів охорони морального здоров'я дітей. Насамперед це стосується рекламної сфери, телебачення, демонстрації кінопродукції тощо [167].

Наприклад, згідно із ст. 7 Закону України «Про рекламу», «реклама повинна враховувати особливу чутливість дітей і не завдавати їм шкоди»; згідно із ст. 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», «не допускається використання телерадіоорганізацій для трансляції програм або їх відеосюжетів, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків, якщо вони мають змогу їх дивитися»; Закон України «Про захист суспільної моралі» передбачає спеціальні обмеження з метою захисту неповнолітніх від негативного впливу продукції сексуального чи еротичного характеру тощо.

Здійснивши аналіз практики Європейського суду та наукових досліджень правознавців у цій сфері, нами з'ясовано усталені позиції (принципи)

правозастосувальної діяльності Європейського суду, що стосуються обмежень реалізації прав і свобод людини з метою охорони моралі:

- мораль не є уніфікованою для усіх країн–учасниць Конвенції;
- у питаннях моралі розсуд держав є ширшим, аніж розсуд ЄСПЛ, але не безмежним;
- ЄСПЛ у таких справах більше акцентує увагу на питаннях пропорційності обмежень та необхідності у демократичному суспільстві, ніж на розгляді справи по суті;
- ЄСПЛ у таких справах бере до уваги інтереси вразливих верств населення, зокрема моральне здоров'я дітей.

Варто зазначити, що усі ці принципи є взаємопов'язаними. Європейський суд, розглядаючи справу, пов'язану із обмеженням прав і свобод людини з метою охорони моралі, одночасно керується усіма названими принципами.

3.3. Вплив моралі на практику позасудових державних органів

Згідно із законодавством України, діяльність низки державних органів пов'язана із здійсненням морального оцінювання у процесі прийняття ними правозастосувальних рішень. Законом України «Про захист суспільної моралі» встановлено, що контроль за додержанням вимог цього та інших законів у сфері захисту суспільної моралі в межах своєї компетенції здійснюють Міністерство внутрішніх справ України, центральні органи виконавчої влади, що реалізують державну політику у сферах культури, кінематографії, державної митної справи, боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства, державну податкову політику, Державний комітет телебачення і радіомовлення України та Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Упродовж 2004–2015 рр. діяв ще один експертний і контролюючий орган у сфері захисту суспільної моралі – Національна експертна комісія України з питань захисту моралі. Попри те, що на підставі Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі» від 10.02.2015 № 173-VIII Національна експертна комісія ліквідована [244], все ж

вважаємо – у досліджуваних цілях – доцільним проаналізувати і її діяльність, окрім інших органів, під кутом зору впливу моралі.

Насамперед варто зазначити, що діяльність цих та деяких інших органів також спрямована на охорону права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення. Зважаючи на характер та сутність цього права, на перший план виступає саме недопущення порушення цього права [173, с. 72].

Для більш детального дослідження обрано діяльність тих державних органів, які з огляду на свої повноваження частіше порівняно з іншими враховують вимоги моралі під час прийняття правозастосувальних та правотлумачних рішень.

Безумовно, найбільшу увагу з позиції впливу моралі на правозастосування привертає діяльність Національної експертної комісії. Усвідомлюючи значення моральних засад для розвитку суспільства та українського народу, Президент України видав Указ про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві від 15 березня 2002 року № 258/2001.

3.3.1. Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі

Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі була постійним позавідомчим державним експертним і контролюючим органом, який діяв відповідно до Закону України «Про захист суспільної моралі» та Положення про Національну експертну комісію з питань захисту суспільної моралі, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1550 від 17 листопада 2004 року, інших законів та нормативно-правових актів щодо захисту суспільної моралі, загальновизнаних норм і принципів міжнародного права та міжнародних договорів України.

Національна експертна комісія формувалася з провідних діячів культури, мистецтва, науки і освіти, психіатрів, сексопатологів, фахівців у галузі інформації та інших, які рекомендувалися для участі у роботі Національної експертної комісії установами і організаціями, в яких вони працюють.

Чисельність і персональний склад Національної експертної комісії та положення про неї затверджувалися Кабінетом Міністрів України за поданням її голови. Термін повноважень членів Національної експертної комісії був п’ять років. Голова та його заступники працювали у Національній експертної комісії на постійній основі, решта членів Національної експертної комісії – на громадських засадах.

Рішення Національної експертної комісії, ухвалені в межах її повноважень, були обов’язковими для розгляду центральними і місцевими органами влади, засобами масової інформації всіх форм власності, а також фізичними та юридичними особами.

Завданням Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі було зміцнення моральних та етичних засад у суспільстві, працювати на збереження вікових культурних традицій українського народу, на захист громади від негативного впливу культу насильства, жорстокості, порнографії, на унеможливлення пропаганди наркоманії, алкоголізму, тютюнопаління.

З метою визначення ознак продукції та видовищних заходів, що порушують чинне законодавство у сфері захисту суспільної моралі, Національною експертною комісією було розроблено Критерії визначення ознак віднесення продукції до такої, що пропагує культ насильства та жорстокості; пропагує національну та релігійну ворожнечу, неповагу до національних і релігійних святинь та ображає національну гідність; до продукції порнографічного характеру чи до продукції еротичного характеру. Усі ці критерії прийняті Національною експертною комісією як відповідні Рекомендації при здійсненні зазначеної експертизи.

Виокремлені Національною експертною комісією на основі практики зазначені вище рекомендації були особливо важливі при відсутності критеріїв оцінки відповідної продукції, які повинні бути визначені Міністерством культури і туризму відповідно до Закону України «Про захист суспільної моралі» (ч. 1 ст. 2)

та Положення про Міністерство культури і туризму України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 08.11.2006 № 1566.

Варто наголосити, що унікальність правозастосувальної діяльності Національної експертної комісії з точки зору впливу моралі полягає у тому, що практично в усіх її правозастосувальних рішеннях розуміння того, що ж визнається моральним, а що – ні, є ключовим для її юридично значимого висновку.

Додатково зазначимо, що за останній повний рік діяльності – 2014 – до Національної експертної комісії надійшло 863 звернення з питань експертно-дослідницької діяльності і проаналізовано її фахівцями 40 753 одиниць продукції.

Варто також наголосити, що прийняті рішення Національної експертної комісії згідно з Конституцією України та законодавством могли бути оскаржені в порядку адміністративного чи цивільного судочинства. Враховуючи предмет нашого дослідження, інтерес викликає оскарження в порядку цивільного судочинства, адже саме при такому оскарженні ставиться під сумнів рішення Національної експертної комісії про те, чи відповідає об’єкт дослідження законодавству про захист суспільної моралі, чи ні.

Одним із резонансних прикладів може слугувати навести оскарження рішення Національної експертної комісії щодо зображення у газеті «Блік» (Київ) скульптури розп’ятої на хресті жаби під назвою «Спочатку ноги» німецького художника Мартіна Кіппенгергера [294].

З приводу цієї публікації висловилось багато експертів та було прийнято судове рішення. Порушення моральних норм експерти вбачали у тому, що таке зображення є «тяжкою формою блюзнірства, образою християн усіх течій та деномінацій, як і кожної совісної людини» [72].

Прийняття рішення та його подальше оскарження підкреслює важливість і значення результатів морального оцінювання кожного із суб’єктів правозастосування для правового регулювання.

3.3.2. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення

Конституційним, постійно діючим колегіальним органом, метою діяльності якого є нагляд за дотриманням законів України у сфері телерадіомовлення, а також здійснення регуляторних повноважень, передбачених цими законами, є Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (далі – Національна рада). На виконання вимог ст. 13 Закону України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» та ст. 62 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» ця Національна рада здійснює нагляд за дотриманням вітчизняними телерадіоорганізаціями законодавства у сфері захисту суспільної моралі. Національна рада складається з восьми осіб. Із них чотири члени Національної ради призначаються Верховною Радою України і чотири члени Національної ради призначаються Президентом України строком на п’ять років.

У щорічних звітах Національної ради зазначаються результати моніторингу загальнонаціональних теле- і радіокомпаній на предмет порушення вимог Закону України «Про захист суспільної моралі». Таким чином, працівники Національної ради, які проводять моніторинг загальнонаціональних теле- і радіокомпаній, здійснюють аналіз інформаційного контенту стосовно дотримання чи порушення чинного законодавства в частині захисту моралі, і отже, під час цього моніторингу здійснюється моральне оцінювання.

Проаналізувавши річні звіти про роботу Національної ради, зазначимо, що про перевірки теле- та радіоефірів стосовно відповідності законодавству з питань захисту суспільної моралі оглядово йдеться лише у звіті за 2011 рік. А такі ґрунтовні перевірки були проведені у 2015–2017 роках.

Велику увагу Національна рада приділяє питанню захисту й дотримання прав неповнолітніх телеглядачів і радіослухачів. Для прикладу, на підставі скарг громадян 3 грудня 2015 року було розглянуто аналіз моніторингу програм ПрАТ «Міжнародний Медіа Центр-СТБ» (зокрема випуску передачі «Один за всіх», у якій йшлося про сексуальне насилля батька над своїми дітьми). Ініційована громадськістю дискусія стосувалася питання вибору мовниками засобів подачі

інформації при висвітленні подій, які можуть завдати шкоди моральному і психічному здоров'ю дитини. За результатами розгляду цього питання Національна рада визнала порушення ПрАТ «Міжнародний Медіа Центр-СТБ» ч. 2 ст. 6, ч. 5 ст. 28, ч. 2 ст. 62 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» [83].

У зв'язку зі скаргами громадян на програмне наповнення телеканалу ПрАТ «Міжнародний Медіа Центр–СТБ» у травні 2016 року Національною радою було проаналізовано його ефір щодо наявності порушень законодавства про суспільну мораль. Було зафіксовано порушення вимог ч. 2 ст. 6, ч. 5 ст. 28, ч. 2 ст. 62 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», оскільки анонси передач «Битва екстрасенсів», «Кохана, ми вбиваємо дітей», «Я соромлюсь свого тіла», «Детектор брехні» за своїм змістом можуть негативно вливати на фізичний та моральний розвиток дітей і юнацтва. Телемовнику призначено позапланову перевірку, за результатами якої визнано порушення законодавчих вимог і оголошено попередження.

Як наслідок, керівництво СТБ вирішило припинити проекти «Детектор брехні», «Кохана, ми вбиваємо дітей» і «Врятуйте нашу сім'ю». Моніторинг, проведений у листопаді 2016 року, зафіксував порушення вимог законодавства у сфері захисту суспільної моралі в ефірі таких загальнонаціональних мовників: 1) ПрАТ «Міжнародний Медіа Центр–СТБ» – передачі «Битва екстрасенсів», «Слідство ведуть екстрасенси», «Один за всіх», які транслювалися без попередження про відповідний зміст та вікові обмеження глядацької аудиторії, можуть мати негативний вплив на дитячу аудиторію; 2) ТОВ «Телестудія «Служба інформації» (логотип «НТН») – в ефірі зафіксовано передачу «Страх в твоем доме», яка транслювалася без спеціального попередження про її зміст у час, доступний для перегляду дітьми, де були сцени насилля та жорстокого поводження із жінкою; 3) ТОВ «ТРК «Україна» (логотип «НЛО») – у передачі «Пробудись», яка виходить на екран з 07:00 до 09:00, зафіксовано постійну трансляцію сюжетів, які можуть впливати на фізичний, розумовий або моральний розвиток дітей та юнацтва і містять насилля та сцени, які викликають жах і

звернені до сексуальних інстинктів. Національна рада надіслала звернення до Інституту соціальної та політичної психології НАН України з відеозаписами програми «Пробудись» для надання фахового висновку за визначенням потенційного негативного впливу на дитячу аудиторію, а також звернулася до компанії «НТН» із застереженням щодо необхідності інформування глядачів про зміст передачі, яка може мати негативний вплив на дитячу аудиторію [84, с. 32–33].

В ефірі загальнонаціональних мовників упродовж 2017 р. Національною радою зафіксовано трансляцію передач, які мають ознаки можливого негативного впливу на дитячу аудиторію. Трансляція таких передач на кількох каналах, на переконання членів Національної ради, має системний характер і відбувається у час, доступний для перегляду дітьми. Національна рада у зв'язку з невиконанням ПрАТ «Міжнародний Медіа Центр–СТБ» рішення від 28.07.2016 р. № 1733 та порушенням вимог абзацу восьмого ч. 2 ст. 6, ч. 5 ст. 28, ч. 2 ст. 62 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» застосувала до мовника санкцію «стягнення штрафу» у розмірі 1 654 688 грн. (рішення Національної ради від 09.03.2017 № 324). Відповідне рішення регулятора про його застосування оскаржується компанією в судовому порядку, триває судовий процес. Незважаючи на ці заходи впливу, до регуляторного органу і далі систематично надходили письмові й усні скарги громадян на програмне наповнення телеканалу, тому упродовж 2017 року було проведено тематичні моніторинги його ефіру щодо наявності порушень законодавства про суспільну мораль. За результатами моніторингу за 4 травня 2017 р., періоди з 14 до 25 червня 2017 р. та з 18 до 20 липня 2017 р. зафіксовано трансляцію передач «Кохана, ми вбиваємо дітей», «Я соромлюсь свого тіла», «Битва екстрасенсів», «Слідство ведуть екстрасенси», «Містичні історії», де були виявлені ознаки порушень законодавчих норм. Під час трансляції програм у доступний для перегляду дітьми час зафіксовано сцени, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків, зокрема бійки, розповіді про вбивства, сцени жорстокості тощо. А це

свідчить, на переконання членів Національної ради, про наявність ознак порушення Закону України «Про телебачення і радіомовлення».

Національна рада неодноразово надсилала звернення до Незалежної медійної ради, Асоціації психологів України, Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, Інституту психології ім. Г.С. Костюка та ГО «Ла Страда-Україна» з відеозаписами зазначених програм, що транслювалися в ефірі ПрАТ «Міжнародний Медіа Центр–СТБ», для надання фахових висновків про наявність потенційного негативного впливу на дитячу аудиторію. Відповідно до наданих висновків зазначені організації підтвердили, що програми «Кохана, ми вбиваємо дітей», «Я соромлюсь свого тіла», «Битва екстрасенсів», «Слідство ведуть екстрасенси», «Містичні історії» можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей і підлітків. За скаргою ГО «Детектор медіа» на трансляцію 6 лютого 2017 року ТОВ «ТРК «Україна» передачі «Говорить Україна» Національна рада зафіксувала вихід цієї передачі з 19:45 до 21:00, у ній були сцени з наслідками насилля, демонструванням крові, понівеченого людського тіла. Регуляторний орган на засіданні 18 травня 2017 р. ухвалив рішення № 750, яким за трансляцію ТОВ «ТРК «Україна» до 23-ї години передачі, у якій містилася інформація, що може зашкодити дитячій аудиторії, було оголошено попередження. Також на звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, ГО «Детектор медіа» щодо трансляції в ефірі ПрАТ «Телеканал «Інтер» 9 та 13 жовтня 2017 року передачі «Стосується кожного» було зафіксовано випуски о 18:05 «Мама-ребенок» і «Мама-ребенок. Признание», що містили сцени, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей і підлітків. У цих випусках обговорювалося статеве життя неповнолітньої (12-річної) дитини, наслідки її статевих стосунків у ранньому віці (народження дитини), деталі фізіологічних вікових процесів, визнано факт того, що неповнолітня особа мала не одного статевого партнера, тощо. Регуляторний орган отримав висновок Незалежної медійної ради, фахівці якої дійшли висновку, що в цьому випадку телеканал «Інтер» порушив вимоги абзацу чотирнадцятого ч. 2 ст. 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (поширення

інформації, яка порушує законні права та інтереси фізичних осіб), ведучий А. Данилевич у випуску від 9 жовтня 2017 р. не виявив належної обережності при висвітленні питань, пов’язаних із дітьми, чим порушив положення ст. 18 Кодексу етики українського журналіста.

Національна рада призначила позапланову перевірку телеканалу «Інтер», за результатами якої ліцензіату було оголошено попередження. За даними моніторингу загальнонаціональних телеканалів, що тривав із 10 до 16 квітня і 25 квітня 2017 р., у передачах низки телекомпаній було зафіксовано вживання брутальної лексики, а саме: - відкрите озвучення брутальних висловів; - часткове приховування окремих букв; - повне приховування брутальних слів із використанням їхнього субтитрування; - повне приховування із залишенням артикуляції та змісту, зрозумілого з контексту; - вживання брутальної лексики у виконанні дітей; - лексика документальних відеоматеріалів в умовах реального бойового зіткнення. Національна рада зазначила про наявність постійної негативної тенденції з використання брутальної лексики в ефірі українських телеканалів. Час трансляції зазвичай є доступним для перегляду дитячою аудиторією, а це має ознаки можливого негативного впливу на дітей. До телекомпаній ТОВ «Телеодин» («М1»), ТРК «Студія «1+1» у формі ТОВ, ТОВ «Новий канал», ПАТ «ММЦ-СТБ» (СТБ), ТОВ «ТРК «Експрес – Інформ» («5»), ТОВ ТС «Служба інформації» («НТН»), ТОВ ТРК «Міст ТБ» («ZiK»), в ефірі яких зафіксовано вживання брутальної лексики, Національною радою було надіслано листи з проханням надати пояснення. У своїх листах ТОВ «Телеодин» і ТОВ «Новий канал» повідомили, що взяли до уваги зауваження Національної ради та внесли зміни до вербального змісту телеканалів [85, с. 52–56].

З наведеного можна визначити низку особливостей здійснення морального оцінювання зазначеними державно-владними суб’єктами у межах правозастосувальної діяльності. По-перше, варто звернути на колегіальність його складу. Колегіальність при здійсненні морального оцінювання у процесі прийняття рішення має особливе значення, адже рішення приймається більшістю голосів. І у випадку переваги в один голос питання відповідності чи

невідповідності моралі є на межі об'єктивності та суб'єктивності рішення. По-друге, майже в усіх випадках проведення перевірок та експертиз підставою їх проведення було звернення громадян чи громадських організацій. Саме занепокоєння громадськості стосовно аморальності певного публічного інформаційного контенту спонукало розгляд цього питання у правовій площині на загальнодержавному рівні. І по-третє, при вирішенні питання про відповідність чи невідповідність змісту інформаційної продукції моральним нормам цими державними органами бралися до уваги позиції з цього питання інших державних та громадських інституцій.

3.3.3. Державне агентство України з питань кіно

Державне агентство України з питань кіно (Держкіно) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури; реалізує державну політику у сфері кінематографії. Завданням, окрім іншого, Держкіно є здійснення державного нагляду (контролю) у сфері кінематографії.

У Положенні «Про Державне агентство України з питань кіно» прямо не визначено його наглядові та контролюючі повноваження у сфері захисту суспільної моралі. Разом з тим Держкіно видає прокатне посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів; відмовляє у державній реєстрації та видачі прокатного посвідчення на фільми, які можуть завдати шкоди моральному вихованню громадян [236].

Експертна комісія з питань розповсюдження і демонстрування фільмів створена і діє при Держкіно (далі – Експертна комісія). У своїй діяльності Експертна комісія керується, зокрема, Законами України «Про кінематографію», «Про захист суспільної моралі», Положенням про державне посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів". До складу Експертної комісії входять незалежні експерти - кінознавці, кінокритики, мистецтвознавці, психологи, а також представники зацікавлених міністерств та інших центральних органів виконавчої влади (за згодою). Очолює Експертну комісію за посадою Голова Держкіно України.

Експертна комісія скликається у разі виникнення розбіжностей щодо визначення індексу фільму, при поданні заявником документів для одержання державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів, за згодою власника відповідних прав на фільм, а також при поданні клопотання власника відповідних прав на фільм щодо визначення глядацької аудиторії.

Здійснюючи свої повноваження, Експертна комісія має право встановлювати індекс фільму, який визначає глядацьку аудиторію, надавати висновки, а в разі потреби – акти мистецтвознавчої експертизи.

Проводячи експертизу, Експертна комісія робить висновок, у якому встановлюється, чи є досліджувані фільми такими, що пропагують війну, насильство, жорстокість, фашизм і неофашизм, спрямовані на ліквідацію незалежності України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, приниження нації, неповагу до національних і релігійних святинь, приниження особистості, невігластво, неповагу до батьків, а також наркоманію, токсикоманію, алкоголізм та інші шкідливі звички; є фільмами порнографічного характеру.

У висновку може також встановлюватись індекс фільму, що визначає глядацьку аудиторію та відповідно до неї умови розповсюдження і демонстрування фільму.

На підставі висновку Експертної комісії Держкіно України відмовляє у державній реєстрації фільмів та видачі державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів або встановлює один з індексів, що визначає глядацьку аудиторію та відповідно до неї умови розповсюдження і демонстрування фільму.

Фільм має переглянути не менше половини загальної кількості членів Експертної комісії, які повинні заповнити картку експерта. На підставі заповнених членами Експертної комісії карток експерта технічний секретар складає протокол, яким оформлюється висновок, що затверджується головою Експертної комісії.

У разі якщо голоси членів Експертної комісії розділились порівну, голова Експертної комісії бере участь у голосуванні, заповнюючи картку експерта. У

цьому випадку голос голови Експертної комісії є ухвальним [185]. За звітною інформацією Держкіно, загалом 1840 одиниць фільмів не було рекомендовано для перегляну, визначено порнографією, містять сцени із демонструванням насильства і жорстокості. При оцінці цих фільмів експерт, визначаючи їх невідповідність законодавству України, ймовірно, здійснював моральне оцінювання. Окрім того, загалом протягом 2000 – 2018 рр. 5645 одиниць фільмів проаналізовано на предмет дотримання законодавства України та визначено глядацьку аудиторію, при оцінці деяких із них теж здійснювалось моральне оцінювання [73].

3.3.4. Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів

Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів (Держспоживінспекція України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра економічного розвитку і торгівлі України. Держспоживінспекція України входить до системи органів виконавчої влади і реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів. Держспоживінспекція України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів [186].

Відповідно до Закону України «Про рекламу» реклама не повинна містити інформації або зображень, які порушують етичні, гуманістичні, моральні норми, нехтують правилами пристойності. Відповідно до ст.26 Закону України «Про рекламу» Держспоживінспекцією можуть застосовуватися такі заходи впливу (санкції) за порушення законодавства про рекламу:

• вимагати від рекламодавців, виробників та розповсюджувачів реклами усунення виявлених порушень вимог законодавства;

• вимагати припинення дій, що перешкоджають здійсненню державного контролю;

• надавати (надсилати) рекламодавцям, виробникам та розповсюджувачам реклами обов'язкові для виконання приписи про усунення порушень;

• приймати рішення про визнання реклами недобросовісною, прихованою, про визнання порівняння в рекламі неправомірним з одночасним зупиненням її розповсюдження;

• приймати рішення про зупинення розповсюдження відповідної реклами;

• накладати штрафні санкції.

Для прикладу, Інспекція з питань захисту прав споживачів у Донецькій області оштрафувала компанію «Геркулес» за розміщення в регіоні непристойної зовнішньої реклами морозива. Зазначені заходи були прийняті у зв'язку з прийнятим рішенням Національної комісії про те, що реклама "Геркулеса" порушує етичні, гуманістичні, моральні норми, нехтує правилами пристойності, не враховує особливу чутливість дітей і завдає їм шкоди. На підставі матеріалів справи та протоколу засідання Інспекцією з питань захисту прав споживачів у Донецькій області за порушення законодавства про рекламу було прийнято рішення накласти штраф на ЗАТ «Геркулес» у розмірі 5083 грн [138].

Як бачимо, низка державних органів України з огляду на свої повноваження при правозастосуванні звертається до моральних принципів і вживає заходи щодо захисту моральних цінностей українського суспільства. Зауважимо, що державні органи, виконуючи покладені на них завдання і функції, під час застосування правової норми, яка містить морально-оціночні поняття, окреслюють межі і способи правореалізації, а також здійснюють захист моральних засад суспільства.

Варто зазначити, що у правовому регулюванні інформаційної безпеки комп'ютерних мереж, окрім змістової невизначеності, існує проблематика технічної неспроможності здійснення ефективного контролю обігу інформаційної продукції з боку державних органів [170, с. 59–60].

3.3.5. Зарубіжний досвід у сфері контролю за дотриманням вимог моралі

В інших країнах має місце варіативність суб'єктів, які здійснюють контроль за дотриманням законодавства в інформаційній сфері з огляду на моральні вимоги. Спільним для більшості європейських країн є наявність спеціальних відомчих органів у сферах культури, кінематографа, теле- і радіопростору, захисту прав дітей та молоді, які наділені повноваженнями щодо здійснення

контролю за дотриманням законодавства в інформаційній сфері з огляду на моральні вимоги.

Для прикладу, у Португалії контроль за дотриманням існуючих у країні відповідних моральних норм здійснюється кількома державними установами та структурами, що діють в рамках чинного законодавства і є підзвітними Президії Ради Міністрів та Державному секретаріату з питань культури, а саме:

- Видовищною класифікаційною комісією, яка здійснює оцінку театральних вистав, кіно-, відеопродукції на електронних носіях за критеріями їхньої якості та з урахуванням вікової категорії потенційних користувачів;
- Генеральною інспекцією культурних заходів, яка здійснює контроль за дотриманням законодавства у сфері організації та проведення видовищ (поміж іншого здійснює вікові обмеження допуску);
- Кабінетом з питань засобів комунікації з громадськістю – головний державний орган Португалії, уповноважений розробляти, реалізовувати та контролювати інформаційну політику в країні.

У Португалії існує структура для регулювання і контролю діяльності виключно засобів масової інформації – неурядовий Центр з регулювання діяльності засобів масової інформації (ERC).

У Німеччині не існує єдиного контролюючого органу, компетенція якого обмежувалася б тільки захистом суспільної моралі. Загальний нагляд та контроль у цій сфері відбувається на усіх рівнях федерального та земельного врядування, але насамперед є компетенцією земельних міністерств культури. Випадки порушення або зазіхання на засади суспільної моралі, зокрема розповсюдження аморальної, наклепницької або несправедливої інформації, відстежуються та досліджуються різними підрозділами Міністерства внутрішніх справ ФРН залежно від сфери суспільного життя, де відбулося порушення.

Великої уваги в Німеччині приділяють саме відповідному вихованню молоді. Так, Закон ФРН про захист молоді містить перелік заборонених до випуску та розповсюдження видань, які пропагують аморальні дії та можуть шкодити формуванню особистісної моральності підлітків. Відповідальним за

дотримання положень зазначеного закону, а саме за перевірку інформації, яка розповсюджується передусім через друковані та електронні ЗМІ, визначено Федеральну службу з перевірки інформації для молоді. Одним з головних завдань її діяльності є вікова градація дозволу на отримання тієї чи іншої інформації й на перегляд фільмів [165, с. 198–204].

Варто вказати, що у деяких випадках під час правозастосувальної діяльності зазначених державних органів визначаються межі реалізації прав людини, зокрема свободи вираження поглядів, з урахуванням саме моралі [174, с. 16–19].

Отже, підводячи підсумки стосовно викладеного, зазначимо, що вплив принципів і норм моралі на правозастосувальну діяльність полягає у моральному оцінюванні під час застосування правової норми, зокрема – її тлумаченні.

Законодавство України передбачає можливість захисту інтересів суспільства та держави шляхом встановлення обмеження щодо певної діяльності з мотивів її невідповідності саме моральним нормам. Моральне оцінювання у процесі правозастосування здійснюється на підставі використання: моральних принципів; правової норми, що прямо відсилає суб'єкта правозастосування до норм моралі; правової норми, що містить морально-оціночне поняття або таке поняття, що інтерпретується з урахуванням моральних критеріїв. Правові підстави морального оцінювання є вираженням прямого впливу принципів і норм моралі на законотворчість.

3.4. Плюралізм розуміння вимог моралі у правозастосувальній та правотлумачній практиці

Державні органи у межах визначеної компетенції, виступаючи суб'єктом правозастосування, здійснюють свою діяльність (за наявності підстав та передумов), зокрема під впливом моралі. Попри об'єктивність у правовому регулюванні, суб'єктивність при правозастосуванні не варто виключати. Зокрема, важко заперечити роль суб'єктивних чинників при правозастосуванні, особливо, коли йде мова про моральне оцінювання.

У попередніх розділах ми зазначали про те, що, з урахування неоднорідного суспільства, бачення різних соціальних груп того, що морально, а що ні, – може бути неоднаковим. У правовому регулюванні саме на етапі правозастосування більшою мірою проявляється плюралістичність розуміння моральних норм. При застосуванні, практичному втіленню у життя загальних моральних принципів, які визнаються усіма соціальними групами, у деяких випадках простежується диференціація їх конкретного змісту за соціальною неоднорідністю суб'єктів застосування.

Наприклад, розглядаючи моральні засади суспільства як категорію обмеження договірної свободи, науковці-цивілісти акцентують увагу на наступному. Виходячи з того, що «моральні засади суспільства» є оціночною категорією, застосування правової норми, що її містить, у повній мірі залежить від суб'єкта застосування. У законодавстві України йдеться про моральні засади усього суспільства, а не про моральні принципи певної особи, зокрема, суб'єкта правозастосування. Намагаючись конкретизувати підстави обмеження договірної свободи з мотивів суперечності моральним засадам суспільства, російський науковець Суханов Є.О. пропонує до таких договорів відносити ті, предметом яких є адміністративні правопорушення або злочини [324, с. 76]. Однак такі угоди будуть порушувати насамперед законодавство, а не суто моральні засади суспільства.

Дослідники цього питання в Україні зазначають про існування практики щодо обмеження договірної свободи з мотивів суперечності моральним засадам суспільства лише у сфері адміністративного судочинства у спорах між податковими органами та платниками податків щодо визнання податкових-повідомлень рішень не дійсними [17, с. 214].

Як уже зазначалось, в Україні багато суб'єктів правозастосування у своїй діяльності здійснюють моральне оцінювання. Повноваження деяких із таких суб'єктів перетинаються, і це іноді призводить до того, що такі суб'єкти стосовно одного і того ж об'єкта морального оцінювання приймають різні (протилежні за значенням) рішення. Так, згідно зі ст. 301 КК України та ст. 2 Закону України

«Про захист суспільної моралі» виробництво та обіг у будь-якій формі продукції порнографічного характеру в Україні забороняються. Відповідно до Положення «Про державну реєстрацію фільмів» [187] Державне агентство України з питань кіно відмовляє державній реєстрації та видачі прокатного посвідчення у разі наявності висновку експертної комісії (у складі Міністерства культури України (далі – Мінкультури) щодо фільмів, які пропагують війну, насильство, жорстокість, фашизм і неофашизм, спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, приниження нації, неповагу до національних і релігійних святинь, приниження особистості, що пропагують невігластво, неповагу до батьків, а також наркоманію, токсикоманію, алкоголізм та інші шкідливі звички; фільмів порнографічного характеру.

Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі (далі - Національна експертна комісія) у межах своєї компетенції вживала заходів щодо попередження розповсюдження та заборони демонстрації фільмів, програм, інформаційних матеріалів, видовищних заходів тощо, які завдають шкоди моральності суспільства; проводила аналіз теле-, радіо- і відеопродукції, репертуару кінотеатрів, кіно- і відеоустановок, відеозалів, продукції друкованих засобів масової інформації, а також видовищних заходів на їх відповідність вимогам законодавства у сфері захисту суспільної моралі; проводила експертизу продукції, видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру та продукції, що містить елементи або пропаганду культу насильства, жорстокості, порнографії.

Конституційним, постійно діючим колегіальним органом, метою діяльності якого є нагляд за дотриманням законів України у сфері телерадіомовлення, а також здійснення регуляторних повноважень, передбачених цими законами, є Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (далі – Національна рада). На виконання вимог ст. 13 Закону України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» та ст. 62 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» Національна рада здійснює нагляд за

дотриманням вітчизняними телерадіоорганізаціями законодавства у сфері захисту суспільної моралі.

Таким чином, законодавством України встановлено, що стосовно інформаційних об'єктів, які транслюються на телебаченні України (фільм, телепередача тощо), у Держкіно та Національної ради (а до 2015 року – і у Національної експертної комісії) є повноваження щодо їх морального оцінювання.

У деяких випадках стосовно одного і того ж інформаційного об'єкта морального оцінювання у Держкіно та Національної експертної комісії було різне бачення того, чи відповідає цей об'єкт вимогам законів України в частині захисту суспільної моралі. Перші такі розбіжності виникли ще наприкінці 2009 року, коли Мінкультури було надано дозвіл на розповсюдження і демонстрування «жахів» «Пила – 6», а Національна експертна комісія своїм рішенням визнала цей фільм таким, що не відповідає чинному законодавству у сфері захисту суспільної моралі, оскільки пропагує культ насильства та жорстокості, і тому не може розповсюджуватися на території України. Також Національна експертна комісія своїми рішеннями визнала такими, що не відповідають законодавству України, певні серії телесеріалу «Щасливі разом», значну частину серій телесеріалу «Леся + Рома». Внаслідок цього дозволи на їх розповсюдження і демонстрування Держкіно видані з порушенням законодавства у сфері захисту суспільної моралі [176, с. 51].

Інший резонансний приклад. Епізод мультиплікаційного фільму «Південний парк» «Cartman Sucks» транслювався на телеканалі «М1» 25 травня 2010 р. о 22:00 год. За сюжетом мультфільму, один із персонажів «розігрує» свого однокласника, імітуючи оральний секс з ним, після чого батьки першого відправляють його в християнську громаду для виправлення. Національна експертна комісія своїм рішенням визнала цю серію такою, що містить дитячу порнографію та пропаганду релігійної ворожнечі. Тобто трансляція цієї серії мультиплікаційного фільму „Південний парк" за наявності рішення Національної експертної комісії заборонена, оскільки зміст названої серії порушує моральні

норми суспільства. Трансляція цього епізоду означає, що фахівці Держкіно, які видавали державне посвідчення на право розповсюдження і демонстрування названого мультиплікаційного фільму, вважають, що ця серія мультфільму не порушує моральні норми суспільства. Національна експертна комісія про прийняте нею рішення стосовно названого епізоду мультиплікаційного фільму „Південний парк" повідомила, зокрема, Національну раду. За результатами розгляду цього рішення Національна рада оголошує попередження ТОВ „Музичне телебачення" (м. Київ) за порушення часу демонстрації мультиплікаційного фільму „Південний парк", визначеного прокатним посвідченням. Отже, з цього прикладу видно, що в декількох суб'єктів правозастосування бачення моральності не співпадало.

Варто також зазначити і те, що згідно із Законом України «Про захист суспільної моралі» спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері культури та мистецтв мають встановлюватися Критерії віднесення продукції до такої, що має порнографічний характер. Однак такі Критерії Мінкультури не встановлені. Національна експертна комісія на основі розроблених нею критеріїв віднесення друкованої, аудіовізуальної, електронної та іншої продукції, а також переданих та отриманих по комунікаційних лініях повідомлень і матеріалів до продукції порнографічного характеру, та до продукції, що пропагує культ насильства та жорстокості, національну та релігійну ворожнечу, неповагу до національних і релігійних святинь та ображає національну гідність, і до продукції еротичного характеру затвердила відповідні рекомендації для органів державної влади і місцевого самоврядування. Зазначені рекомендації мали на меті встановити однакові підходи до моральної оцінки об'єктів дослідження [274; 275].

Окремо необхідно розглянути плюралізм інтерпретацій змістових вимог моралі суддями. Так, Кодексом законів про працю України (п. 3 ст. 41) (далі – КЗпП) визначено можливість роботодавця звільнити працівника у зв'язку із вчиненням ним аморального проступку, не сумісного з продовженням роботи. Проаналізувавши судову практику у цій сфері, ми виявили, що позиція судів стосовно того, що вважати аморальним проступком, є різною.

Частиною 1 ст. 24 Закону України «Про загальну середню освіту» [241] передбачено, що педагогічним працівником повинна бути особа з високими моральними якостями. А серед обов'язків, які повинні виконувати педагогічні та науково-педагогічні працівники (ст. 56 Закону України «Про освіту» [248]), зазначено, зокрема, що вони настановленням і особистим прикладом зобов’язані дотримуватися академічної доброчесності та забезпечувати її дотримання здобувачами освіти в освітньому процесі та науковій діяльності; дотримуватися педагогічної етики; поважати гідність, права, свободи і законні інтереси всіх учасників освітнього процесу; настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства.

Продемонструємо та проаналізуємо плюралізм розуміння вимог моралі різних правозастосувачів на такому прикладі.

Апеляційний суд Одеської області, розглянувши цивільну справу за апеляційною скаргою відділу освіти Балтської райдержадміністрації Одеської області на рішення Котовського міськрайонного суду Одеської області від 16 червня 2014 року у справі за позовом директора школи (далі – Особа 1) до відділу освіти Балтської райдержадміністрації Одеської області, Балтської районної державної адміністрації та управління державного казначейства України в Одеській області про поновлення на роботі, стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу та стягнення моральної шкоди, встановив таке. Особа 1, працюючи директором та вчителем школи й виконуючи виховні функції, неодноразово та безпосередньо перед звільненням принижувала та ображала учнів школи та їх батьків, працівників технічного персоналу школи та «диктаторським шляхом» керувала цією установою, що, на думку колегії суддів, було порушенням основних моральних норм суспільства. З показів свідків встановлено, що відповідачка обзивала батьків «молдавською свинею», дитину на уроці обзивали «дебілка, як твій тато», а на суботнику в присутності дітей та дорослих обізвала її «придуркуватою і безтолковою», на батьківських зборах сказала одному з батьків «закрий рот».

Рішенням Апеляційного суду Одеської області від 23.04.2015 р у цій справі було скасовано рішення Котовського міськрайонного суду Одеської області від 16 червня 2014 року та ухвалено у справі нове рішення, яким у задоволенні позову Особи 1 до відділу освіти Балтської райдержадміністрації Одеської області, Балтської районної державної адміністрації та управління державного казначейства України в Одеській області про поновлення на роботі, стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу та стягнення моральної шкоди відмовити [279].

З цього прикладу видно, що оцінка дій директора школи суддями Котовського міськрайонного суду Одеської області та Апеляційного суду Одеської області з огляду на розуміння суддями загальноприйнятих норм моралі є різною.

Непоодинокі факти плюралізму розуміння вимог моралі трапляються у низці рішень інших вітчизняних судів, що стосуються оцінки вчинення педагогічними працівниками аморального проступку через завдання третім особам фізичних ушкоджень (бійки).

Так, для прикладу розглянемо справу, що розглядалася Апеляційним судом Запорізької області (судова справа № 22-ц/778/3445/15) [338]. Працівником (далі – Особа 2) були вчинені певні дії, які Дзержинський міський суд Донецької області, з урахуванням того, що він був педагогічним працівником, який брав участь у навчально-виховному процесі навчального закладу, оцінив як аморальний проступок, пов'язаний з ігноруванням вимог суспільної моралі. Зокрема, вчинення бійки в стінах школи є несумісним з виховною функцією викладача, не дозволяє надалі йому брати участь у навчально-виховному процесі школи. Таким чином, суд першої інстанції дійшов висновку про наявність підстав для звільнення Особи 2 з роботи за п. 3 ст. 41 КЗпП України.

За результатами розгляду справи Апеляційний суд Запорізької області апеляційну скаргу Особи 2 відхилив і рішення Дзержинського міського суду Донецької області від 25 березня 2015 року по цій справі залишив без зміни.

Протилежна судова оцінка аналогічної ситуації була продемонстрована Знам'янським міськрайонним судом Кіровоградської області. З’ясовуючи обставини справи (судова справа № 389/4698/14-ц) [284], названий суд встановив, що між позивачем та відповідачем на ґрунті особистих неприязних відносин стався конфлікт, що переріс у сварку на підвищених тонах із застосуванням фізичної сили з обох сторін, який у подальшому був погашений шляхом примирення і порозуміння сторін конфлікту. Наведена ситуація відбулась у приміщенні школи, у кабінеті вчителя за відсутності свідків. Однак вказані обставини, на думку суду, не можна вважати проступком, який сам по собі заслуговує на негативне ставлення всього суспільства та є грубим порушенням його моральних принципів. Відтак, Знам'янський міськрайонний суд вирішив позов до відділу освіти виконавчого комітету Знам’янської міської ради Кіровоградської області про скасування наказів № 218 від 26.09.2014 року та № 168-к від 28.09.2014 року, поновлення на посаді заступника директора та стягнення заробітної плати та відшкодування моральної шкоди задовольнити частково (відмовлено в частині відшкодування моральної шкоди).

Таким чином, з позиції цього суду бійка у приміщенні школи між педагогічними працівниками школи не є аморальним проступком.

Наведемо як приклад також і постанову ВС від 11 лютого 2015 року про перегляд ухвали Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 червня 2014 року [192].

Розглядаючи справу, ВС встановлено, що в.о. ректора Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (далі – Університет) від 25 червня 2013 р. (далі – Особа 3) звільнено з роботи з підстав, передбачених п. 3 ст. 41 КЗпП, за вчинення аморального проступку, несумісного з продовженням його роботи в Університеті. Цей проступок полягав у тому, що Особа 3, нехтуючи загальноприйнятими нормами поведінки, в гуртожитку під час конфлікту, який виник на ґрунті особистих неприязних стосунків, завдав іншій особі тілесні ушкодження середньої тяжкості, за що був притягнутий до кримінальної відповідальності.

Ухвалюючи рішення про відмову в задоволенні позовних вимог Особи 1, суд першої інстанції, з висновками якого погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій, виходив з того, що вчинення позивачем злочину з порушенням загальноприйнятих норм поведінки, ігнорування норм етики, моралі та громадської свідомості, обставини якого викладено у вироку суду, є аморальним проступком і за своїм характером несумісний із продовженням роботи викладача в Університеті.

Окрім того, беручи до уваги неоднакове застосування судами касаційної інстанції однієї й тієї ж норми матеріального права, а саме п. 3 ст. 41 КЗпП, Судова палата у цивільних справах ВС виходить із такого. Зокрема, аморальним проступком є винне діяння, що суперечить загальноприйнятим нормам і правилам, порушує моральні устої суспільства, моральні цінності, які склалися в суспільстві, і суперечить змісту трудової функції, тим самим дискредитуючи службово-виховні, посадові повноваження відповідного кола осіб. Так, аморальним проступком варто вважати появу в громадських місцях у нетверезому стані, нецензурну лайку, бійку, поведінку, що принижує людську гідність, тощо.

У справі, яка переглядалася, установивши, що Особа 3 вчинив аморальний проступок, з урахуванням того, що він є науково-педагогічним працівником, який брав участь у навчальному виховному процесі вищого навчального закладу, суд вважав, що вчинення позивачем аморального проступку, пов'язаного з ігноруванням вимог суспільної моралі, що є несумісним з виховною функцією викладача, не дозволяє надалі йому приймати участь у навчально-виховному процесі Університету, та дійшов висновку про наявність підстав для звільнення Особи 1 з роботи, застосувавши положення п. 3 ст. 41 КЗпП.

За таких обставин підстави для скасування ухвали Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 червня 2014 року відсутні.

Як бачимо, рішення судів у наведених справах базувалися на визначенні того, чи є участь у бійці педагогічного працівника аморальним проступком. Різні

погляди суддів щодо цього і стали причиною неоднакового застосування норм матеріального права.

У нашому розпорядженні, на жаль, немає інформації, яка б дала можливість виявити конкретні причини відмінностей у моральних поглядах зазначених суб'єктів правозастосування. Однак саме ці відмінності і зумовили розбіжності у наведених правозастосувальних актах.

Варто зазначити, що розуміння моральних норм залежно від суб'єкта правозастосування є актуальним також і у міжнародному масштабі. Для прикладу, в Нідерландах був заборонений для публічного показу фільм нідерландського політика Вілдерса Г. «Фітна», який у 2008 р. був визнаний таким, що розпалює міжетнічну ворожнечу та дискримінує Коран і мусульманську релігію, однак у багатьох інших країнах така заборона щодо показу фільму була відсутня. Утім фільм «Grimm Love», що був заборонений у 2007 р. в Німеччині, оскільки містив сцени насилля та канібалізму, був дозволений для продажу в Нідерландах на DVD. Протягом 2007–2008 рр. у місцевому політикумі та суспільстві виникали гострі суперечки навколо трансляції на каналах громадського телебачення Нідерландів порнографічного фільму «Deep throat» і телевізійного реаліті-шоу «Донорська нирка», що свідчить про розбіжність позицій, з одного боку, активної частини суспільства, яка виявляла обурення, та, з іншого боку, тих суб'єктів, які дозволили публічний показ цієї продукції [175, с. 25].

Враховуючи викладене, вважаємо, що у соціально неоднорідному суспільстві плюралізм розуміння суб'єктами правозастосування змісту вимог принципів і норм моралі може проявлятися за таких умов:

- суб'єкти правозастосування одного рівня по-різному застосовують правову норму, що містить підстави морального оцінювання, виходячи з розбіжного розуміння змісту вимог моралі;

- суб'єкт правозастосування у межах своєї компетенції скасовує правозастосувальний акт іншого суб'єкта правозастосування виходячи з іншого розуміння змісту вимог моралі.

Наявність плюралізму розуміння вимог моралі під час правозастосування може становити загрозу правам людини та інтересам суспільства загалом. При моральному оцінюванні змістове розуміння правозастосувача моральності вчинків є ключовим. Ця проблематика має бути врахована правотворцем. Важливу роль у цьому повинні відігравати об’єктивні критерії, встановлені як законодавством, так і практикою. Також у контексті цього варто брати до уваги і морально-професійні якості суб’єкта правозастосування.

Висновки до Розділу 3

1. Вплив моралі на правозастосувальну діяльність виражається у моральному оцінюванні під час застосування правової норми, зокрема тлумаченні цієї норми. Для правового аналізу важливим є не моральне оцінювання як внутрішній інтелектуальний та емоційний процес, а вплив його результатів на формування правозастосувального рішення, врахування у ньому моральних чинників.

2. Моральне оцінювання у процесі правозастосування здійснюється на підставі використання: моральних принципів; правової норми, що прямо відсилає суб'єкта правозастосування до норм моралі; правової норми, що містить морально-оціночне поняття або таке поняття, що інтерпретується з урахуванням моральних критеріїв. Правові підстави морального оцінювання є вираженням прямого впливу принципів і норм моралі на правотворчість.

3. Особливість здійснення морального оцінювання державно-владним суб'єктом полягає у тому, що він має керуватися своїми індивідуальними уявленнями про критерії моральності, але також повинен брати до уваги домінуючі у суспільстві моральні принципи і норми (зокрема шляхом врахування позицій інших державних та громадських інституцій).

4. Дискреційні повноваження судді необхідно розглядати не як перешкоду для реалізації принципу законності, а як об'єктивно обумовлений елемент судового правозастосування, що має вагоме значення для реалізації завдань судочинства. У процесі судового правозастосування значна увага приділяється питанням дотримання моральних засад суспільства загалом та насамперед принципів справедливості, добросовісності, гуманності, захисту честі і гідності особи. Використання цих принципів у судовій практиці не обмежується лише галуззю цивільного права, вони також використовуються у сфері кримінального та кримінально-процесуального права. При визначенні вимог до суб'єкта правозастосування (зокрема судді) має враховуватися те, що законодавець при проектуванні правової норми установлює підставу для морального оцінювання і тим самим наділяє такого суб'єкта дискреційними повноваженнями.

Стосовно здійснюваного Вищою кваліфікаційною комісією суддів України та ГРД кваліфікаційного оцінювання суддів (кандидатів на їх посади) видається доцільним рекомендувати усунути дублювання показників оцінювання соціальної компетентності, професійної етики та доброчесності, що визначені Положенням про порядок та методологію такого оцінювання. Шляхом внесення відповідних змін та доповнень до Регламенту ГРД необхідно конкретизувати коло питань, які мають розглядатися стосовно кожного судді (кандидатів на їх посади) у процесі здійснення перевірки відповідності критерію доброчесності та професійної етики, і визначити критерії допустимості джерела інформації стосовно них й способи перевірки її достовірності.

5. Виокремлено усталені позиції (принципи) правозастосувальної діяльності Європейського суду, що стосується обмежень реалізації прав і свобод людини з метою охорони моралі:

– мораль не є уніфікованою для усіх країн – учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

– у питаннях моралі розсуд держав є ширшим, аніж розсуд ЄСПЛ, але не безмежним;

– ЄСПЛ у таких справах більше акцентує увагу на питаннях пропорційності обмежень та необхідності у демократичному суспільстві, ніж на розгляді справи по суті;

– ЄСПЛ у таких справах бере до уваги інтереси вразливих верств населення, зокрема моральне здоров’я дітей.

ЄСПЛ, розглядаючи справу, повязану із обмеженням прав і свобод людини з метою охорони моралі, одночасно керується усіма названими принципами. Обмеження прав і свобод людини з метою охорони моралі можуть бути визнані правомірними, як правило, якщо вони спрямовані на захист найбільш уразливих категорій населення – дітей та юнацтва, або якщо існує небезпека, що такі категорії можуть отримати доступ до інформації, матеріалів або ідей та поглядів, які можуть зашкодити їх моральному розвитку. Ми виокремлюємо цей принцип з-

поміж інших, оскільки у питаннях захисту моралі моральне здоров'я дітей займає особливе місце

6. З'ясовано, що інші державні органи у процесі виконання покладених на них завдань і функцій, здійснюючи моральне оцінювання, окреслюють межі і способи правореалізації, а також беруть участь у захисті моральних засад суспільства.

Особливостями здійснення морального оцінювання окремими державно-владними суб'єктами у межах їх діяльності є такі. По-перше, при вирішенні питання про відповідність чи невідповідність змісту інформаційної продукції (контенту) моралі зазначеними державними органами бралися до уваги позиції з цього питання інших державних та громадських інституцій. І по-друге, зазвичай майже в усіх випадках проведення перевірок та експертиз підставою їх проведення було звернення громадськості. Саме занепокоєння громадськості стосовно аморальності певного публічного інформаційного контенту спонукало розгляд цього питання у правовій площині на загальнодержавному рівні. Окрім цього колегіальність при здійсненні морального оцінювання у процесі прийняття рішення відображає (або мала б відображати) домінуючі у суспільстві моральні принципи і норми. У випадку ж переваги в один голос при прийнятті рішення про відповідність чи невідповідність моралі таке рішення є на межі об'єктивності та суб'єктивності.

7. У соціально неоднорідному суспільстві плюралізм розуміння суб'єктами правозастосування змісту вимог моралі може проявлятися за таких умов:

- суб'єкти правозастосування одного рівня по-різному застосовують правову норму, що містить підстави морального оцінювання, виходячи з різного розуміння змісту вимог моралі;

- суб'єкт правозастосування у межах своєї компетенції скасовує правозастосувальний акт іншого суб'єкта правозастосування виходячи з іншого розуміння змісту вимог моралі.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено конкретне наукове завдання, яке полягало у комплексній загальнотеоретичній характеристиці впливу моралі на правове регулювання в Україні. До основних висновків дослідження належать такі:

1. Обґрунтовано, що аналіз впливу моралі на правове регулювання суспільних відносин необхідно здійснювати з обов'язковим врахуванням соціальної неоднорідності суспільства. Складна соціальна структура суспільства та його неоднорідність обумовлює формування та наявність у ньому неоднозначних за змістом моральних підсистем.

2. Співвідношення способів урегулювання суспільних відносин нормами права і нормами моралі:

- злиття права і моралі (інтегрованість моралі у право) – норми об'єктивного права передбачають урегулювання суспільних відносин нормами моралі;

- тотожність – норми права та моралі передбачають ідентичне врегулювання суспільних відносин;

- суперечність або протилежність – норми права та моралі передбачають урегулювання суспільних відносин по-різному;

- неспіввідносність – способи урегулювання суспільних відносин нормами права та моралі не співвідносяться за сферою дії.

2.1. Вплив принципів і норм моралі на правотворчість може здійснюватися у двох формах: прямій та непрямій. Пряма форма полягає у закріпленні у нормативно-правовому акті можливості прямого застосування моралі (інтегрованість моралі у право) та регламентації суспільних відносин нормами об'єктивного права з використанням морально-оціночних понять. Непряма форма полягає у впливі моральних принципів учасників правотворчого процесу на прийняття правотворчих рішень та визначенні способу правового урегулювання певних суспільних відносин.

2.2. З'ясовано, що найбільш поширеними морально-оціночними поняттями у досліджуваних міжнародно-правових актах, що ратифіковані Україною, є –

«мораль» («моральність»), «справедливість», «гідність». Натомість у кодексах України – «добросовісність» («недобросовісність») (близько 36 % загальної кількості морально-оціночних понять, що використовуються у кодексах). Майже в однаковій кількості разів у кодексах використано такі морально-оціночні поняття, як «мораль» («моральність», «аморальність»), «честь», «гідність», «справедливість» («несправедливість») – близько 20 % загальної кількості морально-оціночних понять, що використовуються у кодексах. Найпоширенішими морально-оціночними поняттями у досліджуваних законах України (станом на 01.08.2017) є «мораль» («моральність», «аморальність») – 35 % усієї кількості вжитих у законах морально-оціночних понять; «честь» і «гідність» – відповідно 23 %.

З кінця 2014 р. у вітчизняне законодавство активно впроваджується терміно-поняття «доброчесність» (10 % усієї кількості вжитих у законах та кодексах морально-оціночних понять).

Наведений емпірико-правовий матеріал підтверджує зазначену у літературі тенденцію, що полягає у збільшенні використання морально-оціночних понять у нормативно-правових актах України.

2.3. Вирізнено такі правові передумови непрямого впливу моралі на законотворчість:

- зобов’язання народних депутатів України дотримуватися під час виконання своїх повноважень загальновизнаних норм моралі, зокрема у процесі законотворчості;
- вимоги дотримуватися державним службовцем професійної етики, у тому числі під час його залучення до законотворчого процесу;
- залучення представників громадськості до законотворчого процесу.

Вплив моральних принципів учасників законотворчого процесу на законотворчість в Україні здійснюється такими способами (способи непрямого впливу моралі на законотворчість):

- вплив моральних принципів, позицій і поглядів законотворця та суб’єктів, які залучаються до законотворчого процесу, на прийняття ними

законотворчих рішень (зокрема при висловлюванні та розгляді пропозицій і зауважень до законопроекту, а також при голосуванні);

- врахування вимог моралі при розробленні проекту правової норми (встановленні способу правового врегулювання певних суспільних відносин).

3. Особливість здійснення морального оцінювання державно-владним суб'єктом полягає у тому, що він не лише має керуватися своїми індивідуальними уявленнями про критерії моральності, а й повинен брати до уваги домінуючі у суспільстві моральні принципи і норми (зокрема позиції інших державних та громадських інституцій).

4. У процесі судового правозастосування значна увага приділяється питанням дотримання моральних засад суспільства загалом та насамперед принципів справедливості, добросовісності, гуманності, захисту честі і гідності особи. Використання цих принципів у судовій практиці не обмежується лише галуззю цивільного права, вони також використовуються у сфері кримінального та кримінально-процесуального права. При визначенні вимог до суб'єкта правозастосування (зокрема судді) має враховуватися те, що законодавець при проектуванні правової норми установлює підставу для морального оцінювання і тим самим наділяє такого суб'єкта дискреційними повноваженнями.

Стосовно здійснюваного Вищою кваліфікаційною комісією суддів України та ГРД кваліфікаційного оцінювання суддів (кандидатів на їх посади) видається доцільним рекомендувати усунути дублювання показників оцінювання соціальної компетентності, професійної етики та доброчесності, що визначені Положенням про порядок та методологію такого оцінювання. Шляхом внесення відповідних змін та доповнень до Регламенту ГРД необхідно конкретизувати коло питань, які мають розглядатися стосовно кожного судді (кандидатів на їх посади) у процесі здійснення перевірки відповідності критерію доброчесності та професійної етики, і визначити критерії допустимості джерела інформації стосовно них й способи перевірки її достовірності.

5. Виокремлено усталені позиції (принципи) правозастосувальної діяльності Європейського суду, що стосується обмежень реалізації прав і свобод людини з метою охорони моралі:

– мораль не є уніфікованою для усіх країн–учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

– у питаннях моралі розсуд держав є ширшим, аніж розсуд ЄСПЛ, але не безмежним;

– ЄСПЛ у таких справах більше акцентує увагу на питаннях пропорційності обмежень та необхідності у демократичному суспільстві, ніж на розгляді справи по суті;

– ЄСПЛ у таких справах бере до уваги інтереси вразливих верств населення, зокрема моральне здоров'я дітей.

6. З'ясовано, що інші державні органи у процесі виконання покладених на них завдань і функцій, здійснюючи моральне оцінювання, окреслюють межі і способи правореалізації, а також беруть участь у захисті моральних засад суспільства.

Особливостями здійснення морального оцінювання окремими державно-владними суб'єктами у межах їх діяльності є такі. По-перше, при вирішенні питання про відповідність чи невідповідність змісту інформаційної продукції (контенту) моралі зазначеними державними органами бралися до уваги позиції з цього питання інших державних та громадських інституцій. І по-друге, зазвичай майже в усіх випадках проведення перевірок та експертиз підставою їх проведення було звернення громадськості. Саме занепокоєння громадськості стосовно аморальності певного публічного інформаційного контенту спонукало розгляд цього питання у правовій площині на загальнодержавному рівні.

7. У соціально неоднорідному суспільстві плюралізм розуміння суб'єктами правозастосування змісту вимог моралі може проявлятися за таких умов:

- суб'єкти правозастосування одного рівня по-різному застосовують правову норму, що містить підстави морального оцінювання, виходячи з різного розуміння змісту вимог моралі;

- суб’єкт правозастосування у межах своєї компетенції скасовує правозастосувальний акт іншого суб’єкта правозастосування виходячи з іншого розуміння змісту вимог моралі.

8. Викладені висновки проведеного нами дослідження дають можливість констатувати підвищення ролі моралі у правовому регулюванні, і, як видається, ця тенденція буде зберігатися у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М.И., Комаров С.А. Проблемы теории государства и права: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 576 с.
2. Абросимова О.К. Взаимодействие права и морали в современном российском обществе: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2001. 177 с.
3. Авдеева О.А. История формирования научного понимания права: учеб. пособ. Иркутск: Иркутский гос. ун., 1996. 41 с.
4. Александров Н.Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. Москва: Госюриздат, 1961. 271 с.
5. Алексеев С.С. Право: азбука – теорія – философия: опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 712 с.
6. Алексеев С.С. Философия права. Москва: НОРМА, 1998. 336 с.
7. Алєксєєва А.О. Роль суспільної думки та суспільної моралі у прийнятті судового рішення. *Вісник Академії адвокатури України*. Київ: ВЦ ААУ, 2013. Вип. 2(27). С. 84–90.
8. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / пер. з англ. Р. Семківа. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 385 с.
9. Апресян Р.Г. Понятие общественной морали (опыт концептуализации). *Вопросы философии*. 2006. № 5. С. 3–17.
10. Апресян Р.Г. Понятие общественной морали. Послесловие к дискуссии. *Вопросы философии*. 2010. № 2. С. 60–73.
11. Аристотель. Сочинения в 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. С. 306
12. Бангалорські принципи діяльності судді: схвал. Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН № 2006/23 від 27 липня 2006 року (витяг). URL: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Bangalore_principles_ukr.pdf (дата звернення: 20.06.2018).
13. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / пер. с чеш. Москва: Юрид. лит., 1989. 448 с.

14. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права: підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів освіти. Київ: ВД «Ін Юре», 2002. 472 с.
15. Бербешкина З.А. Справедливость как социально-философская категория. Москва: Мысль, 1983. 204 с.
16. Бєлоброва О. Д. Соціальна диференціація суспільства в умовах його трансформації: соціально-філософський аспект: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Одеса, 2009. С. 22.
17. Білан О.П. Моральні засади суспільства як категорія обмеження договірної свободи. *Держава і право: зб. наук. пр.* 2013. Вип 62. С. 211–220.
18. Богуславская К.Ю. Аморальный проступок в трудовом праве. Актуальные проблемы юридической науки и практики: материалы регион, науч.-практ. конф. (Пермь, 2003 г.). С. 217–220.
19. Богуславская К. Ю. Взаимодействие норм права и норм морали в правовом регулировании трудовых отношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Барнаул, 2006. 23 с.
20. Большая Энциклопедия. Санкт-Петербург, 1903. Т.13. С. 381.
21. Блюмкин В.А., Гумницкий Г.Н. О понятии морали. Что такое мораль. Москва: Знание, 1988. 80 с.
22. Бортновська З. Позитивні зобов'язання держави за Конвенцією про захист прав людини та основних свобод: практика Європейського суду з прав людини та завдання для України. Права людини в Україні: стан справ, проблеми, перспективи / редкол.: Ю.І. Сватко (голова) та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2003. С. 34–38.
23. Брусакова О.В. Мораль і право у конструюванні освітньої реальності: автореф. дис. … канд. філософ. наук. Харків, 2015. 18 с.
24. Брусакова О.В. Моральні аспекти правової культури. *Вісник ХНУВС*. 2015. № 2(69). С. 22–27.
25. Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособ. Москва: Юрайт, 1998. 336 с.

26. Василевська Т.Е. Кодекси поведінки депутатів як інструменти підтримки депутатської етики. URL: http://www.academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/03.pdf (дата звернення: 17.06.2018).
27. Василенко М.Є. Свобода договору, обмежена публічним порядком та моральними засадами суспільства, у континентальному цивільному законодавстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 8. С. 63–67.
28. Ващенко Л.В. Правові аспекти виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні. Міжнародно-правове забезпечення стабільності та безпеки суспільства: матеріали наук.-теорет. конф. викл., асп. та студ. юрид. ф-ту (м. Суми, 25 трав. 2013 р.) / редкол.: А.М. Куліш, М.М. Бурбика та ін. Суми, 2013. С. 10–12.
29. Ведяхина К.В. Основные нравственно-этические социально-политические принципы российского права: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Волгоград, 2001. 24 с.
30. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укладач і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
31. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова; худож.-оформлювач Б. П. Бублик. Харків: Фоліо, 2005. 767 с.
32. Висновок щодо Регламенту Громадської ради доброчесності, підготовлений професором, доктором права Д. Ковачевою, міжнародним експертом Ради Європи, 10.94.2017 р. С. 19. URL: https://rm.coe.int/opinion-diana-public-council-of-integrity-uk-copy/1680727bdf (дата звернення: 17.06.2018).
33. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Караченцева І. В. критеріям доброчесності та професійної етики від 27 квітня 2017 р. (із виправленою опискою відповідно до рішення Ради від 06.06.2017). URL: https://grd.gov.ua/data/files/conclusions/27_04_2017/vysn/karachentsev_vysn_vypr.pdf (дата звернення: 17.06.2018).
34. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Червинської М. Є. 15 травня 2017 р. URL:

https://grd.gov.ua/data/files/conclusions/15_05_2017/vysn/ chervynska_vysn.pdf (дата звернення: 17.06.2018).

35. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Іванової Л. Б. від 1 травня 2017 р. URL: https://grd.gov.ua/about/conclusions (дата звернення: 17.06.2018).
36. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Сахна Р. І. від 18.05.2017 р. URL: https://grd.gov.ua/about/conclusions (дата звернення: 17.06.2018).
37. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Стефанів Н. С. від 18.05.2017 р.; скасований рішенням Громадської ради доброчесності від 25.05.2017 р. URL: https://grd.gov.ua/about/conclusions (дата звернення: 17.06.2018).
38. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Стратієнко Л. В. 18.05.2017 р. URL: https://grd.gov.ua/about/conclusions (дата звернення: 17.06.2018).
39. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Короткевича О. Є. 18.05.2017 р. URL: https://grd.gov.ua/about/conclusions (дата звернення: 17.06.2018).
40. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Львова Б. Ю. 16 травня 2017 р. URL: https://grd.gov.ua/data/files/conclusions/16_05_2017/vysn/lvov_vysn.pdf (дата звернення: 17.06.2018).
41. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Сімоненко В. М. 05.05.2017 URL: https://grd.gov.ua/about/conclusions (дата звернення: 17.06.2018).
42. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Багрової А. Г. від 27 квітня 2017 р. URL: https://grd.gov.ua/about/conclusions (дата звернення: 17.06.2018).
43. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Іванової Л. Б. від 1 травня 2017 р. (розгляд

окремих семи питань щодо кандидата) URL: https://grd.gov.ua/about/conclusions (дата звернення: 17.06.2018).

44. Висновок Громадської ради доброчесності про невідповідність кандидата на посаду судді Верховного Суду Головчук Світлани Володимирівни від 22.05.2017 р. URL: https://grd.gov.ua/about/conclusions (дата звернення: 17.06.2018).
45. Висновок щодо Регламенту Громадської ради доброчесності, підготовлений професором, доктором права Діаною Ковачевою, міжнародним експертом Ради Європи, 10.94.2017 р., с. 26. URL: https://rm.coe.int/opinion-diana-public-council-of-integrity-uk-copy/1680727bdf (дата звернення: 17.06.2018).
46. Верховний Суд продовжить розгляд справи щодо Регламенту ВККС через місяць. URL: https://grd.gov.ua/news/177/verkhovnyy-sud-prodovzhyt-rozhliad-spravy-shchodo-rehlamentu-vkks-cherez-misiats (дата звернення: 17.06.2018).
47. ВККС оприлюднила частину рішень щодо висновків ГРД (30 листопада 2017 р.). URL: https://grd.gov.ua/news/95/vkks-opryliudnyla-chastynu-rishen-shchodo-vysnovkiv-hrd (дата звернення: 17.06.2018).
48. ВРП рекомендувала 111 кандидатів на посади суддів Верховного Суду (29 вересня 2017). URL: https://hromadskeradio.org/news/2017/09/29/vrp-rekomenduvala-111-kandydativ-na-posady-suddiv-verhovnogo-sudu-spysok (дата звернення: 17.06.2018).
49. Геня Б. Право і мораль в системі соціонормативного регулювання. *Публічне право.* 2013. № 2. С. 362–368.
50. Гетьман-П'ятковська І.А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 210 с.
51. Глущенко С. Комплекс моральних обов’язків. *Закон і бізнес.* 2016. № 42(1288). С. 5.
52. Гоббс Т. Левиафан: сочинения: в 2 т. / сост., ред., прим. В.В. Соколов. Москва: Мысль, 1991. Т. 2. 735 с. С. 98.
53. Гончаренко В.Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України. Київ: Академія адвокатури України, 2008. 280 с.

54. Грищук О.В., Попов Д.І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.
55. Громадська рада доброчесності закликає Президента гарантувати доброчесний склад нового Верховного Суду, 3 жовтня 2017 р. URL: https://grd.gov.ua/news/88/hromadska-rada-dobrochesnosti-zaklykaie-prezydenta-harantuvaty-dobrochesnyy-skla (дата звернення: 17.06.2018).
56. Громадська рада доброчесності: рішення приймає, а про наслідки не дбає? *Закон і бізнес.* 2018. Вип. 5 (1355). URL: http://zib.com.ua/ua/131739-gromadska_rada_dobrochesnosti_rishennya_priymae_a_naslidkiv_.html (дата звернення: 17.06.2018).
57. Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: философсько-правовий аспект: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2009. 223 с.
58. Гуревич П. С. Етика: підручник для бакалаврів. 2-ге вид., перероб. і допов. Москва: Юрайт, 2014. 516 с. URL: http://stud.com.ua/52755/etika_ta_estetika/kant (дата звернення: 17.06.2018).
59. Гусейнов А.А. Введение в этику. Москва: Молодая гвардия, 1985. 208 с.
60. Гусейнов А.А. Золотое правило морали. Москва: Молодая гвардия. 1988. 271 с.
61. Гусейнов А. А. Мораль: между индивидом и обществом (к вопросу о месте морали в современном обществе). Общественная мораль: философские, нормативно-этические и прикладные проблемы / под ред. Р.Г. Апресяна. Москва: Альфа-М, 2009. С. 36–49.
62. Гусейнов А.А. Философия, Мораль, Нравственность: сборник статей. Москва: ИКЦ «Академ-книга», 2002. 304 с.
63. Давидов П.Г., Хрімлі І.О. Право і моральність як соціальні цінності. *Наука. Релігія. Суспільство,* 2005. №2. С. 104–111.
64. Давыдов П.Г., Хримли И.А. Право и нравственность как социальные ценности. Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної

особистості: матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф., 13 трав. 2005 р. С. 96.

65. Даниленко Ю.С. Стан правового регулювання етики поведінки державних службовців в Україні. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. № 4. С 66–78.
66. Декларація Незалежності США 1776. URL: http://constituante.livejournal.com/11191.html (дата звернення: 17.06.2018).
67. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: [монографія] / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Логос, 2007. 316 с.
68. Діалоги з питань парламентської етики «Коли депутатська етика трансформується у професійну практику?». URL: http://parlament.org.ua/2016/10/24/2-dialogs-parliamentary-ethics/ (дата звернення: 30.10.2016).
69. Довідка щодо вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010–2011 років справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо). Вищий Адміністративний суд України від 01.04.2012. URL: http://www.vasu.gov.ua/sudovapraktika/uzagalnennya/dov_mirn_zibr/ (дата звернення: 17.06.2018).
70. Довгерт Д.С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записи*. 2007. № 2 (22). С. 83–89.
71. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва: Наука, 1991. 575 с..
72. Експертний висновок фахівця-науковця з образотворчого мистецтва Степовика Д.В. *Біжучий архів Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі за 2012 рік*.
73. Експертний список фільмів Державного агентства України з питань кіно. URL:

dergkino.gov.ua/ua/text/expert_committee_distribution_and_demonstration_movies.html (дата звернення: 17.06.2018).

74. Ефективний парламент: міжнародний досвід. Проблемні аспекти та шляхи вдосконалення діяльності народних депутатів України. Семінар. (м. Київ, 10 груд. 2015 р.). URL: http://reglament.rada.gov.ua/news/dijaln_komit/Zakhody/ (дата звернення: 17.06.2018).
75. Євроексперт: доброчесність суддів скрізь різна. *Закон і бізнес*. 29.09.2017. URL: http://zib.com.ua/ua/130312-evroekspert_dobrochesnist_suddiv_skriz_rizna.html (дата звернення: 17.06.2018).
76. Європейська соціальна хартія: ратиф. із заявами Законом від 14.09.2006 № 137-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 43. С. 418.
77. Євхутич І.М. Мораль і право в системі соціальних уявлень сучасного суспільства: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2015. С. 20.
78. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 17.06.2018).
79. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
80. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: затв. наказом Нац. агентства України з пит. держ. служби від 05.08.2016 № 158. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16 (дата звернення: 17.06.2018).
81. Задорожний Ю.А. До питання про тлумачення принципу верховенства права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 7. С. 51–58.
82. Захарова О. Законопроектування як складова функція управління державою. *Юридичний вісник України*. 1997. № 1–2. С. 3–10.
83. Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2015 р. URL: https://www.nrada.gov.ua/reports/ (дата звернення: 17.06.2018).

84. Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2016 рік. С. 78. URL: https://www.nrada.gov.ua/reports/ (дата звернення: 17.06.2018).
85. Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2017 рік. С. 93. URL: https://www.nrada.gov.ua/reports/ (дата звернення: 17.06.2018).
86. Звіти Комітету з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України. Розділ «Звіт про роботу Комітету» на офіційному веб-сайті Комітету з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України. URL: http://reglament.rada.gov.ua/news/Zvity/vosme_skl/ (дата звернення: 17.06.2018).
87. Інструкція про порядок ведення трудових книжок працівників: затв. наказом М-ва праці України, М-ва юстиції України і М-ва соціального захисту населення України № 58 від 29.07.1993 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0110-93 (дата звернення: 17.06.2018).
88. Ивин А. А. Основания логики оценок. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1970. 230 с.
89. Калганова О.А., Гапоненко Л.В. Моральна культура юриста як складова юридичної професії. *Право і суспільство*. 2013. № 1. С. 3–7.
90. Калетник О.М. До питання про вплив права на мораль (теоретико-правовий аспект). *Держава і право: зб. наук. пр.* 2013. Вип. 60. С. 58–63.
91. Кашанина Т. В. Оценочные понятия в советском праве: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. 17 с.
92. Кашников Б.Н. Прагматика общественной морали. Общественная мораль: философские, нормативно-этические и прикладные проблемы / под ред. Р. Г. Апресяна. Москва: Альфа-М, 2009. 494 с.
93. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. [4-е изд.]. Москва: ИНФРА-М, 2008. 521 с.

94. Коаліційна угода Верховної Ради України VIII скликання. URL: http://www.afo.com.ua/doc/Coalition_Agreement_2014.pdf (дата звернення: 17.06.2018).
95. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: ратиф. Законом від 17.07.97 № 475/97-ВР (у редакції від 02.10.2013). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 17.06.2018).
96. Конституційне подання від 20.01.2015 від народних депутатів України Мірошниченка Ю.Р., Німченка В.І., Шпенова Д.Ю. *Біжучий архів Конституційного Суду України за 2015 рік.*
97. Костенко А.Н. Криминальный произвол (социология воли и сознания преступника). Киев: Наук. думка. 1990. 146 с.
98. Кобко Є.В. Принцип моральності у сфері забезпечення техногенної безпеки. *Науковий вісник ЛДУВС. Серія юридична*. 2013. № 2. С. 164–171.
99. Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка / Ю.С. Шемшушенко, О.І. Ющик та ін.; за заг. ред. О.І. Ющика. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 208 с.
100. Колосова Н.М. Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 86–91.
101. Колотова Н.В. Мораль и право: анализ традиции исследования ценностных аспектов проблемы. *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление* / редкол.: Графский В.Г., Мамут Л.С., Нерсесянц В. С. (отв. ред.). Москва: Изд-во ИГиП РАН, 1996. С. 20–29.
102. Коментар до Кодексу суддівської етики: затв. ріш. Ради суддів України від 04.02.2016 № 1. URL: http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf (дата звернення: 17.06.2018).
103. Коннов В.А. Правовые основы ограничения политических прав и свобод граждан по зарубежному и российскому законодательству (сравнительно-правовой анализ): автореф. дис. … канд. юрид. наук. Москва, 2001. 25 с.

104. Концепція подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності»: Указ Президента України від 11.09.2006 № 742/2006. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/742/2006 (дата звернення: 17.06.2018).
105. Косович В.М. Оцінювання й оцінки у національному й міжнародному правозахисті. Львів, 2006. Вип. 12. 251 с.
106. Коршунов А. М., Мантатов В. В. Диалектика социального познания. Москва: Политиздат, 1988. 383 с.
107. Костицький В.В. Захист суспільної моралі як функція сучасної держави: монографія. Дрогобич: Коло, 2013. 172 с.
108. Костицький В.В. Захист суспільної моралі як нова функція демократичної держави. *Малий і середній бізнес (право, держава, економіка)*. 2010. № 3–4. С. 3–12.
109. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій: навч. посіб. для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
110. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права. Елементарний курс. Вид. 2-ге. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
111. Крутова О.Н. Справедливость. *М*осква: Знание, *1963*. 48 с.
112. Левина Д.Н. Теоретические проблемы толкования и применения оценочных понятий: дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2007. 216 с.
113. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва: ИКД «Зерцало – М», 2002. 288 с.
114. Лист Міністерства закордонних справ України до Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі. *Архів Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі за 2012 рік*.
115. Литвак О. Формування морально-етичних вимог до прокурора. *Вісник Національної академії прокуратури*. 2013. № 1. С. 5–10.
116. Логіка. Підручник для студентів юридичних факультетів. 3-тє вид. перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.

117. Лук’яненко В.В. Судово-експертне забезпечення протидії обігу продукції, яка негативно впливає на суспільну мораль. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. № 3 (41). С. 61–66.
118. Луців О.М. Верховенство права: сучасні інтерпретації: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2014. 205 с.
119. Макаренко А.С. Судівський розсуд при призначенні покарання в Україні: монографія. Одеса: Юридична література, 2013. 272 с.
120. Маковей М., Чефранова Е.А. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 10. Право на свободу выражения своего мнения. Прецеденты и комментарии. Москва: Российская академия правосудия, 2001. 159 с.
121. Малый энциклопедический словарь. Санкт-Петербург: Изд-во Брокгауза-Ефрона, 1902. Т. 3. С. 339.
122. Манько Д. Щодо широкого розуміння категорії застосування права. *Публічне право*. 2011. № 1. С. 130–135.
123. Матвеев А. И., Жильцова Е. И., Боголюбов Л. Н., Овчинников В. С., Кинкулькин А. Т. Человек и общество: учеб. Пособ. / Л.Н. Боголюбов (ред.). Москва: Новая школа, 1995. Ч. 2: Личность, мораль, право. 160 с.
124. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1987. 294 с.
125. Матузов Н.И. Социалистическое право и коммунистическая мораль в их взаимодействии. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1969. 90 с.
126. Мишина И.Д. Нравственные ценности в праве: дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 1999. 200 с.
127. Мельничук О. Ф. Реалізація права людини на освіту: сутність та механізм. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 3. С. 23–29.
128. Мережко А.А. Введение в философию международного права. Гносеологія международного права: монографія. Киев: Юстиниан, 2002. 192 с.

129. Минькович-Слободяник О.В. Правова політика як чинник правотворчості і правозастосування: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 231.
130. Міжнародна конференція з парламентської етики, 15 лют. 2016 р. (м. Київ). URL: http://reglament.rada.gov.ua/uploads/documents/29416.pdf (дата звернення: 17.06.2018).
131. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.: ратиф. Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.73 № 2148-VIII. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 17.06.2018).
132. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.: ратиф. Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.73 № 2148-VIII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 17.06.2018).
133. Міжнародні стандарти у сфері судочинства / ред. О. Старцев. Київ: Істина, 2010. 488 с.
134. Мовчан В. С. Етика: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 483 с.
135. Момот М.О. Діалектика справедливості та гуманізму в правотворчості. *Право і суспільство*. 2010. № 3. С. 24–29.
136. Мораль и этическая теория: некоторые актуальные проблемы / под ред. О. П. Целиковой. Москва: Наука, 1974. 295 с.
137. Морально-етичні, правові та психологічні аспекти роботи лікаря: зб. тез III наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 3 жовт. 2015 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління і права, 2015. 36 с.
138. Морозивників оштрафували за непристойну рекламу в Донецьку. URL: www.ukr.obozrevatel.com/curious/81295-morozivnikiv-oshtrafuvali-za-nepristojnu-reklamu-v-donetsku--foto.htm (дата звернення: 17.06.2018).
139. Морозов О. Л. Інформаційна безпека в умовах сучасного стану і перспектив розвитку державності. URL: http://www.viche.info/journal/598/ (дата звернення: 17.06.2018).

140. Москалюк Н.Б. Роль гуманності і моралі в процесі набуття прав на винаходи та корисні моделі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 148–150.
141. Надурак В. Система суспільної моралі в контексті основних принципів синергетики: підсумки дослідження. *Філософія освіти*. 2015. № 2 (17). С. 271–280.
142. Національна антикорупційна стратегія на 2011 – 2015 роки: Указ Президента України від 21.10.2011 № 1001/201. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1001/2011 (дата звернення: 17.06.2018).
143. Невзоров І.Л. Принцип законності в правозастосувальній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 196 с.
144. Недбайло П.Е. Вопросы обоснованности и целесообразности применения норм советского права. *Вопросы общей теории советского права*. Москва, 1960. С. 322–334.
145. Нерсесянц В.С. Введение в курс общей теории права и государства: для юрид. вузов и ф-тов. Москва: Издательская группа «Инфра М Норма», 1998. 288 с.
146. Нестерчук Л.П. Етичні основи в діяльності суддів України. *Актуальні проблеми дежави і права: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 47. С. 212–216.
147. Новицька Н.Б. Захист суспільної моралі в умовах інформаційної трансформації суспільства: монографія. Дрогобич: Коло, 2016. 452 с.
148. Общая теория государства и права. Академический курс: в 2 т. / отв. ред. М.Н. Марченко. Теория государства. Москва: Зерцало, 1998. Т. 1. 408 с.
149. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В.В. Лазарева. 2-е изд., перероб. и допов. Москва: Юристъ, 1996. 472 с.
150. Овсяннікова О. Громадська рада доброчесності як інститут відновлення довіри громадськості до судової влади та подолання корупції в судовій системі. *Право України*. 2017. № 1. С. 71–79.
151. Огаренко Т.О. Соціальні регулятори правової системи та стратегія їх удосконалення в українському суспільсві. *Наше право*. 2013. № 4. С. 5–10.

152. Ойгензихт В.А. Мораль и право: (Взаимодействие. Регулирование. Поступок.). Душанбе: Ирфон, 1987. 160 с.
153. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2017 № 2-р/2017. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/na02d710-17 (дата звернення: 17.06.2018).
154. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мойсика В.Р. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2017 № 2-р/2017. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/nb02d710-17 (дата звернення: 17.06.2018).
155. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2017 № 2-р/2017. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/nc02d710-17 (дата звернення: 17.06.2018).
156. Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
157. Оніщенко Н., Стоєцький С., Сунєгін С. Моральна складова державної політики у сфері охорони і захисту прав та інтересів дитини: необхідність забезпечення. *Публічне право*. 2013. № 4. С. 179–185.
158. Основні принципи незалежності судових органів. Права людини і професійні стандарти для юристів. Амстердам; Київ: Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. С. 28–31.
159. Острогляд О.В., Кіцелюк В.І. Правові та моральні засади суддівського розсуду як фактор позитивної відповідальності суддів. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 7. С. 265–271.
160. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории. Москва: Мысль, 1972. 198 с.
161. Перетятко Г. Деякі проблеми екології крізь призму моралі. *Соціолого-правові, політичні, економічні та екологічні складові забезпечення сприятливого життєвого простору людини: теоретико-методологічні та прикладні проблеми розвитку екологічного права та правової охорони довкілля*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7–8 листоп. 2016 р.).

Екологічне право України. Київ: Видавничий дім «Артек». 2016. № 1–2. С. 114–116.

162. Перетятко Г. До питання про прямий вплив моралі на законотворчість в Україні. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 57–64.

163. Перетятко Г. Загальнотеоретичний аспект впливу моралі на законотворчість (на прикладі законів України). *Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків*: матеріали II Всеукр. прав. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 берез. 2012 р.). Київ: Інфопрінт. 2012. С. 61–64.

164. Перетятко Г. Моральні аспекти державно-юридичного регулювання в Україні (філософсько-правові міркування). *Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків*: матеріали Всеукр. правової наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 трав. 2011 р.). Київ. 2011. С. 55–59.

165. Перетятко Г. Морально-правові виміри інформаційної безпеки в Україні та Європі. *Wyzwania bezpieczeństwa międzynarodowego*. Księga pamiątkowa ku czci Jerzego Świecy / pod red.: O. Wasiuty, P. Mazura. Stalowa Wola, 2017. S. 189–205.

166. Перетятко Г. Некоторые теоретические правовые аспекты исследования влияния морали на правоприменение в Украине. *Закон и жизнь*. 2013. № 9/3. С. 77–81 (Республика Молдова).

167. Перетятко Г. Теоретико-прикладні аспекти охорони морального здоров'я дитини у режимі online. *Соціологія права*. 2016. № 3 (18). С. 41–47.

168. Перетятко Г.В. Використання моральних принципів і категорій у конституційному судочинстві України. *Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20–21 квіт. 2018 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив». 2018. С. 10–12.

169. Перетятко Г.В. Деякі аспекти охорони морального здоров'я дитини в інформаційному полі комп'ютерних мереж. *Права дитини*: матеріали

Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7 груд. 2016 р.). Київ: Видавництво Інституту законодавчих передбачень та правової експертизи. 2016. С. 50–54.

170. Перетятко Г.В. Деякі питання інформаційної безпеки комп'ютерних мереж крізь призму моральних цінностей. *Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності*: зб. наук. праць XII Міжнар. наук.-практ. конф.: [у 2 ч.]. Ч. 2. (м. Львів, 23–24 берез. 2017 р.). Львів: ЛДУ БЖД. С. 59–60.
171. Перетятко Г.В. Доброчесність як один із критеріїв допуску до суддівської діяльності (за матеріалами конкурсу на посаду судді Верховного Суду). *Соціологія права*. 2018. № 1-2. С. 108–133.
172. Перетятко Г.В. До питання про непрямий вплив моралі на законотворчість в Україні. *Порівняльно-аналітичне право.* 2015. № 1. С. 359–362. URL: http://pap.in.ua/1_2015/108.pdf (дата звернення: 26.06.2018).
173. Перетятко Г.В. До питання про співвідношення права та моралі (деякі аспекти). *Соціологія права*. 2011. № 1. С. 71–77.
174. Перетятко Г.В. Мораль як детермінант меж реалізації прав людини (на прикладі свободи вираження поглядів). *Малий і середній бізнес (Держава, право, економіка)*. 2010. № 3–4. С. 16 – 19.
175. Перетятко Г.В. Плюралізм інтерпретацій змістовних вимог моралі при правозастосуванні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. Вип. 63. С. 18–28.
176. Перетятко Г.В. Правові проблеми протистояння негативному впливу ЗМІ на свідомість людини в Україні. *Юридична Україна. 2*010. № 10 (94). С. 49–52.
177. Перетятко Г.В. Проблеми регулювання захисту суспільної моралі в Україні: філософсько-правові аспекти. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: матеріали X Міжнар. студ.-асп. наук. конф. (м. Львів, 6–8 трав. 2011 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2011. С. 14–15.
178. Перетятко Г.В. Суспільна мораль: філософсько-правові дослідження. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали

XVIII Рег. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 січ. 2012 р). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка. 2012. С. 44–45.

179. Перетятко Г.В. Юридичний механізм очищення влади в Україні: моральні аспекти. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5–6 черв. 2015 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація. 2015. С. 10–12.
180. Петровцій С.І. Сучасне праворозуміння як наукова основа дослідження законності. *Держава і право*. Київ. 2001. Вип. 13. С. 38–47.
181. Плавич С. В. Теоретико-методологічні засади правотворчості: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 215.
182. Погребняк С. Ознаки права в контексті сучасного праворозуміння. *Право України*. 2010. № 4. С. 164–169.
183. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: автореф. дис. … д-ра. юрид. наук. Харків, 2009. 36 с.
184. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
185. Положення про державне посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів: затв. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 серпня 1998 р. № 1315. У редакції від 28.01.2017. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1315-98-%D0%BF (дата звернення: 17.06.2018).
186. Положення про Державну інспекцію України з питань захисту прав споживачів: затв. Указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 465/2011. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/465/2011 (дата звернення: 17.06.2018).
187. Положення про державну реєстрацію фільмів: затв. наказом М-ва культури і мистецтв України від 31.08.2004 № 571. URL:

http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1306-04/card2#Card (дата звернення: 17.06.2018).

188. Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення: затв. рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 03.11.2016 № 143/зп-16. URL: https://vkksu.gov.ua/userfiles/doc/poriadok_ta_metod.pdf (дата звернення: 17.06.2018).
189. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: курс лекций. Санкт-Петербург.: Издательский дом С.-Пб. гос. ун-та, 2004. 864 с.
190. Попов. Д.І. Філософсько-правові засади застосування природного права при здійсненні судового угляду за наявності неправового закону. *Наше право*. 2013. № 4. С. 11–17.
191. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 14 квітня 2010 р., судова справа № 2а-7807/09/0470. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10178781 (дата звернення: 17.06.2018).
192. Постанова Верховного Суду України від 11 лютого 2015 року, справа №6-248цс14. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42763568 (дата звернення: 17.06.2018).
193. Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 17 липня 2014 р., судова справа № 815/4163/14. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39796386 (дата звернення: 17.06.2018).
194. Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва від 07.12.2017, справа № 826/7186/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70793192.
195. Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо захисту населення та інформаційного простору від негативного впливу: від 08.04.2011№ 8371. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=40132 (дата звернення: 17.06.2018).

196. Пояснювальна записка до проекту Закону про допоміжне материнство: від 17.06.2011 № 8703. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=40715 (дата звернення: 17.06.2018).
197. Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір: від 20.06.2011 № 8711. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=40734 (дата звернення: 17.06.2018).
198. Пояснювальна записка до проекту Закону про увічнення пам'яті про революцію Гідності 2013–2014 років: від 06.02.2015 № 2058. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53918 (дата звернення: 17.06.2018).
199. Правила ведення нотаріального діловодства: затв. наказом М-ва юстиції України від 22.12.2010 № 3253/5. У редакції від 03.04.2015. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1318-10 (дата звернення: 17.06.2018).
200. Правила взаємодії ВККС та ГРД мають бути вироблені спільно, а не насаджені комісією в імперативний спосіб. URL: https://grd.gov.ua/news/166/pravyla-vzaiemodii-vkks-ta-hrd-maiut-buty-vyrobleni-spilno-a-ne-nasadzheni-komis (дата звернення: 17.06.2018).
201. Правила професійної етики нотаріусів України: затв. наказом М-ва юстиції України від 04.10.2013 № 2104/5. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1730-13 (дата звернення: 17.06.2018).
202. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Харків: Право, 2008. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина.728 с.
203. Прийма С.В. Принцип добросовісності тлумачення права. *Юрист України*. 2013. № 1. С. 17–24.

204. Прийма С.В. Принципи тлумачення норм права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків. 2011. 18 с.
205. Припхан І.І. Конституційно-правові засади захисту суспільної моралі: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 221 с.
206. Припхан І.І. Суспільна мораль як категорія юридичної науки. Моральні основи права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 16 груд. 2010 р.). С. 462–474.
207. Проблеми морального оцінювання в судовій практиці України та рішеннях Європейського суду з прав людини: монографія / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України.* Львів. 2017. Вип. 31. 240 с.
208. Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон України від 08.04.2014 № 1188-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 23. С. 870.
209. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо захисту населення та інформаційного простору від негативного впливу: Закон України від 12.01.2012 № 4316-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 39. С. 463.
210. Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі»: Закон України від 10.02.2015 № 173-19. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 16. С. 106.
211. Проект Закону про внесення змін до законів України «Про очищення влади», «Про вищу освіту» щодо визнання голосування за «диктаторські закони» 16 січня 2014 року критерієм здійснення очищення влади (люстрації) та недопущення обрання на посади керівників вищих навчальних закладів осіб, що голосували за «диктаторські закони» 16 січня 2014 року: від 01.04.2015 № 2505. URL:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=54603 (дата звернення: 17.06.2018).

212. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про очищення влади» (щодо недопущення уникнення люстрації та встановлення строків проведення очищення влади): від 06.11.2014 № 5194. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52351 (дата звернення: 17.06.2018).
213. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізму очищення влади: від 05.05.2015 № 2695-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55014 (дата звернення: 17.06.2018).
214. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» щодо заборони реалізації алкогольних напоїв в нічний час: від 11.12.2014 реєстр. № 1440. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10009&num_s=2&num=1440&date1=11.12.2014&date2=&name_zp=&out_type=&id= (дата звернення: 17.06.2018).
215. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення віку, з якого особі дозволяється купівля або продаж пива, алкогольних та слабоалкогольних напоїв: від 12.12.2014 № 1454. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=52931 (дата звернення: 17.06.2018).
216. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення боротьби із зловживаннями у сфері продажу і споживання пива, алкогольних та слабоалкогольних напоїв: від 12.12.2014 № 1453. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10009&num_s=2&num=1453&date1=12.12.2014&date2=&name_zp=&out_type=&id= (дата звернення: 17.06.2018).

217. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо боротьби із зловживанням алкогольних напоїв): від 25.12.2014 № 1440-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10009&num_s=2&num=1440&date1=11.12.2014&date2=&name_zp=&out_type=&id= (дата звернення: 17.06.2018).
218. Проект Закону про зупинення дії Закону України «Про очищення влади»: від 19.12.2014 № 1515. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53001 (дата звернення: 17.06.2018).
219. Проект Закону про забезпечення права на справедливий суд: від 26.12.2014 № 1656. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1? pf3511=53217 (дата звернення: 17.06.2018).
220. Проект Закону про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів та суддів: від 16.01.2015 № 1776. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53602 (дата звернення: 17.06.2018).
221. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір: від 20.06.2011 № 8711. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_ 1?pf3511=40734 (дата звернення: 17.06.2018).
222. Проект Закону про букмекерську діяльність в Україні: від 22.12.2014 № 1572. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53066 (дата звернення: 17.06.2018).
223. Проект Закону про букмекерську діяльність в Україні: від 28.01.2015 № 1870 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53730 (дата звернення: 17.06.2018).
224. Проект Закону про букмекерську діяльність в Україні: від 02.03.2015 № 2268. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54231 (дата звернення: 17.06.2018).

225. Проект Закону про державне регулювання азартних ігор в Україні: від 21.01.2015 № 1807. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=53650 (дата звернення: 17.06.2018).
226. Проект Закону про діяльність казино в Україні: від 22.12.2014 № 1571. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2 /webproc2_5_1_J?ses=10009&num_s=2&num=1571&date1=&date2=&name_zp =&out_type=&id= (дата звернення: 17.06.2018).
227. Проект Закону про діяльність казино в Україні: від 28.01.2015 № 1869. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53729 (дата звернення: 17.06.2018).
228. Проект Закону про допоміжне материнство»: від 17.06.2011 № 8703. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=40715 (дата звернення: 17.06.2018).
229. Проект Закону про заборону комуністичної ідеології в Україні: від 03.12.2014 № 1222. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/ webproc4_1?pf3511=52664 (дата звернення: 17.06.2018).
230. Проект Закону про заборону пропаганди комуністичної ідеології в Україні: від 18.12.2014 № 1222-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52988 (дата звернення: 17.06.2018).
231. Проект Закону про лотереї в Україні: від 22.12.2014 № 1570. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53063 (дата звернення: 17.06.2018).
232. Проект Закону про позбавлення В. Януковича звання Президента України: від 29.01.2015 № 1883. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53753 (дата звернення: 17.06.2018).
233. Проект Закону про позбавлення народних депутатів України, які голосували за «диктаторські закони» 16 січня 2014 року, звання народного депутата

України: від 05.02.2015 № 2025. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53831 (дата звернення: 17.06.2018).

234. Проект Постанови Верховної Ради України про Кодекс доброчесної поведінки народних депутатів України від 15.07.2009 № 4827. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=35847 (дата звернення: 17.06.2018).
235. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF (дата звернення: 17.06.2018).
236. Про Державне агентство України з питань кіно: затв. Посатновою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2014 р. № 277 у ред. від 10.02.2018. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/277-2014-%D0%BF.
237. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2017 р. № 989. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/989-2017-%D0%BF (дата звернення: 17.06.2018).
238. Про звернення до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо відповідності (конституційності) частини третьої статті 1, пунктів 7, 8, 9 частини першої, пункту 4 частини другої статті 3, пункту 2 розділу «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII «Про очищення влади» положенням частини третьої статті 22, статей 38, 58, частини другої статті 61, частини першої статті 62, частини першої статті 64 Конституції України: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.03.2015 № 3. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-15 (дата звернення: 17.06.2018).
239. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. У редакції від 20.01.2018. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. С. 43.

240. Про заборону грального бізнесу в Україні: Закон України від 15.05.2009 № 1334-VI. У редакції від 11.08.2013. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 38. С. 536.
241. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.1999 № 651-XIV. У редакції від 28.09.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 28. С. 230.
242. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки. Закон України від 14.10.2014 № 1699-VII. У редакції від 08.08.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 46. С. 2047.
243. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листопада 2003 року № 1296-IV. У редакції від 09.12.2015. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 14. С.192.
244. Про ліквідацію Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2015 № 333. URL: http://www.rada.gov.ua (дата звернення: 17.06.2018).
245. Проміжний висновок щодо Закону України «Про очищення влади»: схвалений Венеціанською Комісією на 101-й Пленарній сесії (Венеція, 12–13 грудня 2014 року). URL: http:// http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD(2014)044-e. Переклад URL: lku.org.ua/bills/19 (дата звернення: 17.06.2018).
246. Про незалежність судової влади: Постанова Верховного Суду України від 13.06.2007 № 8. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07 (дата звернення: 17.06.2018).
247. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. У редакції від 17.06.2018. *Відомості Верховної Ради України. 1993. № 39. С. 383.*
248. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2017. № 38–39. С. 380.

249. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. У редакції від 09.05.2018. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. С. 351.

250. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. С.315.

251. Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 р. № 1682-VII. У редакції від 05.01.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. С. 2041.

252. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04 (дата звернення: 17.06.2018).

253. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від від 10.02.2010 № 1861-VI. У редакції від 15.12.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14–15, № 16–17. С. 133.

254. Про серйозні недоліки у здійсненні заходів щодо захисту моральності та утвердження здорового способу життя в суспільстві: Указ Президента України від 04 лютого 2003 р. № 74 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/74/2003 (дата звернення: 17.06.2018).

255. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 року № 2790-XII. У редакції від 11.10.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3. С. 17.

256. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09 (дата звернення: 17.06.2018).

257. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. У редакції від 20.01.2018. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 28. С. 232.

258. Про судову практику у справах про хуліганство: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 № 10. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06 (дата звернення: 17.06.2018).
259. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. У редакції від 15.12.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. С. 545.
260. Рабінович П. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 12–20.
261. Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад їх обґрунтування. URL: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=31 (дата звернення: 17.06.2018).
262. Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України. URL: http://www.lawyer.org.ua/?d=668&i=&w=r (дата звернення: 17.06.2018).
263. Рабінович П.М. Виявлення соціальної сутності правових і державних явищ — головне завдання юридичної науки. *Юридична наука*. 2011. № 1(1)/2011. С. 7–13.
264. Рабінович П.М. Загальносоціальна («природна») правова система: поняття і структура. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. №4 (55). С. 6–7.
265. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид, 10-те, доповнене. Львів: Край, 2008. 224 с.
266. Рабінович П.М. Практика Страсбурзького суду: філософсько-правові та гносеологічні виміри. Європейський суд з прав людини: матеріали практики (2006–2008 рр.). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України.* Серія ІІ. Коментарі прав і законодавства. Вип. 9. Львів. 2009. 408 с.
267. Рабінович С. Юснатуралістична аргументація в рішеннях Європейського суду з прав людини. URL: http://www.c50.com.ua/article/rabinovych-s-

yusnaturalistychna-argumentatsiya-v-rishennyakh-yevropeiskogo-sudu-z-prav-lyudy (дата звернення: 17.06.2018).

268. Рабінович С.П. Взаємозв 'язки природного та позитивного права: методологічні засади дослідження. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Том VI–VII. С. 64–72.
269. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 576 с.
270. Рабінович С.П. Суспільна мораль як предмет етики й юриспруденції. *Право України*. 2011. № 8. С. 173–179.
271. Рабінович С. П., Тарнавська М. І. Проблеми морального оцінювання в судовій практиці України та рішеннях Європейського суду з прав людини / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів: Сполом. 2017. Вип. 31. 240 с.
272. Радбрух Г. Философия права / пер. з нім. Ю.М. Юмашева. Москва: Международные отношения, 2004. 240 с.
273. Регламент Громадської ради доброчесності: схвал. рішенням Громадської ради доброчесності від 23.11.2016 № 1/2016. У редакції від 25.07.2017. URL: https://grd.gov.ua/data/files/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%20%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf (дата звернення: 17.06.2018).
274. Рекомендації щодо визначення ознак віднесення друкованої, аудіовізуальної, електронної та іншої продукції, а також переданих та отриманих по комунікаційних лініях повідомлень та матеріалів до продукції еротичного характеру: затв. рішенням Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 20.04.2010 № 3. У редакції від від 22.05.2014. URL: http://www.moral.gov.ua/documents/58/ (дата звернення: 17.06.2018).

275. Рекомендації щодо визначення ознак віднесення друкованої, аудіовізуальної, електронної та іншої інформаційної продукції, а також переданих та отриманих по комунікаційних лініях повідомлень та матеріалів до інформаційної продукції, яка пропагує зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України: затв. рішенням Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 22.05.2014 № 29. URL: http://www.moral.gov.ua/solutions/611/ (дата звернення: 17.06.2018).
276. Рик С. Моральнісна архітектоніка соціального часу. *Філософська думка*. 1999. № 3. С. 96.
277. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Край, 2007. 192 с.
278. Рішення Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 05.02.2015, справа № 199/6120/14-ц. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/42731706 (дата звернення: 17.06.2018).
279. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 23.04.2015 р., справа № 22-ц/785/1712/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 17.06.2018).
280. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Мюллер та інші проти Швейцарії (Muller and Others v. Switzerland) від 24.05.1988. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2210737/84%22],%22itemid%22:[%22001-57487%22]} (дата звернення: 17.06.2018).
281. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Норріс проти Ірландії (Norris v. Ireland) від 26.10.1988. URL: http://www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/1988/22.html (дата звернення: 17.06.2018).
282. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Паррілло проти Італії (Parrillo v. Italy) від 27.08.2015. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c01

4/ac7e4fdea1043c2ac22580f8003e2afa/$FILE/CASE%20OF%20PARRILLO%20v.%20ITALY.pdf (дата звернення: 17.06.2018).

283. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Хендісайд проти Сполученого Королівства (Handyside v. United Kingdom) від 7.12.1976 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Handyside%20v.%20United%20Kingdom%22],%22appno%22:[%225493/72%22],%22itemid%22:[%22001-57499%22]} (дата звернення: 17.06.2018).
284. Рішення Знам'янського міськрайонного суду Кіровоградської області від 21.01.2015, справа № 389/4698/14-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42468561 (дата звернення: 17.06.2018).
285. Рішення Комітету з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України про дії, вчинені народним депутатом України Барною О.С. в залі засідань Верховної Ради України 11 грудня 2015 року: Протокол від 11 грудня 2015 року № 39. URL: http://reglament.rada.gov.ua/documents/protokol_z/73145.html (дата звернення: 17.06.2018).
286. Рішення Комітету з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України про дії, вчинені 22 грудня 2015 року народним депутатом України Соболєвим Є.В. у будинку Верховної Ради України (вул. Грушевського, 5), а також групою осіб, які перебували на балконі залу засідань Верховної Ради України: Протокол від 23 грудня 2015 року № 41. URL: http://reglament.rada.gov.ua/documents/protokol_z/73147.html (дата звернення: 17.06.2018).
287. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 (справа про охоронюваний законом інтерес). *Вісник Конституційного Суду України*. Київ. 2006. № 6. С. 6–16.
288. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням акціонерної компанії «Харківобленерго» щодо офіційного тлумачення положень пункту 2 частини другої статті 17, пункту 8 частини

першої статті 26, частини першої статті 50 Закону України «Про виконавче провадження» від 26 червня 2013 року № 1-7/2013, справа № 5-рп/2013. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-13 (дата звернення: 17.06.2018).

289. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Козлова Д. О. щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» від 11 липня 2013 року № 7-рп/2013, справа № 1-12/2013. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-13 (дата звернення: 17.06.2018).
290. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20.12.2017 № 2-р/2017, справа № 1-5/2017. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17 (дата звернення: 17.06.2018).
291. Рішення Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, справа № 1-33/2004. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04 (дата звернення: 17.06.2018).
292. Рішення Конституційного Суду України у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005, справа № 1-21/2005. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05 (дата звернення: 17.06.2018).
293. Рішення Конституційного Суду України у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора від 30 січня 2003 року № 1-12/2003, справа № 3-рп/2003. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03 (дата звернення: 17.06.2018).
294. Рішення Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 23 жовтня 2008 року № 4. URL: http://ua-antiment.livejournal.com/114743.html (дата звернення: 17.06.2018).

295. Рішення Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 29.01.2015 № 26. URL: http://www.moral.gov.ua/solutions/951/ (дата звернення: 17.06.2018).
296. Русинов Р.К. Использование норм нравственности при применении норм права: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Свердловск, 1967. 24 с.
297. Самохвалов В.А. Закон в системі соціального регулювання. Енциклопедія законодавства. К.: Український Центр духовної культури, 2003. 228 с.
298. Селиванов А.О. Верховенство права в конституційному правосудді: аналіз конституційної юрисдикції. Київ, Харків: Академія правничих наук України, 2006. 400 с.
299. Семашко М.И. Возрастающая роль морального фактора в строительстве комунизма: автореф. дис. … канд. философ. наук. Киев, 1963. 20 с.
300. Сергейко П. Н. Взаимодействие права и нравственности в судебной деятельности. *Советское государство и право*. 1963. № 9. С. 24–25.
301. Сергейко П.Н. Взаимодействие права и нравственности в судебной деятельности в период развернутого строительства коммунизма: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1964. 20 с.
302. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. У редакції від 06.02.2018. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. С. 135.
303. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, соціальні та галузеві теорії: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 480 с.
304. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
305. Скворцов А. А. Етика: підручник для СПО. 2-е изд., испр. и дон. Москва: Юрайт, 2015. 310 с. URL: http://stud.com.ua/38735/etika_ta_estetika/lyudina_dobrom_zlom#850 (дата звернення: 17.06.2018).
306. Слабко С.М. Сучасне розуміння справедливості у праві. *Держава та регіони*. 2015. № 2. С. 8–12.

307. Словник української мови: у 20 т. НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд; голов. наук. ред. В. М. Русанівський / уклад.: В. А. Широков та ін. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 4. С. 306.
308. Стенограма двадцять першого пленарного засідання другої сесії Верховної Ради України VIII скликання, 21 березня 2018 року, 10 година. Виступ народного депутата України Білозір О.В. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6756.html (дата звернення: 17.06.2018).
309. Стенограма дев'ятнадцятого пленарного засідання другої сесії Верховної Ради України VII скликання, 15 травня 2013 року, 10 година. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4974.html (дата звернення: 17.06.2018).
310. Стенограма десятого пленарного засідання восьмої сесії Верховної Ради України VIII скликання, 1 березня 2018 року, 10 година. Виступ народного депутата України Власенка С.В. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6730.html (дата звернення: 17.06.2018).
311. Стенограма п'ятнадцятого пленарного засідання четвертої сесії Верховної Ради України VII скликання, 25 березня 2014 року, 16 година. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/56 (дата звернення: 17.06.2018).
312. Стенограма сьомого пленарного засідання четвертої сесії Верховної Ради України VII скликання, 28 лютого 2014 року, 10 година. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5183.html (дата звернення: 17.06.2018).
313. Стенограма сьомого пленарного засідання другої сесії Верховної Ради України VIII скликання, 10 лютого 2015 року, 10 година. Виступ народного депутата України Луценка Ю. В. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5787.html (дата звернення: 17.06.2018).

314. Стенограма сьомого пленарного засідання другої сесії Верховної Ради України VIII скликання, 10 лютого 2015 року, 10 година. Виступ народного депутата України Сюмар В. П. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5787.html (дата звернення: 17.06.2018).
315. Стенограма сьомого пленарного засідання другої сесії Верховної Ради України VIII скликання, 10 лютого 2015 року, 10 година. Виступ народного депутата України Тимошенко Ю. В. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5787.html (дата звернення: 17.06.2018).
316. Стенограма третього пленарного засідання другої сесії Верховної Ради України VIII скликання, 4 лютого 2015 року, 10.05 година. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5779.html (дата звернення: 17.06.2018).
317. Стенограма тринадцятого пленарного засідання восьмої сесії Верховної Ради України VIII скликання 13 березня 2018 року, 10 година. Виступ народного депутата України Берези Б. Ю. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6737.html (дата звернення: 17.06.2018).
318. Стенограма четвертого пленарного засідання другої сесії Верховної Ради України VIII скликання, 5 лютого 2015 року, 10 година. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5781.html (дата звернення: 17.06.2018).
319. Стенограма четвертого пленарного засідання п’ятої сесії Верховної Ради України VII скликання, 16 вересня 2014 року, 16 година. Виступ народного депутата України О. Тягнибока під час обговорення законопроекту «Про очищення влади»: URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5696.html (дата звернення: 17.06.2018).

320. Стеценко С.Г. Медичне право України: стратегічні напрями розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 4. С. 5–10.
321. Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Сенюта І.Я. Медичне право України / за заг. ред. С.Г. Стеценка. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність. 2008. 507 с.
322. Столяренко О.Б. Психологія особистості: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
323. Сунєгін С. О. Принципи рівності у праві: теорія і практика: монографія / передм. Ю.С. Шемшученка; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Юридична думка, 2014. 380 с.
324. Суханов Е. А. Российское гражданское право: учебник: в 2 т. Москва: Статут, 2011. Т. 1: Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интелектуальные права. Личные неимущественные права / отв. ред. Е.А. Суханов. 360 с.
325. Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко та ін.; за заг. ред. О.В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.
326. Тарнавська М.І. Моральні оцінки у правозастосовній діяльності: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2013. 210 с.
327. Тарнавська М. І. Поняття підстав морального оцінювання та підстав розсуду у правозастосуванні. *Митна справа*. 2011. № 4 (част. 2). С. 47–54.
328. Тацій Л. Етика судді та особливості її нормативної регламентації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014 р. № 1 (76). С. 75–85.
329. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
330. Теория государства и права: курс лекцій / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. Москва: Юристъ, 1997. 672 с.
331. Титов В. А. Мораль: познание и действие. Москва: Молодая гвардия, 1987. 250 с.

332. Титова Т. А. Нравственное регулирование и нравственные потребности. В кн.: Моральное сознание: элементы, формы, особенности / отв. ред. Л. Б. Волченко. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1974. С. 17–28.
333. Тихонович Л.А. Взаємодія норм права і норм моралі в регулюванні трудових відносин: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 199 с.
334. Токар-Остапенко О. В. Етика депутатської діяльності та інститут дисциплінарної відповідальності народних депутатів України: напрями удосконалення. Аналітична записка. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/1036/ (дата звернення: 17.06.2018).
335. Толковый словарь живого великорусского языка В. Даля: в 2 т. Изд. 4. Москва, 1914. Т. 2. 930 с.
336. Тофтул М.Г. Етика: підручник: 2-ге вид., випр. і допов. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 440 с.
337. Уварова О. О. Роль принципів права у процесі правозастосування: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2009. 222 с.
338. Ухвала Апеляційного суду Запорізької області у справі від 21 травня 2015 р., справа № 22-ц/778/3445/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44303932 (дата звернення: 17.06.2018).
339. Фабело Х. Р. Проблема истинности оценки. *Вопросы философии*. 1984. № 7. С. 95–100.
340. Федорук Н.М. Мораль та суспільний прогрес: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Харків, 2005. 22 с.
341. Филимонов В.Д. Гуманизм как принцип права. *Государство и право*. 2013. № 1. С. 102–108.
342. Философский энциклопедический словарь / ред. сост.: Е.Ф. Губский и др. Москва: ИНФРА-М, 1997. 576 с.
343. Філософія сьогодні. Розмови з Ульрихом Беком, Гансом-Георгом Гадамером, Юргеном Габермасом, Гансом Йонасом, Отфридом Гьофе, Вітторіо Гьосле, Ричардом Рорті та ін. / за ред. Ульріха Сьома: пер. з нім. А.Л. Рогачова. Київ: Альтерпрес, 2003. 168 с.

344. Фролова Е.А. Право и мораль (Критическая философия права и современность). *Государство и право.* 2013. № 1. С. 13–23.
345. Фролов С. Е. Принципы права (вопросы теории и методологии): автореф. дис. … канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2001. 26 с.
346. Харт Г.Л.А. Понятие права. / пер. с англ.; под общ. ред. Е.В. Афонасина и С.В. Моисеева. Санкт-Петербуг.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. 302 с.
347. Хецуриани Д.Г. Значение моральных норм в советском гражданском праве. Мецниереба, 1980. 110 с.
348. Цвєтков В. В. Мораль та етика державного службовця. *Правова держава*. Київ. 1997. Вип.8. С. 116–120.
349. Цивільний кодекс України. Закон України 16.01.2003 № 435-IV. У редакції від 17.06.201823. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. С. 356.
350. Циппеліус Р. Юридична методологія: пер. з нім. Київ: Реферат, 2004. 176 с.
351. Цись С.С. Доктринальні засади правотворчості: проблеми наукового розуміння. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 69–72.
352. Цыбулевская О.И. Нравственные основания современного российского права: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Саратов, 2004. 58 с.
353. Черданцев А. Ф. Вопросы толкования советского права. Свердловск, 1972. 189 с.
354. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Юрайт, 2000. 432 с.
355. Чернега В.М. Морально-правові принципи в сімейному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.
356. Шаповалова І.В. Феномен моралі: витоки та історична генеза. *Гілея*. 2009. Випуск 24. С. 76–85.
357. Шидловская Т. Ю. Соотношение права и морали в правотворческом процессе (на примере Российской Федерации): дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 229 с. URL: http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/210883.html (дата звернення: 17.06.2018).

358. Шевченко А. Кодекс етики врегульовує поведінку депутатів. *Голос України.* 2017. № 26.10.02. С. 2.
359. Шевченко С. А. Клерикалізація суспільно-політичної сфери в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. URL: Режим доступу: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3248/%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20APP_55-27.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 17.06.2018).
360. Шевчук С.В. Основи конституційної юриспруденції. Київ: Український центр правничих студій, 2001. 302 с.
361. Шимон С. І. Вплив ідеї моральності на розвиток цивільного права та формування змісту цивільно-правових норм. *Юридична Україна*. 2008. № 4. С. 76–83.
362. Щербак С.В. Межі судового розсуду у цивільному процесі України. URL: http://zavantag.com/docs/index-16870605.html (дата звернення: 17.06.2018).
363. Щербакова О.В. Влияние моральных норм и нравственных принципов на правовое регулирование трудовых отношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2017. 33 с.
364. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2013 році. URL: http://www.minjust.gov.ua/9329 (дата звернення: 17.06.2018).
365. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2015 році. URL: http://justks.gov.ua//wp-content/uploads/2016/03/Dodatok-Zvit-Uryadovogo-upovnovazhenogo-u-spravah-YEvropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-za-2015-rik.pdf (дата звернення: 17.06.2018)
366. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2016 році. URL: old.minjust.gov.ua/file/58835.docx (дата звернення: 17.06.2018).
367. Энциклопедический Словарь / И.А. Ефрон, Ф.А. Брокгауз. Санкст-Петербург, 1898. Т. XIX. 828 с.

368. Энциклопедический Словарь Гранат. 7-е изд. Москва, 1948. 682 с.

369. Яценко О. Нормативно-правові підстави реалізації суддівського розсудду в конституційному судочинстві. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 3. С. 37–40.

370. Яценко О.В. Суддівський розсуд як засіб забезпечення справедливості судочинства: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

20. Перетятко Г.В. Правові проблеми протистояння негативному впливу ЗМІ на свідомість людини в Україні. *Юридична Україна: щомісячний правовий часопис*. 2010. № 10 (94). С. 49–52.

21. Перетятко Г.В. Мораль як детермінант меж реалізації прав людини (на прикладі свободи вираження поглядів). *Малий і середній бізнес (Держава, право, економіка): науково-практичний журнал*. 2010. № 3–4. С. 16–19.

22. Перетятко Г. До питання про прямий вплив моралі на законотворчість в Україні. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія юридична.* 2015. Вип. 61. С. 57–64.

23. Перетятко Г.В. До питання про непрямий вплив моралі на законотворчість в Україні. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання.* 2015. № 1. С. 359–362. URL: http://pap.in.ua/1_2015/108.pdf (дата звернення: 26.06.2018).

24. Перетятко Г.В. Плюралізм інтерпретацій змістовних вимог моралі при правозастосуванні. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія юридична*. 2016. Вип. 63. С. 18–28.

25. Перетятко Г.В. Доброчесність як один із критеріїв допуску до суддівської діяльності (за матеріалами конкурсу на посаду судді Верховного Суду). *Соціологія права: науково-практичний журнал*. 2018. № 1–2. С. 108–133.

26. Перетятко Г.В. До питання про співвідношення права та моралі (деякі аспекти). *Соціологія права: науково-практичний журнал*. 2011. № 1. С. 71–77.

27. Перетятко Г. Некоторые теоретические правовые аспекты исследования влияния морали на правоприменение в Украине. *Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал*. 2013. № 9/3. С. 77–81 (Республика Молдова).

28. Перетятко Г. Теоретико-прикладні аспекти охорони морального здоров'я дитини у режимі online. *Соціологія права: науково-практичний журнал*. 2016. № 3 (18). С. 41–47.

29. Перетятко Г. Морально-правові виміри інформаційної безпеки в Україні та Європі. *Wyzwania bezpieczeństwa międzynarodowego*. Księga pamiątkowa ku czci Jerzego Świecy / Pod redakcją: O. Wasiuty, P. Mazura. Stalowa Wola, 2017. S. 189–205.

30. Перетятко Г.В. Проблеми регулювання захисту суспільної моралі в Україні: філософсько-правові аспекти. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: матеріали X Міжнар. студ.-асп. наук. конф. (м. Львів, 6–8 трав. 2011 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2011. С. 14–15.

31. Перетятко Г. Моральні аспекти державно-юридичного регулювання в Україні (філософсько-правові міркування). *Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків*: матеріали Всеукр. правової наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 55–59.

32. Перетятко Г.В. Суспільна мораль: філософсько-правові дослідження. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XVIII Рег. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 січ. 2012 р). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2012. С. 44–45.

33. Перетятко Г. Загальнотеоретичний аспект впливу моралі на законотворчість (на прикладі законів України). *Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків*: матеріали II Всеукр. прав. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 берез. 2012 р.). Київ: Інфопрінт, 2012. С. 61–64.

34. Перетятко Г.В. Юридичний механізм очищення влади в Україні: моральні аспекти. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5–6 черв. 2015 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2015. С. 10–12.

35. Перетятко Г. Деякі проблеми екології крізь призму моралі. *Соціолого-правові, політичні, економічні та екологічні складові забезпечення сприятливого життєвого простору людини: теоретико-методологічні та прикладні проблеми розвитку екологічного права та правової охорони довкілля*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7–8 листоп. 2016 р.). Екологічне право України. Київ: Видавничий дім «Артек», 2016. № 1–2. С. 114–116.

36. Перетятко Г.В. Деякі аспекти охорони морального здоров’я дитини в інформаційному полі комп’ютерних мереж. *Права дитини*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7 груд. 2016 р.). Київ: Видавництво Інституту законодавчих передбачень та правової експертизи, 2016. С. 50–54.

37. Перетятко Г.В. Деякі питання інформаційної безпеки комп'ютерних мереж крізь призму моральних цінностей. *Проблеми та перспективи розвитку системи безпеки життєдіяльності*: зб. наук. праць XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 23–24 берез. 2017 р.): [у 2 ч.]. Львів: ЛДУ БЖД, 2017. Ч. 2. С. 59–60.

38. Перетятко Г.В. Використання моральних принципів і категорій у конституційному судочинстві України. *Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20–21 квіт. 2018 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2018. С. 10–12.

Національна експертна комісія України
з питань захисту суспільної моралі

Збірка нормативно-правових актів та інформативних документів про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі

Київ – 2011

УДК 340.12
ББК 67.312.1
З 89

Рекомендовано до друку рішенням Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 26.10.11 № 18.

З редакцією
доктора юридичних наук, член-кореспондента Національної академії правових наук України, професора В.В. Костицького

Упорядники:
В.І. Андрунік-Шпілер, Є.Є. Богатов, Г.Ю. Деревянчук, М.Г. Іванець, І.А. Ковпоша, М.О. Канафоцький, І.О. Коморний, О.М. Лесечко, О.А. Моргун, Н.Б. Новицька, Г.В. Перетятко

Збірка нормативно-правових актів та інформативних документів про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі / Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі / Під редакцією В.В. Костицького. – Київ, 2011. – 108 с.

Пропонована збірка вміщує матеріали, спрямовані на підвищення правової культури суспільства щодо захисту суспільної моралі в Україні.

У збірці запропоновані нормативно-правові акти та інформативні документів про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі.

Збірка призначена, насамперед, для використання у правозастосовчій діяльності у сфері захисту суспільної моралі в Україні. Збірка може бути корисною для практикуючих юристів, науковців, викладачів аспірантів та студентів вищих юридичних та інших гуманітарних навчальних закладів.

ББК 67.312.1

© В.В. Костицький
© Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, 2011

ISBN 978-966-547-345-9

Додаток Б

Національна експертна комісія України
з питань захисту суспільної моралі

Правове регулювання захисту суспільної моралі (збірник нормативно-правових актів)

Київ – 2011

УДК 340.12
ББК 67.312.1
З 89

Рекомендовано до друку рішенням Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 26.10.11 № 18.

За редакцією
доктора юридичних наук, член-кореспондента Національної академії правових наук України, професора В.В. Костицького

Упорядники:
В.І. Андруняк-Шпілер, Є.Є. Богатов, Г.Ю. Деревянчук, М.Г. Іванець, І.А. Ковпоша, М.О. Канафоцький, І.О. Коморний, О.М. Лесечко, О.А. Моргун, Н.Б. Новицька, Г.В. Перетятко

Правове регулювання захисту суспільної моралі (збірник нормативно-правових актів) / Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі / Під редакцією В.В. Костицького. – Київ, 2011. – 116 с.

Пропонований збірник вміщує матеріали, спрямовані на підвищення правової культури суспільства щодо захисту суспільної моралі в Україні.

У збірнику запропоновані витяги із чинного законодавства України та міжнародних актів, що стосуються правового регулювання захисту суспільної моралі в Україні.

Збірник призначений, насамперед, для використання у правозастосовчій діяльності у сфері захисту суспільної моралі в Україні. Збірник може бути корисним для практикуючих юристів, суддів, працівників правоохоронних органів, науковців, викладачів аспірантів та студентів вищих юридичних та інших гуманітарних навчальних закладів.

ББК 67.312.1

© В.В. Костицький
© Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, 2011

ISBN 978-966-547-345-9

Додаток В

Додаток Г

НАЦІОНАЛЬНА ЕКСПЕРТНА КОМІСІЯ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ЗАХИСТУ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ

04053, м. Київ, вул. Артема, 73, тел. 486-11-61, E-mail: info@moral.gov.ua

_____ № 481/36 на № _____ від _____

АКТ

впровадження результатів наукових розробок дисертаційного дослідження Перетятко Галини Володимирівни «Вплив моралі на правове регулювання в Україні (філософсько-правові аспекти)» у діяльність Національної експертної комісії України з питань захисту норм суспільної моралі

«14» червня 2011 р. **м. Київ**

Комісія у складі

Голови – Керівника апарату Національної комісії Коморного І.О., та

членів комісії –

Начальника Управління правового забезпечення Богатова Є.Є.,

Начальника відділу представництва інтересів Національної комісії у судах та правоохоронних органах Управління правового забезпечення Лесечка О.М.

склала цей акт про те, що аспіранткою кафедри «Теорія та філософія права» юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка Перетятко Галиною Володимирівною були надані пропозиції та рекомендації, які були використані при підготовці:

- проекту закону України «Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі», розробленого Національною комісією відповідно до п. 1 витягу з протоколу № 21 Урядового комітету з питань гуманітарної та соціальної політики від 23.06.2009;
- Регламенту регіональної комісії з питань захисту суспільної моралі у Харківській області, затвердженого рішенням Харківської обласної регіональної комісії з питань захисту суспільної моралі від 09.11.2010 № 2;
- збірника нормативно-правових актів «Правове регулювання захисту суспільної моралі (збірник нормативно-правових актів)» під редакцією доктора юридичних наук, член-кореспондента Національної академії правових наук України, професора В.В. Костицького (рекомендовано до друку рішенням Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 03.11.2010 №4);
- «Збірки нормативно-правових актів та інформативних документів про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі» під редакцією доктора юридичних наук, член-кореспондента

Національної академії правових наук України, професора В.В. Костицького (рекомендовано до друку рішенням Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 03.11.2010 №4).

Національна комісія вважає, що результати проведеного Перетятко Г.В. дослідження, запропоновані узагальнення та пропозиції є науково-обґрунтованими і сприяють вдосконаленню механізму захисту суспільної моралі в Україні.

Голова комісії

Керівник апарату
Національної комісії **І.О. Коморний**

Члени комісії

Начальник Управління
правового забезпечення **Є.Є. Богатов**

Начальник відділу представництва
інтересів Національної комісії у
судах та правоохоронних органах
Управління правового забезпечення **О.М. Лесечко**

"ЗАТВЕРДЖУЮ"
Голова Національної експертної комісії
України з питань захисту суспільної моралі
доктор юридичних наук, професор

В.В. Костицький
«14» червня 2011 р.

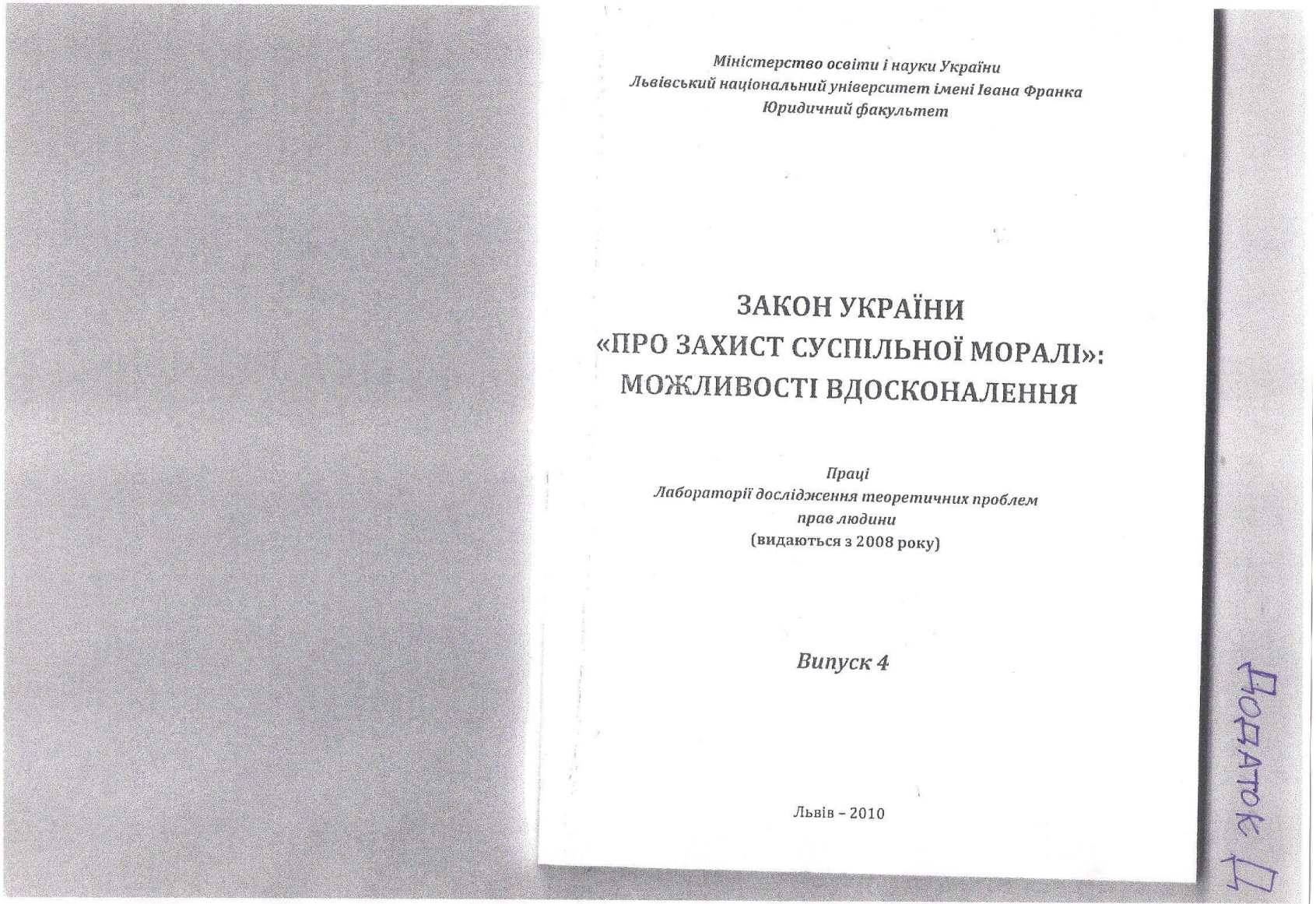

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Юридичний факультет

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАХИСТ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ»: МОЖЛИВОСТІ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Праці
Лабораторії дослідження теоретичних проблем прав людини
(видаються з 2008 року)

Випуск 4

Львів – 2010

Додаток Д

УДК 340.12
ББК 67.312.1
З 89

Закон України «Про захист суспільної моралі»: можливості вдосконалення / П. М. Рабінович, Д. А. Гудима, С. П. Добрянський, Г. В. Перетятко, Т. Т. Полянський, М. І. Тарнавська. – Львів : Малий видавничий центр юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. – 124 с. – (Праці Лабораторії дослідження теоретичних проблем прав людини ; вип. 4.).

Пропонована збірка вміщує матеріали, спрямовані на підвищення ефективності правового регулювання захисту суспільної моралі в Україні.

У ній подаються розпрацьовані співробітниками Лабораторії пропозиції стосовно вдосконалення низки положень проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі» від 31 березня 2010 р. Кожна з цих пропозицій супроводжується відповідною аргументацією.

Цим матеріалам передує низка статей співробітників Лабораторії, котрі послугували науковою основою для формування пропонованих рекомендацій.

Видання призначене, насамперед, для використання у законотворчій діяльності у сфері захисту суспільної моралі в Україні. Воно може бути корисним для практикуючих юристів, науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих юридичних та інших гуманітарних навчальних закладів.

Засновник серії: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка.

© Д.А. Гудима, С.П. Добрянський, Г.В. Перетятко, Т.Т. Полянський, П.М. Рабінович, М.І. Тарнавська, 2010
© Лабораторія дослідження теоретичних проблем прав людини юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 4

ЧАСТИНА І. **ПРАВО І МОРАЛЬ: ДЕЯКІ ДОКТРИНАЛЬНІ МІРКУВАННЯ** 5

С.П. Добрянський
ПРАВА ЛЮДИНИ ТА МОРАЛЬ:
ДО ПИТАННЯ ПРО ЇХНЄ СПІВВІДНОШЕННЯ 5

М.І. Тарнавська
РІЗНОВИДИ МОРАЛЬНО-ОЦІНЮВАЛЬНИХ ПОНЯТЬ
В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ 14

Д.А. Гудима
ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ЛЮДИНИ
З МЕТОЮ ОХОРОНИ МОРАЛІ: МІЖНАРОДНИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД .. 24

П.М. Рабінович
ДОМІНУЮЧА У СУСПІЛЬСТВІ МОРАЛЬ ЯК ЧИННИК ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ТА КРИТЕРІЙ ПІДСТАВНОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТРАСБУРЗЬКОГО СУДУ) 46

Т.Т. Полянський
ПОРУШЕННЯ МОРАЛІ ЯК КРИТЕРІЙ ВИЯВЛЕННЯ ТА ОЦІНКИ
ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ 52

Г.В. Перетятко
МОЖЛИВИЙ НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ ЗМІ НА МОРАЛЬНУ СВІДОМІСТЬ
ЛЮДЕЙ В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ 59

ЧАСТИНА ІІ. **ЮРИДИЧНА ОХОРОНА СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ В УКРАЇНІ: МОЖЛИВОСТІ ВДОСКОНАЛЕННЯ** *66*

Проект Закону України "Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі» від 31 березня 2010 року 66

Експертний висновок Лабораторії досліджень теоретичних проблем прав людини на проект закону України «Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі» від 31 березня 2010 року 100

НАШІ АВТОРИ *123*

ЕКСПЕРТНИЙ ВИСНОВОК

Лабораторії досліджень теоретичних проблем прав людини юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка на проект закону України «Про внесення змін до Закону України «Про захист суспільної моралі» від 31 березня 2010 р.

№ п/п	№ статті	Проект Закону	Пропозиції до проекту	Коментар
1	Преамбула	Цей Закон визначає правові засади захисту суспільної моралі та спрямований на регулювання відносин, пов'язаних з обігом продукції, що *негативно впливає* на фізичний, психічний, інтелектуальний та моральний розвиток людини.	Цей Закон визначає правові засади захисту суспільної моралі та спрямований на регулювання відносин, пов'язаних з обігом продукції **та проведенням видовищних заходів, що негативно впливає або може негативно вплинути** на фізичний, психічний, інтелектуальний та моральний розвиток людини.	Цей Закон визначає правові засади захисту суспільної моралі та спрямований на регулювання відносин, пов'язаних не лише із обігом продукції, а й пов'язаних із видовищними заходами, тому пропонуємо доповнити Преамбулу такими словами: «та **проведенням видовищних заходів».** Слова «спрямований на регулювання відносин, пов'язаних з обігом продукції, що негативно впливає на фізичний, психічний, інтелектуальний та моральний розвиток людини», не відповідають суті проекту Закону, оскільки, частина продукції, обіг якої має регулювати Закон, не впливає негативно на розвиток людини, а тільки може такий вплив здійснити на деяких людей
2	1	Для цілей цього Закону терміни і поняття вживаються у такому значенні:	Для цілей цього Закону **наведені нижче** терміни вживаються у такому значенні:	Поняття не мають значення. Вони мають визначення. Значення мають тільки терміни, які позначають певні поняття. Тому пропонується слова «і поняття» виключити. Натомість, перед словом «терміни» додати слова «наведені нижче».
3	1	… видовищний захід – вистава, концерт, розважальна програма, хореографічне, інше шоу тощо;	видовищний захід – **публічні** вистава, концерт, розважальна програма, хореографічне, інше шоу тощо;	Термін «видовищний» свідчить про те, що відповідний захід має бути публічним. Про його публічність свідчить і визначення поняття «видовищний захід еротичного характеру». У проекті Закону тлумачення визначення поняття «видовищний захід» охоплює також приватні вистави, концерти, розважальні програми, шоу, тобто такі, які проводяться не для широкого загалу (наприклад, у колі сім'ї).
4	1	видовищний захід еротичного характеру – видовищний захід, що супроводжується *публічним* показом оголеного людського тіла, сценічною імітацією сексуальних дій, *як вираження глибини емоційних переживань людини, її чуттєвості та має за мету досягнення естетичного ефекту;*	видовищний захід еротичного характеру – видовищний захід, що супроводжується **еротичними** показом **чи описом** оголеного людського тіла, сценічною імітацією сексуальних дій.	Вважаємо, що зайвим є повторення у видовому понятті ознаки родового поняття «публічним». Слова «як вираження глибини емоційних переживань людини, її чуттєвості та має за мету досягнення естетичного ефекту» слід виключити, оскільки вони роблять визначення поняття нечітким, «розмитим». За наявності у визначенні вказівки на еротичний характер показу (опису) та наявності визначення еротики зміст поняття буде достатньо розкритим. Тому слід перед словом «показом» додати слово «еротичними», а після слова «показом» додати слова «чи описом», оскільки публічно можна не тільки показувати певний об'єкт та імітувати певні дії, але й описувати їх.
5	1	видовищний захід, що завдає шкоди суспільній моралі – видовищний захід, що заборонений до показу на території України згідно з цим Законом;	видовищний захід, що завдає шкоди суспільній моралі – видовищний захід, що **негативно впливає або може негативно вплинути на суспільну мораль, внаслідок чого**	Пропоноване у Проекті закону визначення, фактично, прирівнює шкоду до заборони, що нелогічно. Пропонується прирівняти шкоду до негативного впливу чи можливості такого впливу, наявність якого зумовлює заборону відповідного заходу.

			заборонений до показу на території України згідно з цим Законом.	
6	1	дитяча порнографія – зображення (опис) у будь-який спосіб дитини чи особи, яка виглядає як дитина, задіяної у *реальній або змодельованій відверто сексуальній поведінці, або будь-яке зображення статевих органів дитини в сексуальних цілях;*	дитяча порнографія – **порнографія, об'єктом якої є дитина чи особа, яка виглядає як дитина**;	За наявності у проекті визначення порнографії давати принципово інше визначення дитячої порнографії – нелогічно. Пропонується визначити видове поняття дитячої порнографії через родове поняття порнографії, вказавши на особливий об'єкт останньої – дитину чи особу, яка сприймається як дитина.
7	1	місця масового відпочинку – парки, сквери, стадіони, пляжі, дитячі та спортивні майданчики, а також інші, встановлені органами місцевого самоврядування, території, що спеціально призначені *та обладнані* для *масового* відпочинку населення;	місця масового відпочинку – парки, сквери, стадіони, пляжі, дитячі та спортивні майданчики, а також інші, встановлені органами місцевого самоврядування, території, що спеціально призначені для відпочинку населення;	Пропонується слова «та обладнані» виключити. Органи місцевого самоврядування визначають місця масового відпочинку незалежно від наявності у цих місцях певного обладнання. Крім цього, навіть наявне обладнання може з часом бути знищеним, украденим. У цьому випадку відповідне місце не підпадатиме під поняття місце масового відпочинку, бо не буде для нього обладнаним. Пропонується слово «масового» виключити, оскільки місця для відпочинку населення передбачають саме масовий відпочинок (термін «масовий відпочинок населення» містить тавтологію).
8	1	нав'язування продукції споживачам – використання методів і засобів розповсюдження продукції, які спонукають	нав'язування продукції споживачам, що **суперечить законодавству у сфері захисту суспільної моралі** – використання	Пропоноване визначення поняття «нав'язування продукції споживачам» є значно вужчим, ніж означуване поняття, оскільки передбачає використання «інформації, що суперечить законодавству у сфері захисту суспільної моралі». З огляду на

		потенційного покупця до її придбання в суперечність його потребам, із використанням зображень, вербальної, текстової або іншої інформації, що суперечить законодавству у сфері захисту суспільної моралі;	методів і засобів розповсюдження продукції, які спонукають потенційного покупця до її придбання **всупереч** його потребам, із використанням зображень, вербальної, текстової або іншої інформації, що суперечить законодавству у сфері захисту суспільної моралі;	таке звуження доцільніше додати у дефініендумі слова «що суперечить законодавству у сфері захисту суспільної моралі», поставивши перед «що» кому. Редакційна правка: «всупереч» пишеться разом.
9	1	насильство – *умисні фізичні дії або умисний психологічний вплив на особу, які завдають і мають на меті завдати їй та/або іншій особі фізичні чи моральні страждання;*	насильство – **застосування чи загроза застосування фізичної сили або психічного впливу стосовно інших осіб;**	Пропоноване у Проекті закону визначення насильства має нечітке співвідношення з поняттям «жорстоке поводження». А слова «і мають на меті завдати» взагалі у багатьох випадках унеможливлюють встановлення факту насильства, оскільки пропонують оцінювати дії (вплив) не за їх наслідками, а за метою, котру об'єктивно складно встановити. Для насильства достатнім є застосування чи погроза застосування фізичної сили або психологічного впливу незалежно від того, чи завдано такими діями страждання (шкоду), чи не завдано. Насильство обмежує можливості вчиняти дії на власний розсуд тієї особи, на яку воно спрямоване.
10	1	неповага до національних та релігійних святинь – глузливе, зневажливе ставлення до *традиційних*	неповага до національних і релігійних святинь – глузливе, зневажливе ставлення до **культурних**	Редакційна правка у дефініендумі: «та» замінено на «і». Термін «традиційних» варто виключити, оскільки він невиправдано конкретизує цінності, що охороняються від

		культурних і *духовних* цінностей, національних символів, *пам'яток культури, архітектури,* народних звичаїв і обрядів, предметів або місць релігійного поклоніння тощо;	**цінностей,** національних символів, **культурної спадщини,** народних **традицій,** звичаїв і обрядів, предметів або місць релігійного поклоніння тощо;	неповаги, та може наводити на думку, що якщо в Україні, наприклад, буддистські цінності не є традиційними, то неповага до них допустима та схвалювана зі сторони держави. Духовні цінності становлять частину культурних цінностей. Відтак, слід виключити слова «і духовних». Пам'ятки культури, архітектури та інші охоплюються у законодавстві поняттям «культурна спадщина», з огляду на що слова **«пам'ятки культури, архітектури»** пропонується замінити словами «культурної спадщини». Поняття звичаїв і обрядів не охоплюють поняття традицій, яке пропонується додати перед словом «звичаїв».
11	1	продукція – будь-який виріб, картина, гравюра, скульптура, продукція друкованих засобів масової інформації, видавнича продукція, фото-, аудіо-, кіно-, відеопродукція, телевізійні та радіопрограми (передачі), реклама, інформація в телекомунікаційних мережах, в тому числі мережі Інтернет, повідомлення та матеріали, інформація на цифрових носіях, у тому числі для лазерних систем зчитування, комп'ютерні та відеоігри, мобільний контент;	продукція – **будь-який матеріальний об'єкт, у тому числі виріб, товар, пристрій, засіб,** картина, гравюра, скульптура, продукція друкованих засобів масової інформації, видавнича продукція, фото-, аудіо-, кіно-, відеопродукція, телевізійні та радіопрограми (передачі), реклама, інформація в телекомунікаційних мережах, в тому числі мережі Інтернет, повідомлення та матеріали, інформація на цифрових носіях, у тому числі для лазерних систем зчитування, комп'ютерні та відеоігри, мобільний контент;	По тексту ст. 1 у визначеннях декілька раз повторюється термін «продукція», при цьому перший раз подане досить вузьке тлумачення, а вже при використанні у спеціальному значенні (напр., «продукція сексуального характеру») надано ширше значення. Пропонується відразу використати максимально широке пояснення, а потім використовувати лише сам термін «продукція» або, при потребі, деякі уточнення.

12	1	продукція еротичного характеру – продукція, що містить еротику;	продукція еротичного характеру **(еротична продукція)** – продукція, що містить еротику;	Уточнення необхідне з огляду на визначення поняття «продукція, що містить елементи еротики».
13	1	продукція сексуального характеру – *будь-які матеріальні об'єкти, предмети, вироби, засоби, апарати, прилади, пристрої тощо,* призначені для задоволення сексуальних фізіологічних потреб людини;	продукція сексуального характеру – продукція, призначена для задоволення сексуальних фізіологічних потреб людини;	Див. пояснення до поняття «продукція».
14	1	продукція, що містить елементи насильства та жорстокості – будь-яка продукція, зміст якої пов'язаний з описанням, демонструванням насилля чи жорстокості, різних форм *антигромадської та злочинної* діяльності і техніки її здійснення, кримінальної хроніки, методів виготовлення зброї та засобів для катування, якщо таке описання є епізодичним.	продукція, що містить елементи насильства та жорстокості – будь-яка продукція, зміст якої пов'язаний з описанням, демонструванням насилля чи жорстокості, різних форм **протиправної** діяльності та техніки її здійснення, кримінальної хроніки, методів виготовлення зброї та засобів для катування, якщо таке описання є епізодичним.	Пропонується слова **«антигромадської та злочинної»** замінити словом «протиправної», оскільки злочинна діяльність завжди є антигромадською, а антигромадська діяльність має ознаки протиправності. Редакційна правка: «і» замінити на «та».

		епізодичним;		
15	1	продукція, що пропагує насильство та жорстокість – продукція, що орієнтується на: самоцільну демонстрацію та відображення як норми поведінки актів насильства та жорстокості; натуралістичне та деталізоване зображення сцен садизму, розчленування тіла *людини або тварини*, катування, наруги над трупами, знищення людей, спричинення каліцтва; визнання застосування фізичної сили та насильства в стосунках між людьми чи по відношенню до тварин, невиправданої жорстокості, безжалісності і егоїзму як способів вирішення конфліктів чи досягнення поставлених цілей, особливо по відношенню до жінок або дітей, в тому числі і сексуальне насильство; самоцільну демонстрацію методів	продукція, що пропагує насильство та жорстокість – продукція, що орієнтується на: самоцільну демонстрацію та відображення як норми поведінки актів насильства та жорстокості; натуралістичне та деталізоване зображення сцен садизму, розчленування тіла **живих істот, їх катування, знищення, каліцтво, наруги над їх трупами;** **визнання способами вирішення конфліктів чи досягнення поставлених цілей застосування фізичної сили та насильства, невиправданої жорстокості, безжалісності у стосунках між людьми чи іншими істотами або щодо них;** самоцільну демонстрацію методів виготовлення використання або застосування як звичайної зброї так і	У визначенні «продукції, що містить елементи насильства та жорстокості» потрібно уточнити об'єктну спрямованість такого насильства. У багатьох комп'ютерних іграх насильство й жорстокість здійснюється стосовно віртуальних «прототипів» людей або й неіснуючих (фантастичних, видуманих) істот із людськими властивостями (наявністю таких же кінцівок, здатністю мислити тощо), що безумовно також може «провокувати» відповідні дії стосовно «реальних» людей.

		виготовлення використання або застосування як звичайної зброї так і пристроїв для катувань;	пристроїв для катувань;	
16	1	продукція, що пропагує національну, расову та релігійну ворожнечу – продукція, що орієнтується на формування настроїв неприязні **та** огиди до інших етнічних або расових груп чи конфесій, приниження позитивних якостей тієї чи іншої нації чи конфесії порівняно з іншими, розповсюдження, провокування, стимулювання чи виправдання національної, расової, релігійної ненависті, ксенофобії, антисемітизму, українофобії, расизму чи інших видів ненависті, що ґрунтується на нетерпимості, включаючи нетерпимість у вигляді агресивного націоналізму чи етноцентризму, дискримінації і ворожнечі щодо національних меншин, мігрантів, осіб емігрантського	продукція, що пропагує національну, расову та релігійну ворожнечу – продукція, що **в явній чи прихованій формі орієнтується** на формування настроїв неприязні **чи відрази** до інших етнічних або расових груп чи конфесій, приниження позитивних якостей тієї чи іншої нації чи конфесії порівняно з іншими, розповсюдження, провокування, стимулювання чи виправдання національної, расової, релігійної ненависті, ксенофобії, антисемітизму, українофобії, расизму чи інших видів ненависті, що ґрунтується на нетерпимості, включаючи нетерпимість у вигляді агресивного націоналізму чи етноцентризму, дискримінації і ворожнечі щодо національних	Продукція, яка пропагує агресивні націоналізм та етноцентризм подекуди може мати приховану форму, на кшталт футболок з ребусами і малюнками, в яких хоч і нема відвертих гасел такого гатунку, проте за змістом стає очевидною пропагування національної, расової чи релігійної ворожнечі. Словосполучення «формування настроїв неприязні та огиди» краще сформулювати «формування настроїв неприязні та відрази», останній термін є точнішим.

		походження та представників релігійних громад, зокрема:	меншин, мігрантів, осіб емігрантського походження та представників релігійних громад, зокрема:	
17	1	антисемітизм – ідеологія ворожого *відношення* до євреїв, як до етнічної або релігійної групи, що виявляється в переслідуванні, приниженні, насильстві, нагнітанні ворожнечі і неприязні, дискримінації і нанесенні збитку по відношенню до особи, суспільної групи або частини населення, за ознакою приналежності до єврейського народу або через єврейське етнічне походження та/чи релігійну приналежність до іудаїзму;	антисемітизм – ідеологія ворожого **ставлення** до євреїв, як до етнічної або релігійної групи, що виявляється в переслідуванні, приниженні, насильстві, нагнітанні ворожнечі і неприязні, дискримінації і нанесенні збитку по відношенню до особи, суспільної групи або частини населення, за ознакою приналежності до єврейського народу або через єврейське етнічне походження та/чи релігійну приналежність до іудаїзму;	Слово «відношення» – русизм, тому пропонуємо замінити на «ставлення».
18	1	україно фобія – неприязнь, ворожість або інші негативні прояви *у відношенні до* українців як до народу, *їх* культури, традицій, мови або до України – як *самостійної* держави;	україно фобія – неприязнь, ворожість або інші негативні прояви **щодо** українців як до народу **(нації), їхньої** культури, традицій, мови або до України **як держави**;	Доцільним вважаємо замінити слова «у відношенні до» на слово «щодо». Також пропонуємо додати слово «нації» і відповідно замінити «їх» на «їхньої». Вважаємо зайвою вказівку на самостійність держави.
19	1	расизм – твердження про *перевагу однієї раси над іншою;*	расизм – твердження про **фізичну чи психічну нерівноцінність рас**;	Вважаємо доцільним у визначенні використати ширше поняття «нерівноцінність» та вказати на її прояви.

20	1	*пропаганда – розповсюдження у суспільстві певних ідей з метою формування у населення відповідних поглядів та установок;*	Виключити.	Це не спеціальний, а загальновідомий термін, який і у поясненні не несе додаткового смислового навантаження. Пропонується виключити.
21	1	сімейні цінності – *моральні та етичні ідеали,* спрямовані на пропагування інституту сім'ї, подружньої вірності, відповідального ставлення до родини, народження та виховання дітей, поваги до батьків, людей старшого покоління;	сімейні цінності – **морально-етичні та культурні ідеали,** спрямовані на пропагування інституту сім'ї, подружньої вірності, відповідального ставлення до родини, народження та виховання дітей, поваги до батьків, людей старшого покоління;	Сімейні цінності не охоплюються лише мораллю чи етикою, котрі є більш змінюваними, ніж культурні традиції. До останніх же можуть відноситись, наприклад, несприйняття одностатевих шлюбів або виховання дітей у таких шлюбах, морально-етична оцінка яких останніми роками ґрунтовно та неухильно змінюється.
22	1	суспільна мораль – система *загальнолюдських* цінностей, норм поведінки, *що склалися* у суспільстві на основі *духовних і* культурних надбань, *уявлень про добро, совість, свободу, відповідальність, гідність, громадянський обов'язок.*	суспільна мораль – система цінностей і норм **фізичної** поведінки, **сформованих** у суспільстві на основі **його та загальнолюдських** культурних надбань.	Суспільну мораль складають не тільки загальнолюдські цінності, але й цінності конкретного суспільства, котрі можуть не мати загальнолюдського характеру (наприклад, релігійні). Цінності та норми у суспільстві не складаються, а формуються, з огляду на що запропоновано відповідну текстуальну заміну. Суспільну мораль для цілей правового регулювання мають складати тільки норми фізичної поведінки, з огляду на що, слід виключити можливість тлумачення таких норм як норм поведінки інтелектуальної. Будь-які духовні надбання є частиною культури, а тому, водночас, є надбаннями відповідної культури. З огляду на це пропонується слова «духовних

				і» виключити. Сформовані у суспільстві уявлення про добро, совість, свободу, відповідальність, гідність, громадянський обов'язок – не що інше як культурне надбання цього суспільства. Тому перелік деяких етичних категорій у визначенні суспільної моралі є недоцільним.
23	2	Правові засади *України щодо* захисту *моральності у суспільстві* складає Конституція України, Закон України „Про захист суспільної моралі", чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, *та інші нормативно-правові акти у сфері захисту суспільної моралі.*	Правові засади захисту **суспільної моралі** складає Конституція України, Закон України „Про захист суспільної моралі", чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.	Правові засади не можуть бути засадами держави, а можуть бути засадами державної політики, її діяльності. Закон спрямований на утвердження у суспільстві певних взірцевих, ідеальних правил поведінки, сукупність яких позначається терміном-поняттям «мораль», але не « моральність» – термін, який означає фактичний стан реалізації певної системи моральних установок. Моральність не потребує захисту, захисту потребує мораль.
24	2	Стаття 2. Законодавство у сфері захисту суспільної моралі Правові засади України щодо захисту моральності у суспільстві складає Конституція України, Закон України «Про захист суспільної моралі», чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та інші нормативно-	**У разі, якщо міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені нормативно-правовими актами у сфері захисту суспільної моралі, застосовуються правила міжнародних договорів.**	Ст. 2 Проекту закону пропонуємо доповнити ч. 2. При цьому ст. 33 потрібно виключити. Таке розміщення аналізованих норм є більш логічним з точки зору правозастосування.

		правові акти у сфері захисту суспільної моралі.		
25	3	Дія Закону поширюється на: діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері контролю, моніторингу та реагування щодо продукції і видовищних заходів, які завдають….. Дія цього Закону не поширюється на обіг виробів сексуального характеру медичного призначення, а також на обіг класичних творів літератури та *мистецтва, документальних, наукових, науково-популярних, навчально-освітніх та історичних матеріалів.*	Дія Закону поширюється на: діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері контролю, моніторингу та реагування щодо продукції і видовищних заходів, які завдають….. Дія цього Закону не поширюється на обіг виробів сексуального характеру медичного призначення, а також на обіг класичних творів літератури та інших видів мистецтва.	Формулювання п. 3 ст. 3 видається таким, що не відповідає принципам, виробленим у практиці Європейського Суду з прав людини (справа «*Хендісайт проти Об'єднаного Королівства*», коли було конфісковано тираж освітніх матеріалів, призначених для дітей шкільного віку): очевидно, що під егідою принципів «науковості», «об'єктивності» у документальних, наукових, науково-популярних, навчально-освітніх та історичних матеріалах можуть використовуватися, такі ілюстрації людського тіла, статевих відносин, які можуть викликати аморальні асоціації (у тих, хто має доступ до такої інформації). Необхідно попередити «натуралізм» зображення людського тіла, статевих відносин у наукових, науково-популярних, навчально-освітніх та історичних матеріалах, так щоб ці матеріали не набрали форми порнографії . Відтак, видається, що необхідно змінити формулювання п. 3. і виключити зі сфери дії закону обіг *документальних, наукових, науково-популярних, навчально-освітніх та історичних матеріалів.*
26	4	Захист суспільної моралі ґрунтується на принципах: верховенства права; гуманізму; пропорційності; правової	Захист суспільної моралі ґрунтується на принципах: верховенства права; гуманізму; **пропорційності втручання держави**	Вказаний у проекті принцип пропорційності неконкретизований, що зумовлює його занадто низьку інформативність, та можливі колізії із принципом правової

		визначеності; поваги до прав, свобод, честі та гідності людини; заборони цензури; невтручання органів державної влади і місцевого самоврядування у діяльність засобів масової інформації та суб'єктів господарювання поза межами, визначеними законодавством; суспільного діалогу між *державними органами*, громадськими організаціями *та* засобами масової інформації *як основної форми вирішення проблем функціонування засобів масової інформації*; створення умов для здійснення саморегулювання у *дотриманні законодавства про захист* суспільної моралі; поваги до прав споживачів та *не нав'язування* їм *будь-якої* продукції; неприпустимості зловживання свободою діяльності засобів масової інформації на шкоду правам і свободам особи.	**у свободу вираження поглядів, обмеженість такого втручання рамками, необхідними у демократичному суспільстві та законними цілями**; правової визначеності; поваги до прав, свобод, честі та гідності людини; заборони цензури; невтручання органів державної влади і місцевого самоврядування у діяльність засобів масової інформації та суб'єктів господарювання поза межами, визначеними законодавством; суспільного діалогу **між органами державної влади та місцевого самоврядування**, громадськими та іншими організаціями із засобами масової інформації; створення умов для здійснення саморегулювання у **сфері захисту** суспільної моралі; поваги до прав споживачів та **ненав'язування** їм продукції, **що суперечить законодавству у сфері захисту суспільної моралі**; неприпустимості зловживання свободою діяльності засобів масової інформації на шкоду правам і свободам особи.	визначеності. «Державні органи» необхідно замінити та визначені законодавством органи. Громадські організації є лише одним із видів організацій, тому необхідно передбачити суб'єктами діалогу інші організації, зокрема, релігійні. Закон є обов'язків до виконання і не можна домовитися про його дотримання! Відповідає сфері регулювання цього Закону.

			сфері захисту суспільної моралі; неприпустимості зловживання свободою діяльності засобів масової інформації на шкоду правам і свободам особи.	
27	8	… Повноваження органів державної влади, *правоохоронних органів* та органів місцевого самоврядування у сфері захисту суспільної моралі визначаються законодавством України. З метою забезпечення захисту суспільства від негативного впливу продукції, що обмежена або заборонена до обігу цим Законом, здійснення заходів щодо утвердження моральності у суспільстві створюється Національна комісія України з питань захисту суспільної моралі – спеціальний колегіальний державний орган.…	… Повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері захисту суспільної моралі визначаються законодавством України. З метою забезпечення захисту суспільства від негативного впливу продукції, що обмежена або заборонена до обігу цим Законом, здійснення заходів щодо утвердження моральності у суспільстві створюється Національна комісія України з питань захисту суспільної моралі – **спеціальний центральний орган виконавчої влади**.	За такої редакції не відбуватиметься дублювання родового (органів державної влади) і видового (правоохоронних органів) понять. Щодо ч. 4, то таке формулювання більш точно відображає правовий статус Національної комісії України з питань захисту суспільної моралі. Крім того, поняття «спеціальний орган виконавчої влади» детально розроблене доктриною адміністративного права.
28	10	Ч. 1 п. 5 Забороняється вживання нецензурних лайливих і	Ч. 1 п. 5 Забороняється вживання нецензурних лайливих і	Вважаємо, що є необхідним зазначення про приховану форму вживання нецензурних лайливих і брутальних слів.

		визначеності; поваги до прав, свобод, честі та гідності людини; заборони цензури; невтручання органів державної влади і місцевого самоврядування у діяльність засобів масової інформації та суб'єктів господарювання поза межами, визначеними законодавством; суспільного діалогу між *державними органами*, громадськими організаціями *та* засобами масової інформації *як основної форми вирішення проблем функціонування засобів масової інформації;* створення умов для здійснення саморегулювання у *дотриманні законодавства про захист* суспільної моралі; поваги до прав споживачів та *не нав'язування* їм *будь-якої* продукції; неприпустимості зловживання свободою діяльності засобів масової інформації на шкоду правам і свободам особи.	**у свободу вираження поглядів, обмеженість такого втручання рамками, необхідними у демократичному суспільстві та законними цілями;** правової визначеності; поваги до прав, свобод, честі та гідності людини; заборони цензури; невтручання органів державної влади і місцевого самоврядування у діяльність засобів масової інформації та суб'єктів господарювання поза межами, визначеними законодавством; суспільного діалогу між **органами державної влади та місцевого самоврядування**, громадськими та іншими організаціями із засобами масової інформації; створення умов для здійснення саморегулювання у **сфері захисту** суспільної моралі; поваги до прав споживачів та **ненав'язування** їм продукції, **що суперечить законодавству у**	визначеності. «Державні органи» необхідно замінити та визначені законодавством органи. Громадські організації є лише одним із видів організацій, тому необхідно передбачити суб'єктами діалогу інші організації, зокрема, релігійні. Закон є обов'язків до виконання і не можна домовитися про його дотримання! Відповідає сфері регулювання цього Закону.

			сфері захисту суспільної моралі; неприпустимості зловживання свободою діяльності засобів масової інформації на шкоду правам і свободам особи.	
27	**8**	… Повноваження органів державної влади, *правоохоронних органів* та органів місцевого самоврядування у сфері захисту суспільної моралі визначаються законодавством України. З метою забезпечення захисту суспільства від негативного впливу продукції, що обмежена або заборонена до обігу цим Законом, здійснення заходів щодо утвердження моральності у суспільстві створюється Національна комісія України з питань захисту суспільної моралі – спеціальний колегіальний державний орган.…	… Повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері захисту суспільної моралі визначаються законодавством України. З метою забезпечення захисту суспільства від негативного впливу продукції, що обмежена або заборонена до обігу цим Законом, здійснення заходів щодо утвердження моральності у суспільстві створюється Національна комісія України з питань захисту суспільної моралі – **спеціальний центральний орган виконавчої влади.**	За такої редакції не відбуватиметься дублювання родового (органів державної влади) і видового (правоохоронних органів) понять. Щодо ч. 4, то таке формулювання більш точно відображає правовий статус Національної комісії України з питань захисту суспільної моралі. Крім того, поняття «спеціальний орган виконавчої влади» детально розроблене доктриною адміністративного права.
28	**10**	Ч. 1 п. 5 Забороняється вживання нецензурних лайливих і	Ч. 1 п. 5 Забороняється вживання нецензурних лайливих і	Вважаємо, що є необхідним зазначення про приховану форму вживання нецензурних лайливих і брутальних слів.

		брутальних слів у продукції друкованих засобів масової інформації, у телевізійних та радіопрограмах (передачах)…	брутальних слів, у **тому числі у прихованій формі**, у продукції друкованих засобів масової інформації, у телевізійних та радіопрограмах (передачах)…	
29	12	З метою захисту морального та фізичного стану дітей забороняється: використання у рекламі, у телевізійних та радіопрограмах (передачах), що розповсюджуються протягом ефірного часу у добовому відрізку з 6:00 до 23:00, окрім каналів з обмеженим доступом, у мобільному контенті, у комп'ютерних іграх та інших іграх для дітей, у продукції друкованих засобів масової інформації та видавничій продукції, розрахованій на дітей, а також у фільмах, що не мають обмеження глядацької аудиторії, дитячій відео- та аудіопродукції, дитячих видовищних заходах елементів насильства та жорстокості, демонстрація тіл померлих чи важко	З метою захисту морального та фізичного стану дітей забороняється: використання у рекламі, у телевізійних та радіопрограмах (передачах), що розповсюджуються протягом ефірного часу у добовому відрізку з 6:00 до 23:00, окрім каналів з обмеженим доступом, у мобільному контенті, у комп'ютерних іграх та інших іграх для дітей, у продукції друкованих засобів масової інформації та видавничій продукції, розрахованій на дітей, а також у фільмах, що не мають обмеження глядацької аудиторії, дитячій відео- та аудіопродукції, дитячих видовищних заходах елементів насильства та жорстокості, демонстрація тіл померлих чи важко	Як ми уже зазначали, у багатьох комп'ютерних іграх насильство й жорстокість здійснюється стосовно віртуальних «прототипів» людей або й неіснуючих (фантастичних, видуманих) істот із людськими властивостями (наявністю таких же кінцівок, здатністю мислити тощо), що безумовно також може «провокувати» відповідні дії стосовно «реальних» людей. Тому вважаємо доцільним наведене у попередній колонці таблиці доповнення цієї статті.

		поранених людей, сцен, в тому числі кривавих, що викликають страх чи жах, заохочують каліцтво чи самогубство, актів вандалізму, позитивного оцінювання насильства;	поранених людей **або інших живих істот**, сцен, в тому числі кривавих, що викликають страх чи жах, заохочують каліцтво чи самогубство, актів вандалізму, позитивного оцінювання насильства;	
30	13	Ч.1 п. 2 Запровадження критеріїв класифікації комп'ютерних ігор залежно від віку споживачів;	Ч.1 п. 2 Запровадження критеріїв класифікації комп'ютерних ігор (у **тому числі ігри, призначені для мобільних телефонів або інших пристроїв)** залежно від віку споживачів;	Вважаємо, такі критерії повинні стосуватися також ігор, призначені для інших пристроїв. Як варіант критеріїв класифікації ігор (на підставі зарубіжного досвіду), що зазначатимуться у підзаконному акті, пропонуємо наступні: A – дозволено від 7 до 12 років – ігри, які не містять жодних сцен насильницького та сексуального чи еротичного характеру; B – від 12 до 16 років – ігри, які містять незначні елементи сцен насильницького та не містять сцен еротичного чи сексуального характеру; C – від 16 до 18 років – ігри, які включають елементи сцен насильницького та еротичного характеру. Купівля та використання таких ігор неповнолітніми можливе лише за згоди батьків (усної чи письмової); D – від 18 років – ігри, які містять сцени насильницького, еротичного та сексуального характеру. Такі ігри підлягають продажу лише у спеціально

				відведених місцях.
31	13	Ч.1 п. 3 державного замовлення на розробку та поширення спеціалізованого обладнання з функцією батьківського контролю за змістом телевізійних програм (передач), до яких мають доступ діти, спеціалізованих комп'ютерних програм обмеження доступу дітей до інформації в телекомунікаційних мережах, що завдає шкоди суспільній моралі, а також інформації еротичного характеру;	Ч.1 п. 3 державного замовлення на розробку та поширення спеціалізованого обладнання і **програмного забезпечення** з функцією батьківського контролю за змістом телевізійних програм (передач), до яких мають доступ діти, спеціалізованих комп'ютерних програм обмеження доступу дітей до інформації в телекомунікаційних мережах, що завдає шкоди суспільній моралі, а також інформації еротичного характеру;	Вважаємо доцільним доповнення засобів профілактики програмним забезпеченням.
32	15	Держава гарантує здійснення системи просвітницьких заходів з метою розвитку духовності та зміцнення моральності у суспільстві шляхом: відведення певної кількості навчальних годин у навчальній програмі однієї з навчальних дисциплін у системі загальної середньої освіти, присвячених розвитку духовності	**Доповнити положенням такого змісту:** Держава гарантує здійснення системи просвітницьких заходів з метою розвитку духовності та зміцнення моральності у суспільстві шляхом: відведення певної кількості навчальних годин у навчальній програмі однієї з навчальних дисциплін у системі	До основних проблем морального регулювання належить не проблема визнання існування системи моральних цінностей, а питання забезпечення, мотивації виконання системи моралі. Сама по собі секулярна мораль не містить розробленої, розгалуженої системи регулювання, але вона докладно врегульоване в основних етичних системах сучасності.

		та зміцненню моральності у суспільстві;	загальної середньої освіти, ***присвячених, зокрема, питанню духовності в основних етичних системах сучасності*** та зміцненню моральності у суспільстві;	
33	16	Стаття 16. *Державний контроль (нагляд) у сфері захисту суспільної моралі* Державний контроль за додержанням вимог цього Закону та чинного законодавства у сфері захисту суспільної моралі, а також за обігом продукції сексуального чи еротичного характеру, проведенням видовищних заходів еротичного характеру здійснює Національна комісія України з питань захисту суспільної моралі. Державний нагляд за дотриманням законодавства у сфері захисту суспільної моралі здійснюють органи прокуратури. Органи державної виконавчої влади у сфері культури, охорони здоров'я, освіти, митної	Стаття 16. **Державний контроль та нагляд у сфері захисту суспільної моралі**	З назви статті вбачається, що слова «контроль» і «нагляд» є синонімічними, проте у самій статті йдеться про розмежування понять «контроль» і «нагляд». До того ж положення ст. 16 встановлюють фактично подвійну юрисдикцію у сфері захисту суспільної моралі: прокуратура та Національна комісія з питань захисту суспільної моралі. До того ж, як вбачається з цієї статті, контрольними функціями в цій сфері наділені ледь не всі державні органи. Стан справ, коли контроль здійснюють всі органи одночасно не може вважатися ефективним способом врегулювання відносин у сфері захисту суспільної моралі. Варіант вирішення цього питання полягає у встановленні виключної компетенції Національної комісії щодо захисту суспільної моралі, що тягне за собою зміни у Закон України «Про прокуратуру» та галузеве законодавство.

		справи, телерадіомовлення, забезпечення реалізації державної правової політики, державної політики у інформаційній та видавничій сферах, державної політики у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, у сфері захисту прав споживачів, місцеві державні адміністрації здійснюють державний контроль за дотриманням законодавства у сфері захисту суспільної моралі в межах компетенції, визначеної законодавством.		
34	17	Державна підтримка діяльності громадських організацій полягає *у залученні цих організацій до реалізації державної політики щодо захисту суспільної моралі.*	Державна підтримка діяльності громадських організацій включає, зокрема, **залучення цих організацій до реалізації державної політики щодо захисту суспільної моралі**.	У ч. 2 відповідної статті крім «залучення організацій до реалізації державної політики…» варто передбачити й інші (більш реальні та корисні для цих організацій) форми (види) державної підтримки.
35	19	*Стаття 19.* Єдина спеціалізована інформаційно-телекомунікаційна система *даних* щодо стану суспільної моралі *Дані* про стан дотримання	*Стаття 19.* Єдина спеціалізована інформаційно-телекомунікаційна система **відомостей** щодо **стану дотримання законодавства у сфері захисту** суспільної моралі	Термін «даних» у всіх відмінках пропонуємо замінити на український – «відомостей» у відповідних відмінках. Відомості можуть бути тільки щодо дотримання законодавства, а не щодо стану суспільної моралі. Для економії законодавчого тексту і кращого розуміння змісту статті вважаємо доцільним

		законодавства у сфері захисту суспільної моралі вносяться до Єдиної спеціалізованої інформаційно-телекомунікаційної системи *даних* щодо стану суспільної моралі. Єдина спеціалізована інформаційно-телекомунікаційна система даних щодо стану суспільної моралі створюється та формується Національною комісією України з питань захисту суспільної моралі у порядку і в строки, встановлені Кабінетом Міністрів України. Розпорядником Єдиної спеціалізованої інформаційно-телекомунікаційної системи даних щодо стану суспільної моралі є Національна комісія України з питань захисту суспільної моралі. Фінансування діяльності щодо створення та ведення Єдиної спеціалізованої інформаційно-телекомунікаційної системи даних щодо стану суспільної моралі здійснюється за рахунок коштів Державного	**Відомості** про стан дотримання законодавства у сфері захисту суспільної моралі вносяться до Єдиної спеціалізованої інформаційно-телекомунікаційної системи **відомостей** щодо стану **дотримання законодавства у сфері захисту** суспільної моралі **(Єдина система).** **Єдина система** створюється та формується Національною комісією України з питань захисту суспільної моралі у порядку і в строки, встановлені Кабінетом Міністрів України. Розпорядником **Єдиної системи** є Національна комісія України з питань захисту суспільної моралі. Фінансування діяльності щодо створення та ведення **Єдиної системи** здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України. Інформація, що надходить до **Єдиної системи**, повинна включати показники, які дають	встановити і в подальшому використовувати скорочення Єдиної спеціалізованої інформаційно-телекомунікаційної системи **відомостей** щодо стану **дотримання законодавства у сфері захисту** суспільної моралі.

		бюджету України. Інформація, що надходить до Єдиної спеціалізованої інформаційно-телекомунікаційної системи, повинна включати показники, які дають можливість постійно відстежувати тенденції, у тому числі і негативні зміни стану суспільної моралі. Інформація, що зберігається у Єдиній спеціалізованій інформаційно-телекомунікаційній системі, є власністю держави і надається безкоштовно правоохоронним органам та іншим уповноваженим державним органам з метою вжиття заходів до припинення порушень законодавства у сфері захисту суспільної моралі та їх попередження у майбутньому. У випадках виявлення порушень законодавства у сфері захисту суспільної моралі, інформація про ці факти з Єдиної спеціалізованої інформаційно-телекомунікаційної системи негайно	можливість постійно відстежувати тенденції, у тому числі і негативні зміни стану **дотримання законодавства у сфері захисту** суспільної моралі. Інформація, що зберігається у **Єдиній системі**, є власністю держави і надається безкоштовно правоохоронним органам та іншим уповноваженим державним органам з метою вжиття заходів до припинення порушень законодавства у сфері захисту суспільної моралі та їх попередження у майбутньому. У випадках виявлення порушень законодавства у сфері захисту суспільної моралі, інформація про ці факти з **Єдиної системи** негайно надається до уповноважених державних органів для відповідного реагування.	

		надається до уповноважених державних органів для відповідного реагування.		
36	**20**	Експертиза продукції та видовищних заходів, що можуть бути віднесені до таких, що завдають шкоди суспільній моралі, продукції сексуального чи еротичного характеру та видовищних заходів еротичного характеру, а також продукції, що містить елементи насильства та жорстокості проводиться працівниками апарату Національної комісії України з питань захисту суспільної моралі, з метою встановлення відповідності досліджуваної продукції і видовищних заходів чинному законодавству у сфері захисту суспільної моралі. …	Експертиза продукції та видовищних заходів, що можуть бути віднесені до таких, що завдають шкоди суспільній моралі, продукції сексуального чи еротичного характеру та видовищних заходів еротичного характеру, а також продукції, що містить елементи насильства та жорстокості проводиться працівниками апарату Національної комісії України з питань захисту суспільної моралі, з метою встановлення відповідності досліджуваної продукції і видовищних заходів чинному законодавству у сфері захисту суспільної моралі. **У разі потреби Національна комісія України з питань захисту суспільної моралі формулює ознаки оціночних понять, вжитих у цьому Законі, а також**	Вважаємо доцільним доповнити ст. 20 положенням, що надає право Національній комісії України з питань захисту суспільної моралі розробляти і використовувати у своїй діяльності ознаки оціночних понять та критерії їх розмежування. Таке положення надаватиме юридичну силу Критеріям, що розроблені Національною комісією України з питань захисту суспільної моралі.

			критерії їх розмежування. …	
37	26	… Обіг продукції сексуального і еротичного характеру в жилих будинках, навчальних закладах, приміщеннях органів державної влади, закладах культури і мистецтва, в підземних переходах, станціях метрополітену, вокзалах, на/та в транспорті, у кіосках продажу періодичної преси і павільйонах, у місцях масового відпочинку, на вуличних лотках і ринках, а також *у інших місцях масового або групового перебування людей* забороняються.	… Обіг продукції сексуального і еротичного характеру в жилих будинках, навчальних закладах, приміщеннях органів державної влади, закладах культури і мистецтва, в підземних переходах, станціях метрополітену, вокзалах, на/та в транспорті, у кіосках продажу періодичної преси і павільйонах, у місцях масового відпочинку, на вуличних лотках і ринках, а також у **інших спеціально не відведених для цього місцях** забороняються.	Заборона продажу продукції у місцях масового чи групового перебування людей унеможливлює її продаж загалом, оскільки продавець і покупець – це вже група осіб.

Завідувач Лабораторії,
кандидат юридичних наук, доцент С.П. Добрянський

Науковий керівник Лабораторії,
доктор юридичних наук, професор П.М. Рабінович

НАШІ АВТОРИ:

Гудима Дмитро Анатолійович – кандидат юридичних наук, науковий співробітник Лабораторії;

Добрянський Святослав Павлович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач Лабораторії;

Перетятко Галина Володимирівна – магістр права, провідний спеціаліст Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі;

Полянський Тарас Тарасович – магістр права, молодший науковий співробітник Лабораторії;

Рабінович Петро Мойсейович – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник, науковий керівник Лабораторії;

Тарнавська Мар'яна Іванівна – магістр права, аспірантка Львівського державного університету внутрішніх справ.

Додаток Е

№ п/п	Назва акта	Морально-оціночні поняття, № статті						
		Мораль, -ність, а-ність	Добро, не-совісність, -чесність	Честь,	Гідність	Совість	Справедливість	Гуманність
1	Загальна декларація прав людини	27, 29	-	12	преамбула, 1, 5, 22, 23	преамбула, 1, 18,	преамбула, 10, 23, 29	-
2	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод	6, 8, 9, 10, 11, 21	-	-	3	9	преамбула, 6, 41	-
3	Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права	10, 13, 15	-	-	преамбула, 13	-	преамбула, 7, 11	-
4	Міжнародний пакт про громадянські та політичні права	12, 14, 18, 19, 21, 22	-	17	преамбула, 7, 10	18	преамбула, 14	10
5	Європейська соціальна хартія	Частина I, ст. 7 (2), 19 частини II, ст. G частини V, ст. 21 і 22 додатку	-	-	ст. 26	-	2, 4, 7	-
6	Конституція України	24, 35, 54, 148	42, 127, п. 16[1] р. XV	3, 68, 105	преамбула, 3, 21, 28 (2), 41, 68, 105	преамбула	95	-

Додаток Є

№ п/п	Назва кодексу України[1]	Морально-оціночні поняття, № статті						
		Мораль, -ність, а-ність, етика	Добро, -совісність	Честь, гідність	Совість	Справедливість, не-	Гуманність	Доброчесність
1	Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI (непристойний – ст. 364.)	487	170	7, 11, 27, 87, 606, 240, 241	388	21, 337, 388, 410, 414, 474, 550		
2	Кримінально-процесуальний кодекс України					370, 372		
3	Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI	4, 570	498	580				8
4	Повітряний кодекс України від 19.05.2011 № 3393-VI			17,		98		
5	Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI	352	138, 197	21, 345		4		
6	Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI					7		
7	Кодекс адміністративного		2, 49			2,		

[1] Кодекси України у редакції станом на 01.07.2017 р.

	судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV							
8	Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV		240,	5, 6, 180		1, 308, 337		
9	Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV	124		1, 8, 9, 102		5	5, 8	
10	Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV	13, 19, 26, 203, 228, 289, 300, 319, 442, 1169, 1242	3, 12, 13, 39, 92, 212, 330, 344, 388, 389, 390, 390, 400, 400, 470, 480, 484, 500, 507, 509, 1215	23, 201, 270, 289, 297, 319, 423, 439, 991		3, 23, 509, 627, 652, 749		
11	Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV	38	5, 6, 18, 32, 37, 40, 41, 128, 162, 244, 245, 252, 255, 257, 329, 389			10, 17		
12	Митний кодекс України від 11.07.2002 № 92-IV	412	366					
13	Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III	3, 7, 9, 11, 31, 56, 97, 111, 151, 155, 161, 212,	7	212		7		
14	Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III (у зем кодексі 1990 р. також відсутні мор. категорії)		119					
15	Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 № 2542-III					7		
16	Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III	66		161, 387				
17	Водний кодекс України від 06.06.1995 № 213/95-ВР			23,				
18	Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 № 176/95-ВР		117, 118			330, 332, 338,		
19	Повітряний кодекс України від			17				

	04.05.1993 № 3167-XII							
20	Митний кодекс України від 12.12.1991 № 1970-XII	153						
21	Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII		22					
22	Житловий кодекс Української РСР від 30.06.1983 № 5464-X					1		
23	Кодекс законів про працю України	41						

Додаток Ж

№ п\п	Назва морально-оціночного поняття	% вживання у кодексах України	% вживання у законах України	% вживання у міжнародних правових актах
1	Мораль, моральність, аморальність, етика	20	35	41
2	Честь, гідність, честь і гідність	1, 7, 13	23	3, 20
3	Справедливість, несправедливість	20	11	26
4	Добро, добросовісність, недобросовісність	35	8	-
	Доброчесність	2	10	-
5	Непристойний; совість; гуманність	2	1; близько 0,1; 10	11
6	Толерантність	-	2	-

Додаток 3

№ п/п	Назва закону України[1]	Дата прийняття та номер закону	Морально-оціночні поняття, № статті						
			Мораль, -ність, а-ність, етика	Добро, -совісність, - чесність (ДЧ), - зичливість	Честь (Ч), гідність (Г), чесність	Непристойний	Справедливість	Гуманність	Толерантність
1	Про ринок електричної енергії	13.04.2017 № 2019-VIII	48	2, 3			7, 57, 12.7 пр. пол.		
2	Про Конституційний Суд України	13.07.2017 № 2136-VIII	11, 21	12					
3	Про Фонд енергоефективності	08.06.2017 № 2095-VIII		7					
4	Про Вищу раду правосуддя	21.12.2016 № 1798-VIII	1, 19, 28		44, 51	44, 51			
5	Про судоустрій і статус суддів	02.06.2016 № 1402-VIII	18, 56, 58, 59, 73, 79, 83, 85, 87, 88, 94, 106, 109	56, 62, 69, 79, 83, 85 (4)[2], 87 (6), 88, 106 (3), 109 (3), пр. полож. п. 21, 41 (2), 42, 43, 48	Ч106, 109		Пр., 2, 7, 10, 56		

[1] Закони України у редакції станом на 01.08.2017 року.

[2] Вказується кількість (більше одного) вживання у статті морально-оціночного поняття.

6	Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів	02.06.2016 № 1403-VIII	35, 38, 53		Г4, ЧГ47		4		
7	Про систему іномовлення України	08.12.2015 № 856-VIII	5, 7						
8	Про наукову і науково-технічну діяльність	26.11.2015 № 848-VIII	2, 20, 22, 50, 53	50ДЧ					
9	Про Державне бюро розслідувань	12.11.2015 № 794-VIII	6, 7, 10, 11, 14	ДЧ 15, 24	ЧГ3		3		
10	Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів	10.11.2015 № 772-VIII	3						
11	Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань	03.11.2015 № 743-VIII	6, 14, 19						
12	Про Національну поліцію	02.07.2015 № 580-VIII	51(2)		Г7, ЧГ 64				
13	Про правовий режим воєнного стану	12.05.2015 № 389-VIII			Г 23				
14	Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки	09.04.2015 № 317-VIII			Г5				
15	Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті	09.04.2015 № 314-VIII			Г5				
16	Про забезпечення права на справедливий суд	12.02.2015 № 192-VIII	18, 69		ЧГ93		Пр.		
17	Про пробацію	05.02.2015 № 160-VIII			Г5		5		
18	Про технічні регламенти та оцінку відповідності	15.01.2015 № 124-VIII							
19	Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб	20.10.2014 № 1706-VII			Г 18		18		
20	Про запобігання корупції	14.10.2014 № 1700-VII	5, 37, 63, 64						
21	Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки	14.10.2014 № 1699-VII	5.1	Р. 1 (2), 3 (14), 4 (2), 6					Р. 2, 3 (2), 5
22	Про державну службу	10.12.2015 № 889-VIII	2	4, 50	ЧГ 7, Г 8, ЧГ 36, ЧГ 61(2)		7, 62	61	
23	Про прокуратуру	14.10.2014 № 1697-VII	3, 19, 33, 43, 67, 81, 38, 39, 40	19 (2), 32 (2), 46	ЧГ3, Г 36		3		
24	Про вищу освіту	01.07.2014 № 1556-VII	1, 6, 19, 26, 32, 58, 62		ЧГ 57, Г 58				
25	Про Суспільне телебачення і радіомовлення України	17.04.2014 № 1227-VII	3, 9						

26	Про Національну гвардію України	13.03.2014 № 876-VII			Г 3				
27	Про Кабінет Міністрів України	27.02.2014 № 794-VII			Г 20				
28	Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні	06.09.2012 № 5207-VI			Г 1, 2				
29	Про адвокатуру та адвокатську діяльність	05.07.2012 № 5076-VI	9, 11, 20, 21, 27, 28, 31, 32, 34, 54		ЧГ 23 (2)				
30	Про засади державної мовної політики	03.07.2012 № 5029-VI			Г2				
31	Про охоронну діяльність	22.03.2012 № 4616-VI			ЧГ 10				
32	Про систему гарантування вкладів фізичних осіб	23.02.2012 № 4452-VI	35						
33	Про Раду міністрів Автономної Республіки Крим	16 червня 2011 року N 3530-VI	28						
34	Про культуру	14 грудня 2010 року N 2778-VI	3, 211 (2), 214					3	
35	Про засади внутрішньої і зовнішньої політики	01.07.2010 № 2411-VI			Г 2, 11		2, 3, 7		10
36	Про захист персональних даних	01.06.2010 № 2297-VI			ЧГ 8				
37	Про прикордонний контроль	05.11.2009 № 1710-VI			Г4				
38	Про Регламент Верховної Ради України	10.02.2010 № 1861-VI	27, 51, 52			51, 52			
39	Про заборону грального бізнесу в Україні	15 травня 2009 року N 1334-VI	Пр-а						
40	Про Дисциплінарний статут служби цивільного захисту	05.03.2009 № 1068-VI	Пп. 3-5, 33,		Г п. 3, ЧГ п. 4, 17, 25, 59		Р.1		
41	Про оздоровлення та відпочинок дітей	04.09.2008 № 375-VI	33		Г 30				
42	Про статус депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим	22 грудня 2006 року № 533-V	8, 12		ЧГ 8				
43	Про Голодомор 1932-1933 років в Україні	28 листопада 2006 року N 376-V	Пр-а		Г 2		Пр-а		
44	Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України	22.02.2006 № 3460-IV	1, 8 (2)		Г 1, 7, ЧГ 7, 8,		1		
45	Про захист тварин від жорстокого поводження	21 лютого 2006 року N 3447-IV	Пр-а, 4, 6, 20, 26	Д-зичливе 1				Пр-а, 1 (2),	

								4, 6 (4), 17, 27	
46	Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків	08.09.2005 № 2866-IV	21-1		Г 1,	1			
47	Про Державну кримінально-виконавчу службу України	23 червня 2005 року N 2713-IV	14, 16		Г 4, 16 (2), ЧГ 21			2, 4, 14, 16	
48	Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей	02.06.2005 № 2623-IV			ЧГ 3				
49	Про театри і театральну справу	31.05.2005 № 2605-IV	3					3	
50	Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	13.01.2005 № 2342-IV	8, 31, 39-5						
51	Про третейські суди	11.05.2004 № 1701-IV	18						
52	Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст	04.03.2004 № 1580-IV	Р. II						
53	Про телекомунікації	18.11.2003 № 1280-IV		39			2		
54	Про державний контроль за використанням та охороною земель	19.06.2003 № 963-IV			ЧГ 13				
55	Про основи національної безпеки України	19.06.2003 № 964-IV	3, 6, 7, 8						
56	Про соціальні послуги	19.06.2003 № 966-IV			ЧГ 11, Г 11		3	3, 10, 11	
57	Про Державну прикордонну службу України	03.04.2003 № 661-IV	20		Г 5, Ч 19, ЧГ 24 (2)			5	
58	Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні	06.03.2003 № 601-IV	10						
59	Про контррозвідувальну діяльність	26.12.2002 № 374-IV			Г 10, 11				
60	Про статус депутатів місцевих рад	11.07.2002 № 93-IV	8		ЧГ 8				
61	Про тваринний світ	13.12.2001 № 2894-III			ЧГ 61			37	
62	Про попередження насильства в сім'ї	15.11.2001 № 2789-III			ЧГ 1			1	
63	Про фінансові послуги та державне регулювання	12.07.2001 № 2664-III	47						

	ринків фінансових послуг								
64	Про дошкільну освіту	11.07.2001 № 2628-III	4, 9, 20, 28, 30		Г 8, 28, 36			6	
65	Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю	21.06.2001 № 2558-III	1 (3), 11, 12		Г 13		5	5 (2), 13	
66	Про службу в органах місцевого самоврядування	07.06.2001 № 2493-III			Г 9		4, 9	4	
67	Про охорону дитинства	26.04.2001 № 2402-III	8, 9, 12, 20 (3), 23, 24	20	Г 1, 4, ЧГ 10, Г 10, 12, 20		10	34	
68	Про розвідувальні органи України	22.03.2001 № 2331-III			ЧГ 5 (2)				
69	Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону	22.06.2000 № 1835-III	12		ЧГ 17			3	
70	Про позашкільну освіту	22.06.2000 № 1841-III	20 (2), 21 (2)		Г 8				
71	Про правовий режим надзвичайного стану	16.03.2000 № 1550-III			Г 24				
72	Про державні нагороди України	16.03.2000 № 1549-III			Ч 9			7 (2), 8, 11	
73	Про психіатричну допомогу	22.02.2000 № 1489-III	7, 27		ЧГ 25			4, 25	
74	Про охорону прав на зазначення походження товарів	16.06.1999 № 752-XIV	8	2, 10, 23				8	
75	Про загальну середню освіту	13.05.1999 № 651-XIV	23, 24	29	Г 5, 29			3	
76	Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України	24.03.1999 № 548-XIV	П. 6, 58, 59, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 71, 72 (2), 73 (6), 74-83, 101-104, 106, 107 (2), 108 (6)-112, 115, 116 (8), 118-120, 125, 327, 385, 391-392		Ч п.1.р.I, ЧГ п.11 (2), 49, 56, 59, 128 (2)		58, 59	59	
77	Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України	24.03.1999 № 550-XIV	П. 12 (3), 128, дод. 12 п. 42		Г 230				
78	Про судовий збір	8.07.2011 року N 3674-VI			ЧГ4				
79	Про захист рослин	14.10.1998 № 180-XIV	20						

80	Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб	04.03.1998 № 160/98-ВР	16		Г 3, ЧГ 15, 20				
81	Про професійно-технічну освіту	10.02.1998 № 103/98-ВР	40, 45						
82	Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим	10.02.1998 № 90/98-ВР	7						
83	Про Концепцію Національної програми інформатизації	04.02.1998 № 75/98-ВР	Р. 7						
84	Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів	23.09.1997 № 540/97-ВР	12 (2)		ЧГ 17				
85	Про видавничу справу	05.06.1997 № 318/97-ВР	Пр.	28	Г 20			20	
86	Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні	30.10.1996 № 448/96-ВР	11-2						
87	Про рекламу	03.07.1996 № 270/96-ВР	7	1, 7, 10 (3), 11, 25, 26, 27 (2), 28 (3),	ЧГ 8			7	
88	Про лікарські засоби	04.04.1996 № 123/96-ВР	7, 8	9 (2)					
89	Про страхування	07.03.1996 № 85/96-ВР			ЧГ 26				
90	Про туризм	15.09.1995 № 324/95-ВР	28		Г 25				
91	Про інформаційні агентства	28.02.1995 № 74/95-ВР	2, 3		ЧГ 2, 33, 35				
92	Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей	24.01.1995 № 20/95-ВР			ЧГ 2, 15				
93	Про фізичну культуру і спорт	24.12.1993 № 3808-XII	4				4	4, 39	
94	Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів	23.12.1993 № 3781-XII			Г 18				
95	Про авторське право і суміжні права	23.12.1993 № 3792-XII			Ч 14, 29, 38		17, 39, 42		
96	Про телебачення і радіомовлення	21.12.1993 № 3759-XII	6, 28, 40, 62, 70, 72		ЧГ 6, Г 59, ЧГ 60, 64				
97	Про охорону прав на винаходи і корисні моделі	15.12.1993 № 3687-XII	6	29, 31				6	
98	Про охорону прав на промислові зразки	15.12.1993 № 3688-XII	5	22, 23				5	
99	Про нотаріат	02.09.1993 № 3425-XII	2, 5, 12, 16		ЧГ 47,				

					78, 84				
100	Про попереднє ув'язнення	30.06.1993 № 3352-XII			Г 1, 10, 15				
101	Про охорону прав на сорти рослин	21.04.1993 № 3116-XII	13	48			7, 17	13	
102	Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні	26.01.1993 № 2939-XII			ЧГ 16				
103	Основи законодавства України про охорону здоров'я	19.11.1992 № 2801-XII	78		ЧГ 77			4	
104	Про статус народного депутата України	17.11.1992 № 2790-XII	1, 5, 8, 24, 33		Г 8, ЧГ 8, 37				
105	Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні	16.11.1992 № 2782-XII	4		ЧГ 3, 37, 42, 43				
106	Про інформацію	02.10.1992 № 2657-XII			ЧГ 30 (2), 31 (2)	30	26		
107	Про ветеринарну медицину	25.06.1992 № 2498-XII	100				30	3, 44 (2)	
108	Про природно-заповідний фонд України	16.06.1992 № 2456-XII			ЧГ 61-1				
109	Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом	14.05.1992 № 2343-XII	108		ЧГ 108				
110	Про Службу безпеки України	25.03.1992 № 2229-XII	19, 25		Г 3, 5, ЧГ 28			5	
111	Про військовий обов'язок і військову службу	25.03.1992 № 2232-XII	11, 14, 16						
112	Про оперативно-розшукову діяльність	18.02.1992 № 2135-XII			ЧГ 9 (2)				
113	Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ	12.12.1991 № 1972-XII	2, 4 (4)		Г 14				4 (3)
114	Про оборону України	06.12.1991 № 1932-XII	1						
115	Про охорону навколишнього природного середовища	25.06.1991 № 1264-XII			ЧГ 202, 68				
116	Про освіту	23.05.1991 № 1060-XII	Пр., 35, 52, 54, 56, 58		ЧГ 51, 55, Г 56, 59				
117	Про захист прав споживачів	12.05.1991 № 1023-XII			ЧГ 32				
118	Про свободу совісті та релігійні організації		1, 3		Г 16			1	

119	Про зовнішньоекономічну діяльність	16.04.1991 № 959-XII	16 (2), 17						
120	Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві	17.10.1990 № 400-XII	Пр.						
121	Про державну підтримку кінематографії в Україні	23.03.2017 № 1977-VIII							Дод. 1
122	Про Український культурний фонд	23.03.2017 № 1976-VIII						2	2
123	Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг	22.09.2016 № 1540-VIII					4, 17		
124	Про виконавче провадження	02.06.2016 № 1404-VIII					2		
125	Про публічні закупівлі	25.12.2015 № 922-VIII		Пр., 3					
126	Про місцеві вибори	14.07.2015 № 595-VIII					13		
127	Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років	09.04.2015 № 315-VIII						5	
128	Про ринок природного газу	09.04.2015 № 329-VIII		3, 48			3, 35		
129	Про затвердження Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014-2018 роки	20.10.2014 № 1708-VII							Р. 2 (2), 4, зав-я 7, 8
130	Про Національне антикорупційне бюро України	14.10.2014 № 1698-VII		13, 26, 27, 28			3		
131	Про відновлення довіри до судової влади в Україні	08.04.2014 № 1188-VII					Пр.		
132	Про всеукраїнський референдум	06.11.2012 № 5475-VI					105		
133	Про адміністративні послуги	06.09.2012 № 5203-VI					4		
134	Про благодійну діяльність та благодійні організації	05.07.2012 № 5073-VI						Пр.	
135	Про волонтерську діяльність	19.04.2011 № 3236-VI						1	
136	Про доступ до публічної інформації	13.01.2011 № 2939-VI		11					
137	Про державно-приватне партнерство	01.07.2010 № 2404-VI					3		
138	Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини	23.02.2006 № 3477-IV					1 (2), 7, 8		

139	Про реабілітацію інвалідів в Україні	06.10.2005 № 2961-IV						31	
140	Про захист суспільної моралі	20 листопада 2003 року N 1296-IV	Пр., 1 (4), 3 (2), 5 (7), 7, 14, 15 (5), 16 (2), 21, 22	1	ЧГ 1 (2), Г 9	1	1		
141	Про кооперацію	10.07.2003 № 1087-IV					5		
142	Про поховання та похоронну справу	10.07.2003 № 1102-IV	5,			2		33	
143	Про Товариство Червоного Хреста України	28.11.2002 № 330-IV						3, 6	
144	Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України	07.03.2002 № 3099-III					2		
145	Про дипломатичну службу	20.09.2001 № 2728-III					3	3	
146	Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині	16.07.1999 № 1007-XIV						21	
147	Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України	24.03.1999 № 551-XIV					3, 120		
148	Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності	03.03.1998 № 147/98-ВР					7		
149	Про кінематографію	13.01.1998 № 9/98-ВР						5	
150	Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини	23.12.1997 № 776/97-ВР		7			7		
151	Про виключну (морську) економічну зону України	16.05.1995 № 162/95-ВР					3		
152	Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні	16.12.1993 № 3721-XII						Пр., 48	
153	Про охорону прав на знаки для товарів і послуг	15.12.1993 № 3689-XII		16, 17				5	
154	Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю	30.06.1993 № 3341-XII					22		
155	Про споживчу кооперацію	10.04.1992 № 2265-XII					2		
156	Про Збройні Сили України	06.12.1991 № 1934-XII						11	

157	Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин	18.05.2017 № 2042-VIII	10						
158	Про електронну комерцію	03.09.2015 № 675-VIII	5, 6						
159	Про акціонерні товариства	17.09.2008.514-VI	56^1						
160	Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності	05.04.2007 № 877-V	8						
161	Про управління об'єктами державної власності	21.09.2006 № 185-V	11^4						
162	Про цінні папери та фондовий ринок	23.02.2006 № 3480-IV	49						
163	Про банки і банківську діяльність	07.12.2000 № 2121-III	2, 70						
164	Про торгово-промислові палати в Україні	02.12.1997 № 671/97-ВР	3						
165	Про захист від недобросовісної конкуренції	07.06.1996 № 236/96-ВР	33						
166	Про аудиторську діяльність	22.04.1993 № 3125-XII	6, 12						

Таблиця по нормативних вимогах стосовно моральності кандидатів на заняття певних посад

№ п/п	**Назва закону, дата прийняття, номер статті**	**Посада, стосовно кандидата на зайняття якої висуваються вимоги моральності**
1	Про Конституційний Суд України, 13.07.2017 № 2136-VIII, ст. 11	Суддя Конституційного Суду
2	Про ринок електричної енергії, 13.04.2017 № 2019-VIII, ст. 48	Уповноважена особа з питань відповідності, який призначається Оператором системи розподілу, що входить до складу вертикально інтегрованого суб'єкта господарювання, за погодженням з Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (Регулятор)
3	Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, 22.09.2016 № 1540-VIII, Ст. 7, 8	Голова або член Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг може бути громадянин України, член Конкурсної комісії з добору кандидатів на посади членів Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг
4	Про судоустрій і статус суддів, 02.06.2016 № 1402-VIII, ст. 69, 73	Суддя (моральні якості особи як складова доброчесності)
5	Про державну службу, 10.12.2015 № 889-VIII, ст. 2, 20	Державний службовець (моральні якості особи як складова професійної компетентності)
6	Про Державне бюро розслідувань, 12.11.2015 № 794-VIII, Ст. 10, 11	Директор Державного бюро розслідувань, перший заступник Директора Державного бюро розслідувань і заступник Директора Державного бюро розслідувань, Члени комісії з проведення конкурсу на зайняття посади Директора Державного бюро розслідувань; посада у Державному бюро розслідувань

Додаток И

7	Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, 10.11.2015 № 772-VIII, 3	Голова Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами
8	Про запобігання корупції, 14.10.2014 № 1700-VII, 5	Член Національного агентства з питань запобігання корупції
9	Про прокуратуру, 14.10.2014 № 1697-VII, 8^1, 39, 40	Члени конкурсної комісії Призначення на адміністративну посаду в Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі, Адміністративні посади у Генеральній прокуратурі України, регіональних та місцевих прокуратурах, Генеральний прокурор
10	Про Національне антикорупційне бюро України, 14.10.2014 № 1698-VII, ст. 6, 7, 10	Директор Національного бюро , Члени Конкурсної комісії на зайняття посади Директора Національного бюро, посада у Національному бюро
11	Про депозитарну систему України, 06.07.2012 № 5178-VI, 11^2	Тимчасовий адміністратор професійного учасника депозитарної системи України
12	Про Суспільне телебачення і радіомовлення України, 17.04.2014 № 1227-VII, ст. 9	Член Наглядової ради "Національна суспільна телерадіокомпанія України"
13	Кодекс цивільного захисту України, 02.10.2012 № 5403-VI, Ст. 102	Посада у службі цивільного захисту
14	Митний кодекс України, 13.03.2012 № 4495-VI, Ст. 570	Посада у органах доходів і зборів
15	Про Державну кримінально-виконавчу службу України, 23.06.2005 № 2713-IV, ст. 14	Посада у Державній кримінально-виконавчій службі України
16	Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг, 12.07.2001 № 2664-III, 47	Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, має право призначити тимчасову адміністрацію фінансової установи, діяльність якої ліцензується національною комісією, що здійснює державне регулювання у

		сфері ринків фінансових послуг
17	Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб, 04.03.1998 № 160/98-ВР, 16	Посада в Управлінні державної охорони України
18	Про третейські суди, 11.05.2004 № 1701-IV, ст. 18	Третейський суддя
19	Про професійно-технічну освіту, 10.02.1998 № 103/98-ВР, ст. 45	Педагогічна діяльність у професійно-технічних навчальних закладах та установах професійно-технічної освіти
20	Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, 23.12.1997 № 776/97-ВР, ст. 5	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини
21	Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні, 30.10.1996 № 448/96-ВР, с. 11-2	Тимчасовий адміністратор професійного учасника депозитарної системи України
22	Про військовий обов'язок і військову службу від 25.03.1992 № 2232-XII, ст 11	Вомога до кандидатів при проходженні військової підготовк за програмою підготовки офіцерів запасу на добровільних засадах
23	Про дошкільну освіту, 11.07.2001 № 2628-III, ст. 9, 30	Педагогічний працівник дошкільного навчального закладу
24	Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону, 22.06.2000 № 1835-III, ст. 12	Члени громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону
25	Про позашкільну освіту, 22.06.2000 № 1841-III, ст. 21	Педагогічний працівник позашкільного навчального закладу
26	Про загальну середню освіту, 13.05.1999 № 651-XIV, ст. 24	Педагогічний працівник
27	Про Службу безпеки України, 25.03.1992 № 2229-XII, ст. 19	Посада в органах Служби безпеки України